

e-ISSN: 2717-9052
ARALIK 2022

A NKARA

ANADOLU VE RUMELİ ARAŞTIRMALARI

Cilt/Volume: 3 Sayı/Issue: 6 KIŞ / WINTER 2022

N

K

A

R

A

D ERGİSİ

AJARS

ANKARA'S JOURNAL OF ANATOLIA AND RUMELIA STUDIES

Cilt/Volume:3 Sayı/Number:6 Kış/Winter 2022
e-ISSN: 2717-9052

ANKARAD - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, Yaz ve Kış olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir.

AJARS - International Journal of Social Sciences is a double blind peer-reviewed international journal published twice a year Summer and Winter.

SAHİBİ / OWNER

Prof. Dr. Levent KAYAPINAR

leventkayapinar@hotmail.com

05353930212

DERGİ İLETİŞİM

Elmek / Email: ankaradergisi06@gmail.com

Genel Ağ / Web

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ankarad/>

<https://www.ankaradergisi06.com/>

KAPAK TASARIM / COVER DESIGN BY

Arda Ada YILMAZYAŞAR

Dr. Öğr. Üy. Hasan YILMAZYAŞAR

Prof. Dr. Levent KAYAPINAR

TARANDIĞIMIZ İNDEKSLER

MLA (Modern Language Association)-ERIH PLUS-ICI Index (International Copernicus Index), NSD (Norwegian Register For Scientific Journals, Series And Publishers)-Standford Libraries- NLClibrary (Northern Lakes Colleges)- TEİ (Türk Eğitim İndeksi)-ResearchBib-Haw Hamburg-Neu in der EZB-ASOS İndeks-İdeal Online, İSAM, ResearchGate, Google Scholar, ROAD-Colombus State University Libraries-KOBV (Portal Kooperativer Bibliotheksverbund Berlin Brandenburg).....

© Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi

©Ankara's Journal of Anatolia and Rumelia Studies

ANKARA

6. SAYININ BAŞ EDİTÖRÜ / EDITOR IN CHIEF OF 4th ISSUE

Prof. Dr. Ayşe KAYAPINAR

EDİTÖR / EDITOR

Doç. Dr. Ökkeş NARİNÇ

Yardımcı Editör ve Sekreteryası / Assistant Editor and Secretariat

Arş. Gör. Hatice ERDOĞAN

EDİTÖR KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Emine ERDOĞAN ÖZÜNLÜ (Hacettepe Üniversitesi)

Prof. Dr. Hülya TAŞ (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR (Milli Savunma Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet HACISALİHOĞLU (Yıldız Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Petru GOLBAN (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi)

Prof. Dr. Yusuf AYÖNÜ (İzmir Ege Üniversitesi)

Prof. Dr. Zeynep ZAFER (Ankara Üniversitesi)

Doç. Dr. Aşkın KOYUNCU (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)

Doç. Dr. Estella Antoaneta CİOBANU (Ovidius University of Constanta-Romanya)

Doç. Dr. Fatma Akkuş YİĞİT (İzmir Katip Çelebi Üniversitesi)

Doç. Dr. Hakan KARAGÖZ (Süleyman Demirel Üniversitesi)

Doç. Dr. İbrahim Etem Çakır (Atatürk Üniversitesi)

Doç. Dr. İbrahim Kelağa AHMET (Trakya Üniversitesi)

Doç. Dr. Neriman HACISALİHOĞLU (İstanbul Üniversitesi)

Doç. Dr. Sevgi PARLAK (İstanbul Üniversitesi)

Doç. Dr. Zülfiye KOÇAK (Bitlis Eren Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Hasan YILMAZYAŞAR (Anadolu Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Sabri Can SANNAV (Trakya Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Ferhan Kırıldökme Mollaoğlu (Trakya Üniversitesi)

DİL EDİTÖRLERİ-LANGUAGE EDITORS

Prof. Dr. Petru GOLBAN (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi-İngilizce)

Arş. Gör. Derya BENLİ (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi-İngilizce)

Arş. Gör. Özge KARİP SEYREK (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi-İngilizce)

Dr. Tuğba GÜNÖR (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi-Rusça)

Dr. Öğr. Üyesi Sadık HACI (Ankara Üniversitesi-Bulgarca)

Dr. Fatma KAHRAMAN (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi-Fransızca)

Doç. Dr. İbrahim KELAĞAAHMET (Trakya Üniversitesi-Yunanca)

Dr. Öğr. Üyesi Uğur ÖZGÜR (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi-Türk Dili)

KİTAP İNCELEME YAYIN YÖNETMENİ / BOOK REVIEW EDITOR

Arş. Gör. Hatice ERDOĞAN

SAYFA DÜZENİ YAYIN YÖNETMENİ / LAYOUT EDITOR

Doç. Dr. Ökkeş NARİNÇ

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ / GENERAL MANAGER

Prof. Dr. Levent KAYAPINAR

BİLİM VE DANIŞMA KURULU / SCIENCE AND ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU-Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Akif KIREÇÇİ-Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Prof. Dr. Ali YAMAN-Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Prof. Dr. Cevdet YAKUPOĞLU-Kastamonu Üniversitesi
Prof. Dr. Cezmi ERASLAN-İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Cüneyt KANAT-Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Çiğdem ÜNAL-İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
Prof. Dr. Dimitri KOROBİNİKOV-ABD
Prof. Dr. Dragi GEORGİEV-Üsküp Üniversitesi
Prof. Dr. Erhan AFYONCU-Milli Savunma Üniversitesi
Prof. Dr. Ersin GÜLSOY-Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Fatma ACUN-Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Fehmi YILMAZ-İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Hacı Veli AYDIN-Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
Prof. Dr. Hale ŞIVGIN- Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Hamiyet SEZER-Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan MERT-Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Hülya BOYANA-Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR-Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin MEVSİM-Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. İdris BOSTAN-İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. İlker ALP-Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. İvan RUSEV- Varna Ekonomi Üniversitesi
Prof. Dr. Krasimira MUTAFOVA- Veliko Tırnova Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Akif TURAL- Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ERSAN-Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet KARAYAMAN-Uşak Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ÖZ-Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet YAVUZERLER-Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa DAŞ-Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa EKİNCİKLİ- Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR-İstanbul Üniversitesi

- Prof. Dr. Mustafa ŞAHİN-Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa TURAN-Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa TÜRKES-Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Nejla GÜNAY-Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Nenad MOACANİN-Zagreb Üniversitesi
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN-Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Nicolas VATİN- EPHE
Prof. Dr. Nuri KARAKAŞ-Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Orlin SABEV-Bulgar Bilimler Akademisi Sofya
Prof. Dr. Ömer METİN-Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Prof. Dr. Recep KARACAKAYA-İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Rositsa GRADEVA-Bulgaristan Amerikan Üniversitesi
Prof. Dr. Selda KAYA KILIÇ-Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Serdar SARISIR-Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Süleyman ÖZKAN-Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Süleyman POLAT-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ-Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Turgut YİĞİT-Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Tülay METİN-Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Prof. Dr. Uğur DOĞAN-Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Ümit EKİN-Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Üçler BULDUK-Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Viorel DANAİTE-Bükreş Üniversitesi
Prof. Dr. Yasemin DEMİRCAN-Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Yunus KOÇ-Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Zeliha DEMİREL-Eskişehir Anadolu Üniversitesi
Doç. Dr. Aleksander FOTIC-Belgrad Üniversitesi
Doç. Dr. Alper ALP- Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Arif SARI – Milli Savunma Üniversitesi
Doç. Dr. Birten ÇELİK-Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Çağla Derya TAĞMAT-Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Dritan EGRO- Tiran Üniversitesi
Doç. Dr. Emine DİNGEÇ-Dumlupınar Üniversitesi
Doç. Dr. Esra ÖZSÜER-İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Fahri KILIÇ-Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Filiz ÇOLAK-Uşak Üniversitesi
Doç. Dr. Gergana GEORGİEVA-VelikoTırnova Üniversitesi
Doç. Dr. Güneş İŞIKSEL-İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Doç. Dr. Halil Saim PARLATIR-İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Doç. Dr. Hristiyan ATANASOV-Sofya Merkez Devlet Arşivleri
Doç. Dr. Marinos SARIYANNİS-Girit Akdeniz Araştırmaları Merkezi
Doç. Dr. Mehmet ERSAL-İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Doç. Dr. Murat ÖZKAN-Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Mümin İSOV-Trakya Üniversitesi

- Doç. Dr. Nuray ÖZDEMİR-Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Ökkeş NARİNÇ- Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
Doç. Dr. Önder DUMAN-Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Doç. Dr. Paschalidis ANDROUDIS-Aristoteles Üniversitesi
Doç. Dr. Sema KÜSKÜ-İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Doç. Dr. Sinan GÜZEL-İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Doç. Dr. Sıddık ÇALIK-Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doç. Dr. Sırcan KATIC-Belgrad Tarih Enstitüsü
Doç. Dr. Mustafa UYAR-Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Stefka PIRVEVA-Bulgar Bilimler Akademisi Sofya
Doç. Dr. Tatjana KATIC-Belgrad Tarih Enstitüsü
Doç. Dr. Ü. Gülsüm POLAT- Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üy. Beycan HOCAOĞLU-İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üy. Bilge KAYA YİĞİT-Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Dr. Öğr. Üy. Kader ÖZLEM-Uludağ Üniversitesi
Dr. Öğr. Üy. Meral ORTAÇ-Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Dr. Öğr. Üy. Nilgün Nurhan KARA-İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üy. Nuri ADIYEKE-Dokuz Eylül Üniversitesi
Dr. Öğr. Üy. Özgür KOLÇAK-İstanbul Üniversitesi
Dr. Öğr. Üy. Rüstem BOZER-Ankara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üy. Sabri ÖZÇAKIR-Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Dr. Öğr. Üy. Selahattin BAYRAM-İstanbul Üniversitesi
Dr. Öğr. Üy. Şebnem PARLATIR-İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Dr. Anca POPESCU-Bükreş Üniversitesi
Dr. Dragana AMEDOSKI-Belgrad Tarih Enstitüsü
Dr. Georgi ZELENGORA- Sofya
Dr. Nadejda VASİLEVA-Trakya Üniversitesi
Dr. Nevena GRAMATİKOVA-Sofya
Dr. Nevena NEDELÇEVA-Tırnova
Dr. Betül ÖZCAN BALKIR- Yozgat Bozok Üniversitesi
Dr. Uğur ÖZGÜR-Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
Dr. Merve AYDOĞDU ÇELİK-Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi

Cilt 3 Sayı 6 Kış-2022'de yayımlanan yazıların tümünün sorumluluğu yazarlarına aittir.

The responsibility of all the articles published in Vol 3 Issue 6 Winter-2022 belongs to their authors.

OKUR YORUMLARI / LETTRES

Lütfen yayımlanan yazılar hakkındaki yorum, görüş ve önerilerinizi dergi editörlerine gönderiniz:

Prof. Dr. Levent KAYAPINAR: leventkayapinar@hotmail.com

Prof. Dr. Ayşe KAYAPINAR: akayapinar66@hotmail.com.tr

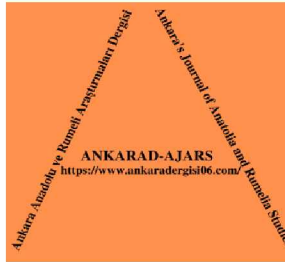
Doç. Dr. Ökkeş NARİNÇ : onarinc@nku.edu.tr

Readers are highly encouraged to express their comments, views or suggestions on published articles to the editors:

Prof. Dr. Levent KAYAPINAR: leventkayapinar@hotmail.com

Prof. Dr. Ayşe KAYAPINAR: akayapinar66@hotmail.com.tr

Doç. Dr. Ökkeş NARİNÇ : onarinc@nku.edu.tr

Sosyal Medya Hesaplarımız

<https://twitter.com/ankaraarast>

Sayı / Number : 6	Kış / Winter 2022
e-ISSN: 2717-9052	ankaradergisi06@gmail.com

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER-İNCELEMELER / ARTICLES-RESEARCHES

- ABOUELKACEM, Hafid:** Pour Une Lecture Geocritique De Marrakech: Mohamed Nedali, Elias Canetti Et Daniel Sibony / Marakes'in Jeokritik Bir Okuması İçin: Mohamed Nedali, Elias Canetti Et Daniel Sibony.....239-262
- ÇERÇİOĞLU, Emine Ceren:** Tirant Lo Blanc'ta Müslüman Araplar, Türkler ve İstanbul / Muslim Arabs, Turks and Istanbul at Tirant Lo Blanc.....263-277
- DENİZ, Suzan:** The Immunity Factor in Children's Literature / Çocuk Edebiyatında Bağışıklık Faktörü.....279-293
- ERDİL, Kübra & KIŞ, Salih:** Osmanlı Devleti Maliyesinde Muhasib-i Mesul ve Divan-ı Muhasebat ile İlişkisi / Muhasib-i Mesul in The Ottoman Empire Finance and His Connection with The Court of Accounts.....295- 322
- EROĞLU BİLGİN, Süreyya & DİRER AKHAN, A. Alev:** 19. Yüzyıldan Tasvirli Bir Ahşap Hilye Örneği / Example of A Wooden Hilye, from 19th Century.....323-347
- KİRMAN GÜNGÖRER, Şıvganur & ŞENDİL, Telat Gül:** Erken Çocukluk Döneminde Ebeveyn Besleme Hedefleri: Niteliksel Bir Çalışma / Parental Feeding Goals in Early Childhood: A Qualitative Study.....349-368
- KÜÇÜK, Murat:** Türkçede Söz Varlığı Üretimi Yönünden İkilemelerin Kuruluşunda Çekim Morfolojisinin Rolü / The Role of Inflectional Morphology in The Formation of Reduplications in Terms of Turkish Vocabulary Enrichment.....369-400
- ÖZGÜR, Uğur:** Karacaoğlan'ın Şiirlerinde Deyimlerin Varlığı / The Presence of Idioms Karacaoğlan's Poems.....401-415
- ÖZKAN, Ayşe:** Sırp Tahtında Obrenoviçlerin Laneti-III: Evlilikler ve Darbeler: Aleksandar Obrenoviç / The Curse of The Obrenovichs on The Serian Throne-III: Marriages and Coups: Aleksandar Obrenovich..417-441

ÇEVİRİLER / TRANSLATIONS

HACI, Sadık: Zeynep Zafer, Slivnitsa'daki Bilinmeyen Çalışma Kampı (Ağustos–Eylül 1989) / Zeynep Zafer, The Unknown Labour Camp in Slivnitsa (August – September 1989).....**443-462**

BELGELER / DOCUMENTS

NARİNÇ, Ökkeş & AKALAN, Ferdi: Harp'de Hasta Tedavisi “Alman Etibba-yı Askeriyesinden Charite Tıbbi Müdürü Miralay Şaper'in (Hermann Schaper) Konferansı / Zeynep Zafer, The Unknown Labour Camp in Slivnitsa (August – September 1989)” / Patient Treatment in War.....**463-481**

YAYIN İLKELERİ.....**483-493**

ANKARAD, 2022; 3(6):239-262	ankaradergisi06@gmail.com
e-ISSN: 2717-9052	DOI: 10.53838/ankarad.1184877

Araştırma Makalesi

**POUR UNE LECTURE GEOCRITIQUE DE MARRAKECH:
MOHAMED NEDALI, ELIAS CANETTI ET DANIEL
SIBONY**

Hafid ABOUELKACEM*

Résumé : De nos analyses géocritiques de Marrakech à la fois chez Nedali, Canetti et Sibony résulte le fait que le spectre chromatique de la ville n'a guère changé depuis le récit de voyage de Canetti. En cela que Marrakech est resté une ville rouge dans la littérature. Les regards analysés témoignent du fait que les remparts rouges ont fait notamment que les touristes que décrit Sibony qualifient la ville de rouge ou d'ocre. Le corpus déploie les strates temporelles ayant construit la ville. Les différents points de vue des trois auteurs permettent de saisir une des strates relatives à l'espace urbain de Marrakech. La présence d'un quartier juif que le récit de voyage de Canetti décrit comme un ghetto où réside la communauté juive à l'époque du protectorat. Sibony parle pour sa part dans son récit autobiographique d'une véritable situation d'exclusion. La réalité hétérolingue de la ville est manifeste dans la représentation littéraire de la ville. En cela que l'hébreu, le dialecte marocain, l'Amazighe et même le Français sont des langues qui participent au paysage de la ville.

Mots Clés : Géocritique, Marrakech, Nedali, Canetti, Sibony, Espace.

**MARAKES'İN JEOKRİTİK BİR OKUMASI İÇİN:
MOHAMED NEDALİ, ELİAS CANETTİ ET DANİEL
SİBONY**

Öz: Nedali, Canetti ve Sibony'de Marakeş'in jeokritik analizinden, Canetti'nin seyahatnamesinden bu yana şehrin renk yelpazesinin/çeşitliğinin pek değişmediği sonucu çıkmaktadır. Bu şekilde, Marakeş edebiyatta kırmızı bir şehir olarak kalmıştır. Analiz edilen görüşler, kırmızı surların Sibony tarafından tarif edilen turistlerin şehri kırmızı ya da aşı boyası olarak tanımlamasına

* Docteur en littérature française, FLSH, Université Ibno Zohr, Agadir, haafidabouelkacem@gmail.com, ORCID : 0000-0003-4391-8658.

neden olduğuna tanıklık etmektedir. Külliyyat, şehri inşa eden zamansal katmanları gözler önüne seriyor. Üç yazarın farklı bakış açıları, Marakeş'in kentsel mekânına ilişkin katmanlardan birini kavramamızı sağlıyor. Canetti'nin seyahatnamesinde getto olarak tanımladığı ve Protektora döneminde Yahudi cemaatinin ikamet ettiği bir Yahudi mahallesinin varlığı. Sibony otobiyografik anlatımında gerçek bir dışlanma durumundan söz etmektedir. Şehrin çok çeşitli dilli gerçekliği, şehrin edebi temsilinde açıkça görülmektedir. İbranice, Fas lehçesi, Amazigh ve hatta Fransızca şehrin manzarasına katılan dillerdir.

Anahtar Kelimeler: Jeoeleştirme, Marakeş, Nedali, Canetti, Sibony, Mekân

Introduction

Dans les recherches en littérature comparée, l'espace s'impose comme une thématique de prédilection. C'est notamment le cas des géocriticiens qui éclairent la lanterne de l'espace au travers d'une nouvelle approche. Elle se distingue des approches traditionnelles par les concepts clefs permettant d'appréhender les espaces imaginaires. Elle permet d'analyser les représentations des espaces géographiques tels que la ville dans des œuvres littéraires diverses. La théorie de Westphal s'inspire des travaux de Gaston Bachelard, de Gilles Deleuze et de Maurice Merleau Ponty et bien d'autres théoriciens de l'espace. Pour lui, la géocritique a pour vocation d'étudier les espaces humains ayant pris dans les œuvres littéraires une dimension imaginaire. Notre étude vise la ville de Marrakech qui se définit comme un lieu d'une densité littéraire importante. Plusieurs auteurs d'une grande renommée ont fait de la ville rouge l'espace de leurs déambulations tels que le prix Nobel en littérature Elias Canetti qui dans les Voix de Marrakech peint un tableau du Marrakech des années 50. Ainsi, il a enregistré les voix, les sons, les images et les odeurs perçus au fil de ses pas dans les lieux de la ville. Ce récit de voyage traduit un regard exogène que Westphal qualifie de point de vue de quelqu'un qui s'aventure dans des lieux qui lui sont inconnus. On peut citer aussi *Marrakech le départ* de Daniel Sibony qui décrit à la fois le Marrakech des années 50 et celui des années 2000 en cela que son retour à la ville après l'avoir quitté, il y a longtemps lui permet d'activer sa mémoire sur la ville. Le récit rapporte ainsi l'histoire de Haim Bouzaglou, l'alter égo de Sibony dans le Mellah, le quartier juif de Marrakech. À travers son regard qui s'apparente à ce que Westphal qualifie de point de vue allogène, le texte de Sibony traduit de manière claire une des strates de la ville, celle d'une époque où les juifs de la ville vivaient en plein ghetto en mettant en lumière les relations sociales problématiques de l'époque. Mohamed Nedali est aussi un auteur ayant fait de la ville le lieu de ses romans notamment *La Maison de Cicine* où il

accorde une vision endogène sur le Marrakech d'aujourd'hui. C'est le point de vue que Westphal qualifie de celui d'un autochtone, Nedali est un finconnaisseur des lieux de la ville et de ses habitants. Ainsi, au travers son regard sur la Médina de Marrakech et son architecture, on a pu saisir la ville et le registre chromatique qu'elle représente.

Une approche géocritique d'une telle ville exige de recourir aux concepts tels que la multifocalisation en cela que pour saisir la ville, l'on est sommé d'étudier ses lieux tels que perçus dans trois œuvres littéraires traduisant les points de vue endogène, allogène et exogène. Une géocritique de Marrakech est impensable si l'on se sert du regard d'un seul auteur. Ainsi, le deuxième concept clefs de la géocritique étant la polysensorialité en cela qu'il faudrait saisir la ville au travers des sensations visuelles, olfactives et auditives des sujets déambulateurs. En dernier lieu, le concept de stratigraphie occupe aussi une place primordiale dans les études géocritique en ce qu'elle permet de saisir les différentes strates relatives à la ville.

Pour entreprendre une géocritique de la ville, un survol théorique relatif aux dernières théories et concepts clefs nous est indispensable. Ainsi, nous allons définir l'approche géocritique dans sa version Westphalienne. Il serait aussi indispensable de penser les œuvres littéraires et les sensations qu'elles permettent de saisir. Il est aussi de circonstance de mettre en lumière la dimension multifocale de notre analyse de la ville. Il y a aussi nécessité de tirer au clair les différentes strates qui fondent la densité littéraire de Marrakech.

1. Considérations Théoriques

Comme le temps, la question de l'espace n'est plus le parent pauvre de la critique littéraire. La complexité de la perception de l'espace a fait le sujet de multiples études notamment par les phénoménologues tels que Bachelard et Merleau ponty. Depuis le texte fondateur de Bachelard en critique philosophique de la littérature à savoir *La poétique de l'espace*, plusieurs émules ont tenté des lectures de l'espace à titre d'exemple : Pierre Sansot qui a publié *Poétique de la ville*. Le célèbre essai philosophique de Bachelard s'en tient à une méthode qu'il intitule la topoanalyse qu'il définit comme « une psychologie systématique des sites de notre vie intime ».¹ Ainsi, ce qui occupe sa pensée étant l'étude des espaces de l'intimité guidée par ce qu'il intitule « la topophilie » résultant de la subjectivité de l'être. Quant à Pierre Sansot, on peut dire qu'il passe de la topophilie à la polyphilie en ce qu'il aborde l'espace métropolitain, c'est aussi une analyse

¹ Bachelard, 1957, p.20.

de l'espace proposant « une poétique de l'objet urbain ». ² De ces approches résultent d'autre telle que l'approche imagologique qui est fréquemment utilisée par les spécialistes de l'espace. Il s'agit d'une approche interdisciplinaire confrontant une culture regardante et une culture regardée qui sont séparé par ce que Westphal intitule « un écart différentiel ». ³ Toutefois, on reproche à cette approche son insuffisance en ce qu'elle ne peut prendre en compte l'étude « des espaces humains appréhendés dans leur globalité ». ⁴ Les études imagologiques sont ainsi axées sur l'analyse des représentations de l'étranger dans les textes littéraires. Cela a été mis en lumière par Jean Marc Maura qui voit que l'imagologie "refuse de tenir l'image littéraire pour la mise en présence d'un étranger préexistant au texte ou pour un double de la réalité étrangère. Elle la considère plutôt comme l'indice d'un fantasme, d'une idéologie, d'une utopie propres à une conscience rêvant l'altérité ". ⁵ De là, à dire que c'est le sujet qui devient d'intérêt profond et non l'objet représenté qui s'efface, c'est une des conclusions du théoricien Bertrand Westphal. La géocritique selon lui évite de « se cantonner dans l'étude de la représentation de l'autre, au sens où cette altérité est entendue en imagologie ». ⁶ En outre, la thématologie s'impose aussi comme étant une approche traditionnelle qui s'intéresse à des thèmes tels que la ville, l'île, le fleuve ou encore la montagne. C'est une approche centrée sur un seul regard.

Le théoricien Bertrand Westphal avance l'idée que la géocritique est une théorie de l'analyse de l'espace en ce qu'elle accorde la possibilité de « sonder les espaces humains que les arts mimétiques agencent par et dans le texte, par et dans l'image, ainsi que les interactions culturelles qui se nouent sous leur patronage ». ⁷ Et les théoriciens d'ajouter que cette approche donne à penser les identités culturelles. Elle se veut une « approche littéraire (ou interartistique) de la représentation des espaces humains ». ⁸ De ce fait, elle se propose de cerner la dimension littéraire de l'espace, en d'autres termes, c'est une tentative d'ériger une cartographie

² Sansot, 1973, p. 387

³ Westphal, 2000.

⁴ Westphal, 2000.

⁵ Moura, 1998, p. 41.

⁶ Westphal, 2000.

⁷ Westphal, 2007, p. 17.

⁸ Westphal, 2007, p. 8.

des espaces humains.⁹ La méthodologie que propose Westphal est géocentrée et interdisciplinaire, ce qui conforte l'idée, que par l'intérêt qu'elle porte à l'espace, elle puise dans plusieurs champs de recherche en sciences humaines tels que géographie et la philosophie.

De cela résulte des concepts tels que la multifocalisation, la stratigraphie, la polysensorialité et l'intertextualité. Primo, la multifocalisation du fait que la géocritique d'une ville n'est pensable que si l'on se base sur plusieurs œuvres, autrement sur un corpus multiple. Ce corpus doit traduire les points de vue endogène, allogène et exogène. Secundo, la polysensorialité ou la perception polysensorielle permet de mettre en lumière la perception visuelle, auditive et olfactive. En effet, la lecture de l'espace exige de prendre en considération non seulement le regard mais également tous les sens présents dans la perception de l'espace. Tertio, la finalité de la géocritique étant la stratigraphie du fait qu'elle tend à reconstruire le lieu en suivant un principe archéologique. Khaled Zekri précise dans ce sens que « la saisie du lieu se fait par rapport à quelque chose qui lui préexiste ».¹⁰ Il est donc indispensable d'examiner les différentes strates qu'un lieu étalent, superposent. Il y a donc évidence que la géocritique vise l'étude d'un lieu à travers un corpus divers, cela explique pourquoi la ville est un lieu de prédilection chez les spécialistes en géocritique. La ville est comme le stipule Barthes « est un idéogramme: le Texte continue ».¹¹ On peut dire également que dès que l'acte d'écrire signifie selon Jean Roudaut l'ébauche d'une ville imaginaire.¹² C'est cela qu'il met en lumière comme suit : « les villes se déploient dans un espace mental ».¹³ Il poursuit sa réflexion en avançant l'idée que la ville « devient dans un roman une construction de mots, qui s'accompagne donc d'une interprétation ».¹⁴

Dans notre étude, on vise la ville comme champ, la géocritique nous propose le concept de multifocalisation qui exige un corpus formé d'œuvre traduisant trois regards hétérogènes sur la ville à savoir : le regard exogène, allogène et endogène. De là à dire que des points de vue divers sont exigés dans une approche géocritique. Confronter ces regards permet de mieux saisir la ville en littérature. C'est pour cela que le regard du voyageur, ainsi

⁹ Westphal, 2007, p. 32.

¹⁰ Zekri, 2013.

¹¹ Barthes, 1970, p. 44.

¹² Roudaut, 1990, p.23.

¹³ Roudaut, 1990, p. 86.

¹⁴ Roudaut, 1990, p. 23.

que celui de quelqu'un pour qui la ville et ses endroits paraissent familiers est d'une nécessité aveugle.

La ville de Marrakech comme espace humain se prête à merveille à l'approche géocritique. Cela peut être expliqué par ce que Westphal appelle « *la densité littéraire du lieu* »¹⁵ du fait de la tendance de l'approche géocritique à l'élaboration de références croisées, d'interactions. Le regard endogène est celui de Mohamed Nedali dans *La Maison de Cicine*. Le roman de Sibony *Marrakech le départ* traduit un regard allogène. Pour ce qui est du regard exogène, on peut dire que « les Voix de Marrakech », le traduit de manière claire.

Marrakech Polysensorialisée

Il est d'évidence que « le corps et l'esprit agissent en complices dans le rapport au lieu ».¹⁶ C'est le rapport qu'établit l'être par le biais de son corps au lieu qui permet de saisir l'espace. C'est cela que qualifie De Certeau d'« énonciations piétonnières ».¹⁷ Les sensations de l'être sont d'importance dans une lecture géocritique de l'espace. Partant du fait que la marche du déambulateur génère le sentiment de l'espace¹⁸ et que le corps, l'espace et le monde se répondent.¹⁹ Nous tenterons de mettre en lumière l'espace tel que perçu par les sujets marcheurs dans les romans constituant notre corpus.

En effet, ils manifestent beaucoup d'intérêt envers les couleurs que déploie la ville devant le regard des visiteurs. C'est dans ce face à face que l'on peut saisir une dimension à la fois imaginaire et picturale. Les murailles entourant la ville et le soleil qui s'abat sur elle lui accordent parfois une teinte originelle. Ainsi, le narrateur décrit ce fait à partir de ses expériences, ses sensations ainsi que ses souvenirs. S'impose donc la nécessité aveugle de mettre en lumière le parcours, ou le cheminement des sujets marcheurs en tirant au clair les perceptions olfactives, auditives et visuelles. Cela est bien susceptible d'avoir une meilleure connaissance du référent spatial. Ainsi dans l'univers parcouru par l'alter égo de Sibony, on remarque que le marcheur est fasciné par les lieux de Marrakech, les lieux où il avait vécu son enfance. Le regard de Sibony est celui de quelqu'un qui connaît les lieux mais que sa mémoire s'active au fil des pas. C'est un regard qui s'apparente à ce que Westphal qualifie de regard allogène. Ainsi, il décrit

¹⁵ Westphal, 2000.

¹⁶ Carpentier, 2004, p. 48.

¹⁷ Certeau, 1994, p. 148.

¹⁸ Solnit, 2002, p. 10.

¹⁹ Solnit, 2002, p. 12.

sa marche dans la ville d'autrefois : « Enfant, je marche pendant des heures les après-midi brûlantes ; je m'éloigne vers les confins de la ville, vers l'Agdal ou la Ménara, à bonne distance des remparts rouges. Car la ville est « rouge », tous les touristes le disent. ».²⁰ Ce passage témoigne du fait que la ville est bien rouge. D'après la perception visuelle, la ville est celle des remparts rouges. La ville acquiert donc une image rouge, ocre dans le texte de Sibony, ce qui donne à penser qu'il s'agit d'une ville orientale. C'est aussi une ville où règne un soleil éclatant et brulant. C'est là une des sensations que Bouzaglou le narrateur éprouve dès ses premières heures. Sibony s'est donc inspiré du réel rien qu'en décrivant les sensations que son corps perçoit. En cela que la ville a toujours été qualifiée d'ocre par les spécialistes. La théorie géocritique insiste sur le fait qu'il existe une interaction entre la littérature et la réalité. La ville est aussi perçue comme un espace urbain « avec des petits carrés de rose sur fond rose, ses jardins et ses palmiers »²¹, « la couleur des murs dont l'ocre est assombrie par le soir »²² « les murs couleur d'argile ».²³ Tous ces mots corroborent le fait que les frontières entre le réel et l'imaginaire s'entremêlent et se dissipent. D'autres images sensorielles résultent du regard lucide du narrateur telles que celles d'un espace vide qui prend une couleur éclatante. Il s'agit d'un lieu décrit comme un « décor moyenâgeux » où règnent le calme et la lumière. C'est le quartier juif, le lieu où il avait connu un exil chez soi. Il est aussi qualifié de la place centrale, le lieu avec lequel le narrateur est profondément lié. On peut dire que la marche du narrateur dans le Mellah active non seulement ses sens, c'est aussi sa mémoire.

Il découle de ce passage que la mémoire et la marche ont des liens puissants du fait que dès qu'il y pose les pieds, il se rend compte que le Mellah n'était qu'un univers multiforme et chaotique qui grouillait de vie auparavant. Une vie pleine d'exil malgré le fait qu'il était chez soi. La mémoire que la perception visuelle excite donne à penser qu'il s'agissait d'une condition inférieure. Les sens mettent en lumière le lieu et les raisons ayant fait qu'il est devenu vide. A titre d'évidence, ce qu'il appelle « le vide ambiant » qui prend « une couleur éclatante ». C'est ainsi que le Mellah acquiert « un décor moyenâgeux baigné de calme et de lumière ».²⁴ Les images du vide s'étalent devant le regard du narrateur au fil des pats en ce qu'il « *parcourt*

²⁰ Sibony, 2009,p. 37.

²¹ Sibony, 2009,p. 37

²² Sibony, 2009, p. 236.

²³ Sibony, 2009, p. 56.

²⁴ Sibony, 2009, p. 47.

*de grands espaces presque déserts. ».*²⁵ Il s'agit d'un vide qu'il qualifie « d'impalpable » qu'il avoue avoir aimé un « vide plus fort que tout, qui envahit l'air brûlant, la terre ocre, les avenues couleur d'argile où nos vies sont captives. ».²⁶ De cela, on peut déduire que les avenues perçus par l'œil aux aguets du contemplateur ont une couleur d'argile et que la terre est à ses yeux ocre.

Entre la ville telle qu'elle était avant le départ, et la ville d'aujourd'hui, Sibony souligne le fait qu'elle est devenue grande. C'est les mêmes couleurs qui caractérisaient la ville, le même décor où Sibony a grandi. Ces mots-là montrent que certains lieux de Marrakech de Sibony n'ont pas changé à l'encontre du Mellah.

La Ménara. Ici, la ville s'est agrandie, mais elle reste la même. Juste plus dense, plus enflée. Beaucoup d'avenues nouvelles qui se ressemblent. Heureusement, le ciel bleu, les maisons rouges et les palmiers, tout le décor où j'ai grandi est là, et s'offre distraitement aux caresses de la mémoire.²⁷

La ville a donc muté tout en restant la même, le narrateur évoque le fait que des lieux ont grandi et devenu assez denses. Aux yeux de Bouzaglou, heureusement la ville n'a pas perdu le décor où il a vécu. Son regard est notamment tombé sur « les maisons rouges », « les palmiers aussi ». Dans la même optique, sa marche dans le Mellah et ses ruelles le frappe de stupéfaction parce qu'exiguës « Je m'étonne de l'exiguïté du quartier où nous étions si nombreux. ».²⁸

Le récit nedalien traduit un regard endogène sur les lieux de Marrakech et l'architecture de la ville tels que la Médina. L'image de Marrakech ville ocre est également présente dans le récit. On peut citer le fait que : « aux portes de la cité rouge ».²⁹ C'est ainsi qu'intitule le narrateur Marrakech après qu'Idar y a débarqué. Il ajoute également que « la cité ocre ralliait de plus en plus de monde ».³⁰ C'est cela qui explique pourquoi le narrateur s'y rend après avoir tout perdu au village. Au travers du regard du narrateur, les demeures de la médina se dévoilent, il s'agit de « vieilles demeures basses de la médina, avec d'épais murs en pisé et un plafond haut

²⁵ Sibony, 2009, p.36.

²⁶ Sibony, 2009, p. 36.

²⁷ Sibony, 2009, p.150.

²⁸ Sibony, 2009, p. 48.

²⁹ Nedali, 2010, p.11.

³⁰ Nedali, 2010, p. 87.

de cinq mètres.».³¹ Ainsi, se dessine une image de la Médina, partie ancienne de la ville, un quartier offrant le décor originelle et oriental.

Le livre de Canetti est un récit de voyage, celui des voix, des sons et des sensations captés lors de ses déambulations. Aux yeux de Canetti, la ville est bien rouge. Ce passage en témoigne manifestement : « Pendant le reste de notre séjour dans la ville rouge, nous ne parlâmes jamais plus de chameaux ».³² Ce registre chromatique est donc dominant dans la littérature écrite sur Marrakech. Notre sujet marcheur prête beaucoup d'attention à l'architecture de la ville, c'est près des remparts de la ville que son récit trouve commencement. L'œil aux aguets, l'alter égo de Canetti perçoit les enceintes fortifiées de Marrakech, celles de Bab el khemis : « *Devant Bab el khemis, une des portes de la ville ancienne, de l'autre côté de l'enceinte fortifiée* ».³³ « *Nous longions les remparts ; le soir tombant, la splendeur rouge de la muraille allait s'éteignant* », « *Je goutais le changement graduelle de la couleur* » « *C'est une image de paix dans le crépuscule. La couleur des chameaux se confondait avec celle de la muraille.* »³⁴. Ce détail chromatique abondant dans le texte donne à penser que la ville était également au moment où Canetti longeait ses remparts, une ville aux murailles rouges.

La sensation visuelle permet de saisir le tissu urbain de la médina de Marrakech, il s'agit des ruelles labyrinthiques que l'on nomme en dialecte marocain « Derb ». C'est ce qui forme la morphologie urbaine de Marrakech jusqu'à présent. Canetti par la suite nous introduit dans la réalité des habitations de la ville rouge. La maison à laquelle il entre lui accorde une sensation d'exotisme en ce qu'elle a peu de fenêtre donnant sur la ruelle, parfois aucune fenêtre. Il remarque également que la cour permet d'embrasser le ciel et le toit de l'habitation permet d'embrasser toutes la ville, ses terrasses et les paysages qu'elle étale devant les yeux. L'architecture de la maison s'apparente à celle d'un Riad, c'est donc là un lieu, un espace humain que la littérature représente fidèlement. Cette habitation est similaire à celle représentée par Nedali à savoir Dar Louriki.

D'autres sensations s'imposent dans l'espace urbain parcouru par l'alter égo de Canetti, c'est notamment à l'entrée d'un souk qu'il perçoit la présence d'une odeur celle des épices qui lui paraît agréable : « *Les souks sentent les épices, il y fait frais et ils ruissellent de couleurs. L'odeur, qui*

³¹ Nedali, 2010, p. 180.

³² Canetti, 1980, p.20.

³³ Canetti, 1980, p.9.

³⁴ Canetti, 1980, p.11.

est toujours agréable, change toutefois suivant la nature des marchandises ». ³⁵ Au fil des pats, l'odeur change, c'est ce qui distingue ce lieu où les sensations olfactives du narrateur s'activent pleinement. L'endroit n'est seulement celui des odeurs, il est aussi un endroit cacophoniques où le tumulte des gens règne. C'est notamment dans le marché des aveugles qu'il perçoit un son qui est redondant. C'est la voix répétitive de la misère à savoir celle des mendiants aveugles qui répètent sans se lasser le nom d'Allah. C'est une voix étrange et exotique qu'il perçoit mais qui lui est insignifiante et incompréhensible. C'est la voix de ce qu'il appelle « les saints de la répétition », c'est aussi une des voix mystiques de la ville de Marrakech. D'autres voix intriguent le narrateur tel que celle de l'épisode de la rencontre des chameaux. C'est à Bab Khemis qu'il perçoit d'abord par la vue puis par l'audition, une voix qui le trouble et l'introduit dans un vertige métaphysique, celle d'un chameau enragé qui est sur le point d'être égorgé près des remparts de la ville. La scène n'est pas seulement celle où domine la vue car la lutte du chameau et le son que le chameau émet trouble le narrateur. Ce lieu silencieux où le chameau baigne dans le rouge sang a stupéfait le narrateur. A cela s'ajoute, la couleur rouge du coucher de soleil permet au narrateur de percevoir un paysage dominé par la mort.

Les déambulations de Canetti le mène à découvrir d'autres voix à savoir celles des conteurs de la place Jemâa elfna, des voix qui le frappe de stupéfaction et le fascine. C'est la voix des mots, des mots ayant un pouvoir sur les esprits. Il s'agit de voix dont l'intensité est bien manifeste, ce qui fascine le narrateur et excite chez lui une ardente volonté d'appréhender le sens des mots des conteurs. Ces mots ou ces voix dit avec « véhémence » « avec flamme » ³⁶ le fascine malgré le fait qu'ils lui sont incompréhensibles. Cette qualité oratoire fait des mots ou des voix de Marrakech une flamme qui ensorcelle le voyageur s'impose dans ce lieu exogène et devient une caractéristique de la ville.

Dans Marrakech le départ, le narrateur se livre à une marche difficile dans la place de Jemâa Elfna du fait d'une ardente chaleur. Plusieurs expressions en témoigne clairement telles que « la canicule est forte » ³⁷ « Que faire dans cette pièce sombre où passe à peine un trait de lumière » ³⁸

³⁵ Canetti, 1980, p. 21.

³⁶ Canetti, 1980, p. 91.

³⁷ Sibony, 2009, p. 51

³⁸ Sibony, 2009, p. 51

« le grand soleil « qui tue l’oiseau ».³⁹ « la place était surtout écrasée par le soleil, en été ; un soleil brûlant, l-gaïla »⁴⁰. On comprend que dans ce lieu, le soleil brûle et fracasse voire même tue et introduit les êtres dans une trépidation, dans une torpeur et une renaissance. La couleur rouge et la canicule fonde ce lieu. Les sensations olfactives sont aussi manifestes dans les lieux que l’alter égo de Sibony arpente tel que dans la médina, il admet avoir humé les boutiques parfumées « en humant ces boutiques parfumées ».⁴¹ « J’ai parcouru tous les souks et les marchés, j’ai humé la ville, je l’ai respirée, absorbée. J’en connais les bruits et les gestes, ceux des cochers, des forgerons, des cardeurs de laine, des artisans du bois, du cuir, du cuivre ».⁴² Il s’agit dans ce passage de ce que Westphal intitule « l’espace sensoriel », résultant de la perception polysensorielle de la ville. C’est des images de la lumière, des sons, de la chaleur qu’il s’agit dans ces passages. C’est notamment dans sa traîne dans les cafés de la ville qu’il perçoit une odeur identifiant la ville : « *Au loin, je vois Berrima ; Nous traînions là, et dans les cafés enfumés où flotte l’odeur du haschisch.* ».⁴³ Ainsi, l’espace sensoriel étant en lien l’odeur du Haschich régnant dans les cafés qu’arpente le narrateur. C’est donc ce lieu là avec ses odeurs qui l’introduit dans ce qu’il nomme « *Le « vertige » des senteurs ou des parfums* ».⁴⁴ D’après cela, l’on rejoint nettement le fait que « la géographie éclaire utilement l’étude littéraire. Les odeurs et parfums ne constituent d’ailleurs qu’un des aspects de l’espace sensoriel ».⁴⁵ D’autres éléments dans le texte mettent en lumière des sensations auditives telles que dans l’épisode où il décrit la musique des Gnaouas au moment d’un moussem. Il s’agit de ce qu’il appelle des « *rythmes métalliques* » qui conduisent les gens à des « *scène de dépossession* ».⁴⁶ Au regard du narrateur, c’est une musique mystérieuse qui est le produit d’un métissage culturel. L’espace où le narrateur se trouve est ainsi saturé de voix, de cris, mais aussi de perte de soi, de transe qui découle des rythmes de la musique Gnaouis. L’univers de Sibony est donc celui d’un rituel fait de sons et de cris, de possession thérapeutique faite de rythmes et de transe mystérieux. De là à dire que la

³⁹ Sibony, 2009, p. 51.

⁴⁰ Ibid. p., 191. Ici, s’impose la nécessité de définir le mot « gaïla » appartient au dialecte marocain, il signifie la canicule, soleil ardent.

⁴¹ Sibony, 2009,p. 92.

⁴² Sibony, 2009,p. 93.

⁴³ Sibony, 2009, p. 164.

⁴⁴ Sibony, 2009, p. 125.

⁴⁵ Sibony, 2009, p. 125.

⁴⁶ Sibony, 2009,p. 219.

ville de Marrakech est faite d'un métissage culturel en ce qu'elle mêle non seulement des pratiques africaines ancestrales, un mysticisme arabo-musulman, mais aussi des ressources culturelles berbères autochtones.

A titre de résultat, le spectre chromatique de la ville n'a guère changé depuis le récit de voyage de Canetti. En cela que Marrakech est resté une ville rouge dans la littérature. Les regards analysés témoignent du fait que les remparts rouges ont fait notamment que les touristes que décrit Sibony qualifient la ville de rouge ou d'ocre. Dans le texte de Nedali, Marrakech est bien une cité aux portes rouges, une cité ocre qui raillaient de plus en plus de monde. Il s'agit aussi d'une ville aux murs couleurs d'argile. La ville acquiert aussi dans les textes l'image d'une ville où s'abat un soleil éclatant. D'où la sensation de chaleur brûlante que les personnages dans les romans de notre corpus perçoivent. Ces images et ces sensations fédèrent limpide le regard exogène, allogène et endogène. On peut dire que ces images font que les frontières entre le réel et l'imaginaire se dissipent.

Le point de vue qu'il soit exogène, allogène ou endogène traduit manifestement l'idée que par exemple le Mellah, lieu qui a reçu beaucoup d'intérêt de la part de Sibony et de Canetti, est perçu comme ghetto, un lieu vide d'une couleur éclatante. C'est en partie ce que le regard lucide de Sibony capte. Outre la vacuité du lieu, il s'agit aussi d'un espace qui offre un décor moyenâgeux. La vision de Canetti, elle capte les signes d'un lieu dense qui grouille de gens selon Canetti. Ainsi, si les espaces paraissent déserts pour Sibony, Canetti les perçoit comme pleine de voix et d'une population d'une densité étonnante.

La ville sent bon en ce qu'elle conduit le narrateur de Marrakech le départ vers le vertige en cela que sa déambulation dans les cafés de la ville lui fait sentir une odeur du Haschich. C'est ainsi que dans le récit de Sibony la ville devient lieu des sensations de vertiges, lieu aussi des senteurs et des parfums. A cela s'ajoute, l'image d'une ville des rythmes métalliques de la musique des Gnaouas, la ville des rythmes mystiques. Quant au récit de Canetti, la marche de l'alter égo dans les souks de la ville lui fait sentir une odeur d'épices.

Marrakech Stratigraphiée

De nos lectures résultent le fait que les point de vues exogène, allogène et endogène déploient les strates temporelles de Marrakech. À travers le texte de Canetti, l'on eut saisir une multiplicité de faits liés aux mœurs et aux coutumes de la société marocaine de l'époque lors de son séjour en 1953. Il s'agit en fait d'éléments relatifs à la culture des gens, à leurs religions. En ce sens, l'aspect anthropologique s'avère aussi l'un des sujets que la

géocritique comme approche visant les espaces humains tente de mettre en lumière.

La découverte de la ville se fait en marchant dans ses lieux, en étant l'œil aux aguets dans l'intention de saisir la culture des gens. La marche introduit l'alter ego de Canetti dans le Mellah. C'est une occasion pour lui de parler d'une communauté vivant à l'écart entre les murailles, dans un ghetto. Il s'agit là d'une des strates que le récit de voyage permet de percevoir, une strate qui donne à réfléchir que le récit de Canetti se présente comme un récit de quête de ses origines de juif sépharade. Son regard lucide permet de savoir que le Mellah est peuplé par une variété de figures humaines. Toutefois, l'on admet que le lieu conserve un caractère communautaire et identitaire bien manifeste. Ce lieu anthropologique a dans le texte de Canetti et celui de Sibony la même représentation : « A l'intérieur de cette muraille qui l'entourait sur ses quatre côtés, se trouvait le Mellah, le quartier juif ».⁴⁷ Cette description rejoint celle de Sibony en ce qu'elle traduit explicitement l'idée du Mellah perçu comme ghetto. En cela que les deux perceptions du lieu par Canetti et Sibony se superposent et permettent une analyse parallèle de ce lieu anthropologique où l'identité juive est fortement significative. Canetti décrit également les habitants du Mellah, pour lui, « La plupart portaient la petite calotte noire qui les distingue »⁴⁸. Il ajoute également que « Ici les juifs, un très grand nombre était barbu ».⁴⁹ Il montre ainsi la façon d'être des juifs de l'époque dans l'espace de la ville, leur inquiétude, leur peur « Il y avait des juifs éternels dont l'inquiétude se lisait sur tout le corps ».⁵⁰ On comprend à travers le regard descripteur du narrateur que le lieu est celui des juifs et qu'il a un caractère identitaire bien manifeste. Ses racines de juifs sépharades s'activent en lui au point de vouloir « redevenir cette place juive ».⁵¹ Le regard de Canetti est donc celui d'un homme en quête de ses origines dans Marrakech d'autrefois. En ce sens, l'histoire de la ville est aussi celle d'une communauté à savoir celle du judaïsme et des juifs ayant vécu dans le Marrakech des années cinquante.

Le retour de Sibony à Marrakech, sa ville natale est celui d'une douleur mêlée de joie, celle du départ : « (...) je n'ai jamais été chez moi, et j'y

⁴⁷ Sibony, 2009, p. 47.

⁴⁸ Canetti, 1980, p. 47

⁴⁹ Canetti, 1980, p. 47.

⁵⁰ Canetti, 1980, p. 48.

⁵¹ Canetti, 1980, p. 53.

retrouve l'impression de n'avoir un « chez moi » qu'en partance ». ⁵² Le narrateur et ses semblables ont cette étrange sensation de vivre dans ce qu'il intitule un « exil chez soi ». Le lieu ne lui permet pas d'avoir une impression de chez soi. Le lien qu'il a avec Marrakech est fait de détresse : « la ville a grandi, elle a franchi les limites qu'elle avait dans ma mémoire, mais mon lien avec elle garde sa teinte de détresse sereine – où l'horizon est bouché ». ⁵³ Cela étant en lien manifeste avec la situation des juifs dans le Mellah à l'époque à savoir leur statut de dhimmis. La ville lui est donc un exil chez soi. Il précise que son Marrakech n'est plus et que la ville dans laquelle il est à présent n'est plus la même. Le narrateur Bouzaglou affirme : « Mais votre ville à vous, sachez-le car je vois que vous ne venez pas souvent, elle a disparu, elle est débordée. D'ailleurs on dit que Marrakech est débordante, elle est devenue ville du monde. ». ⁵⁴ La ville a donc subie de profondes mutations en ce qu'elle n'est plus la même au regard du narrateur. En cela que c'est une ville débordante et débordée parce que devenue une ville monde.

Le Mellah était un ghetto, un symbole d'enfermement et de condition inférieure. C'est cela qui définit le lieu et l'histoire du quartier où il résidait au moment de son enfance. Selon une étude de Colette Zytynicki, le Mellah de Marrakech fut construit en 1567⁵⁵, par la dynastie des Saadiens dans l'intention de séparer les juifs du reste de la population afin de les protéger du fanatisme de la population musulmane, longtemps promu par les Almohades. Dans son étude du Mellah, Quentin Wibaux affirme que le Mellah est construit de telle sorte qu'il puisse préserver les juifs, le quartier est ceint de murailles, c'est le sultan Saadien Abdellah el- Ghalib qui a commencé en 1557 à y transférer les juifs.

Je traverse le Mellah ; la place centrale (oust soq) est délabrée comme tout le quartier. Je la revois dans ma mémoire telle qu'elle était. Un ghetto bien sûr, un symbole d'enfermement, de condition inférieure, c'est admis et on l'oublie ; C'est un univers multiforme et chaotique, tenu par la loi du Livre et par un sens de la dignité que la misère aigüise. ⁵⁶

Le Mellah est donc le lieu d'une mémoire, d'une identité, d'une existence et d'une histoire à savoir celle des juifs. Le récit de Sibony en témoigne

⁵² Sibony, 2009, p. 23.

⁵³ Sibony, 2009, p. 47.

⁵⁴ Sibony, 2009, p. 71.

⁵⁵ Zytynicki, 2011, p. 359.

⁵⁶ Sibony, 2009, p. 51.

manifestement, il a notamment la sensation d'être « dans les ruelles de la médina et dans celles de Jérusalem ». ⁵⁷ Il ajoute qu'il est « dans une ville irréaliste où ces rues s'entremêlent ». ⁵⁸ Cela traduit à bien des égards le fait que Marrakech n'est pas une ville étrangère à l'auteur, elle lui est connaissable exactement et au même titre que la ville qui lui est sainte.

Le point de vue de Sibony sur la ville est celui d'un homme ayant vécu dans la ville et l'ayant quitté. Son retour est vécu autrement en ce que sa mémoire s'active au fil des pas. Marrakech pour lui est un « lieu bizarre où le départ et le retour s'entremêlent. ». ⁵⁹ La ville ocre lui est aussi « ce pays du grand retour, c'est l'exil-chez-soi ; comme à Marrakech ». ⁶⁰ Force est donc de constater que pour un juif de l'époque, la ville rouge est bien un lieu où l'on ne pense qu'au départ du fait que la sensation de chez soi leur est difficilement concevable.

Bouzaglou remarque que la ville a beaucoup changé notamment la forêt de palmiers ou encore le vertige des arbres près de l'oued Tensift. Aujourd'hui, le lieu n'est plus le même aux yeux de Sibony en ce que le lieu est rongé de maisons rouges et de résidences. Cet espace vert est envahi par l'immobilier, il en reste que des « échos lointain » dans la mémoire de Sibony. De là à dire que cet espace vert s'est rétréci en l'absence de Sibony. C'est ce qu'il exprime ainsi « je pense comme autrefois à la ville qui est immense. ». ⁶¹ La ville n'est donc plus la même au regard de Sibony. On constate notamment que la médina de Marrakech, lieu mondialement connu avec ses riads traditionnels, est un endroit, précise Sibony, où la tradition est vaincue par l'occident :

Beaucoup achètent en Médina de petits riads – souvent de simples maisons avec patio et jardinet – ou des plus grands qu'ils rénovent. Banal, tout ça, c'est vrai : la tradition, vaincue par l'Occident, se conserve pour lui et lui revend de l'authentique. ⁶²

Il nous est évident que la représentation allogène de la ville de Marrakech montre qu'elle s'agit d'une ville monde par ces riads. C'est donc un roman proposant une stratification de la ville en ce qu'il éclaire le Marrakech d'autrefois, celui du Mellah, et le Marrakech d'aujourd'hui, celui d'une ville monde. C'est ainsi que Bouzaglou décrit Marrakech :

⁵⁷ Sibony, 2009, p. 51.

⁵⁸ Sibony, 2009, p. 51.

⁵⁹ Sibony, 2009, p. 207.

⁶⁰ Sibony, 2009, p. 207.

⁶¹ Sibony, 2009, p. 48.

⁶² Sibony, 2009, p. 69.

Elle a disparu, elle est débordée. D'ailleurs on dit que Marrakech est débordante, elle est devenue ville du monde. En Amérique ou ailleurs, les grands hôtels l'ont dans leur revue, celle qu'on trouve dans le salon, avec un reportage sur la ville et des photos retouchées de la Médina et des riads.⁶³

On comprend que Sibony a vécu dans la ville jusqu'à l'âge de 13 ans comme il le dit lui-même avant de partir en France. Il précise qu'en 1955, la ville était manifestement séparée en deux parties :

Dans la ville, il y avait eux, nous et les chrétiens (nsara) – qu'on voyait rarement : ils habitaient le quartier moderne, le Guéliz ; Mais dans la Médina, la partie traditionnelle, il y avait eux (l-mslmine) et nous (l-iheud), c'est tout. Nous étions dans le pays depuis vingt siècles, bien avant eux, bien avant qu'ils ne le conquièrent.⁶⁴

La partie moderne était habitée à l'époque par les chrétiens, ils jouissaient de privilèges pas comme les autres (les juifs et les musulmans). Il s'agit selon les mots de l'auteur d'un quartier où l'on pouvait se sentir en Europe. Quant à la médina, partie traditionnelle de la ville, il souligne le fait que cet endroit était abrité par : « eux (l-mslmine) et nous (l-iheud) »⁶⁵. Le texte met également en lumière l'histoire du lieu en évoquant le fait que les juifs sont arrivés bien avant que le lieu ne soit conquis par les musulmans. Cela dit, les juifs ont bien entendu joué un rôle important dans l'identité et l'histoire de Marrakech.

Au fil de son séjour dans la ville, Canetti se retrouve déconcerté par la complexité de l'espace urbain. Après avoir parcouru les zones commerçantes et touristiques de la ville, il se tourne vers les lieux de la vie privé. Il se voit témoin non seulement de voix, mais aussi de coutumes islamiques des habitants et de règles de la société. Les trois écrivains évoquent plusieurs lois religieuses gouvernant la société de Marrakech. Cela est d'importance en ce qu'il permet de mettre en évidence une strate relative à l'organisation de la société de Marrakech. Il décrit ainsi les prescriptions morales et religieuses ainsi que les questions de genre de l'époque. Il évoque le fait que l'espace urbain de Marrakech peut être saisi comme un espace rempli de normes et de codes, c'est-à-dire qu'il est régi par des lois résultant de la pratique religieuse musulmane. Aux yeux de

⁶³ Sibony, 2009, p. 69.

⁶⁴ Sibony, 2009, p. 17.

⁶⁵ Ici, les mots (l-mslmine), (l-iheud) appartiennent au dialecte marocain, le premier a comme signification (les musulmans) quant au deuxième, c'est (les juifs).

Canetti, ces lois religieuses sont d'une grande étrangeté. Il voit qu'il y a dans cet espace social une multiplicité d'interdits qui lui ôte la liberté. Le narrateur constate que ces lois et codes ont fait que l'espace des bruits et des regards à savoir l'espace public est manifestement celui des hommes, alors que le monde muet et clos qu'est l'espace privé est limpide celui des femmes. Si la femme sort, elle se doit de mettre un voile « On n'adresse pas la parole dans la rue à une femme voilée ». ⁶⁶ On peut citer aussi l'épisode où Canetti se sent en liberté lorsqu'il se trouve au toit de la maison, il se trouve surpris par le fait que l'interdit est également présent à ce moment-là : « On ne doit jamais se monter sur le toit et surtout pas quand on est un homme car souvent les femmes vont sur les terrasses et elles ne veulent se sentir gênées ». ⁶⁷ L'on comprend bien que les hommes ne doivent pas se montrer sur la terrasse. Ce lieu de la vie publique et sociale selon Canetti est frappé d'interdit. De ce fait, on peut dire que même dans les terrasses de la ville, il y a des lois notamment celle en rapport avec la ségrégation physique entre homme et femme, l'obligation pour les femmes de port du niqab dans les rue de Marrakech. Il y a donc là une des traces du passé de la ville que Canetti constate en arpenter les espaces musulmans.

Les auteurs choisis pour une lecture géocritique de la ville sont manifestement intéressés par les religions et les coutumes de la ville : (islamiques et juives). On voit notamment que le Mellah a été bâti dans l'intention de protéger les juifs et de les maintenir en situation de dhimis. Il s'agit d'une zone distinguée où les juifs sont séparés de la population musulmane qui jouissait à l'époque de privilège énorme. Sibony offre une description assez originelle au Mellah. On remarque au travers du regard descripteur notamment que les « murs vibrent d'une lumière, tout autre, une lumière de départ ». ⁶⁸ En effet, il s'agit là de la lumière d'un peuple qui a choisi de partir ailleurs contre son gré. Cela signifie que cette lumière peut être saisie comme une trace du passé en ce qu'« elle y est depuis toujours ». ⁶⁹ Il s'agit donc d'une trace encore vivante dans ce lieu, une trace qu'il décrit comme étant son origine : « je crois. Mon origine est un départ. ». ⁷⁰ Il est donc d'évidence que dans le texte Sybonien, les traces d'un « exile chez soi » sont explicitement représentées.

⁶⁶ Canetti, 1980, p. 38.

⁶⁷ Canetti, 1980, p. 38.

⁶⁸ Sibony, 2009, p. 67.

⁶⁹ Sibony, 2009, p. 67.

⁷⁰ Sibony, 2009, p. 67.

Un des éléments les plus importants à saisir aussi parce qu'unissant l'espace humain et la littérature est l'hétérolinguisme.⁷¹ L'histoire de la ville montre à bien des égards que la cohabitation des langues est inhérente à la ville et ce, au fil de son histoire. Des traces sont donc manifestes, les mettre en lumière, c'est saisir la relation entre les espaces humains et la littérature. Parmi les langues qui fondent le lieu, on peut citer le dialecte marocain, l'hébreu et l'amazighe ainsi que la langue française. Ces langues affectent l'écriture du lieu et donc la représentation du lieu, ce qui nous paraît d'évidence.

Il est donc nécessaire de saisir les marques de cet hétérolinguisme ou bilinguisme qui fonde la ville, et ce, au travers du texte romanesque en ce que ce dernier met en lumière une ville construite par la fiction et nourrie par la réalité. Ainsi, dans le roman de Sibony, l'hébreu et le dialecte marocain nous sont patents dans le texte. À titre d'évidence, on peut lire dans le texte de Sibony : « *Au retour, nous passons à pied par la Souika (le petit souk) de Riad Zitoun, près d'une rue toute sombre, Derb Zouina. Nous avons habité là. Près de cette ruelle, il y avait une petite église, avec en haut un clocher en bois.* »⁷² Les mots « Souika » « Riad Zitoun » « Derb zaouia » appartiennent au dialecte marocain. Il s'agit de mots caractérisant les lieux de la ville, des lieux qui existent dans la réalité. Parfois, ces mots sont accompagnés d'une traduction pertinente et qui donne à penser que Sibony est un grand connaisseur du Dialecte marocain. A cela, on peut ajouter : « *Je traverse le Mellah ; la place centrale (oust soq) est délabrée comme tout le quartier.* »⁷³ Il est donc clair que la ville est décrite non seulement en français mais également en dialecte marocain ce qui donc enrichi le texte et le récit. Ici, Sibony insiste sur la place importante de cette langue dans l'espace humain de la ville de Marrakech. La spatialité de Marrakech est donc décrite non seulement en langue française mais accompagné avec le dialecte marocain que l'auteur maîtrise parfaitement.

Dans le point de vue allogène de Sibony, la spatialité de Marrakech demeure tributaire des langues qui s'entrechoquent et s'interfèrent. Lorsque le narrateur parcourt la ville, le Mellah et les boulevards de la ville attire son attention, pour les décrire, il recourt au dialecte ainsi que l'Hebreu, cela témoigne à la fois de son identité multiple et de sa culture

⁷¹ Doyon-Gosselin, 2015.

⁷² Sibony, 2009, p.124.

⁷³ Sibony, 2009, p. 50.

plurielle. Le Mellah⁷⁴ est bien un mot spécifique qui traduit de manière claire une frontière qui sépare de l'autre. Ce mot qui trouve sa signification à la fois dans l'hébreu et dans l'arabe. « *À Marrakech, tout près de l'école, il y avait un bordel, à 'Arst Meussa, mais l'idée d'y aller était purement inconcevable.* ».⁷⁵ La fiction narrée par Sibony se nourrit aussi de la réalité, le mot « 'Arst Meussa » souligne le fait qu'il puise dans la réalité de la ville et la langue faisant partie de sa propre culture puisque il y a vécu son enfance.

Pour ce qui est de l'hébreu, le texte semble jonché de mots et d'expressions de l'hébreu traduisant la réalité de la ville. Ce qui semble normal vu que Sibony est aussi de culture juive. Ce passage témoigne de ce fait, à savoir que la spatialité de Marrakech est aussi décrite en termes hébreux :

Tish'a béav. Là, on se lamente à fond, et des pleureuses professionnelles mènent la danse dans les carrefours du Mellah. C'est pour rappeler la ruine de Jérusalem ; et s'en désoler sans compter. Pour nous, Jérusalem c'est l'Autre Ville, la ville tout autre, proche et lointaine.⁷⁶

Enfin, on peut dire que Sibony « se faufile entre deux langues » pour dire la spatialité de Marrakech. Le choix d'une langue ou de l'autre relève de sa volonté personnelle. En évoquant ces lieux et en s'appuyant et sur le dialecte marocain et sur l'Hebreu, Sibony inscrit ces langues dans la topique littéraire de la ville.

Le point de vue endogène de Nedali montre explicitement que son regard sur la ville donne à penser qu'il y a bien des éléments témoignant du fait qu'un lien existe entre le territoire et l'identité. La ville telle qu'elle est décrite dans son texte permet de tirer au clair les rapports différents entre les espaces humains et littérature. Il existe de multiples passages qui témoignent du fait que Nedali dans *La Maison de Cicine* s'est nourrie de la toponymie pour une représentation de la ville. Toutefois, il y a chez lui une volonté de transformer la ville non pas poétiquement parlant mais du point de vue réel. Cette représentation toponymique de la ville montre que Nedali a inscrit Marrakech au cœur de sa création. Cela donne à penser que le texte de Nedali entretient une « une relation de transposition signalée par

⁷⁴ Dans l'hébreu et l'Arabe, le terme Mellah peut être saisi comme endroit où l'on conserve des produits avec le sel. Toutefois, il a acquis un autre sens du fait que dans plusieurs villes au Maroc, le Mellah signifie le quartier juif.

⁷⁵ Sibony, 2009, p.105

⁷⁶ Sibony, 2009, p. 5.

ce qu'on pourrait appeler un « *contrat toponymique* ». ⁷⁷ De multiples passages témoignent de ce fait : « *Le grand magasin de Bab Doukkala démembré en plusieurs minuscules échoppes, la maison bradée, les meubles vendus au souk des criées.* ». ⁷⁸ Bab Doukkala étant un des célèbres lieux de la ville rouge. Le nom du lieu vient de l'Arabe et du dialecte marocain.

D'autres exemples témoignent de la présence de l'Amazigh tel que : « *Dar Louriki se situe dans un cul-de-sac au cœur de Bab Aylan, l'un des quartiers les plus anciens, mais aussi les plus pauvres de la médina.* ». ⁷⁹ Le lieu *Dar Louriki* vient d'abord de l'arabe dialectal, *Dar* signifie *maison* et pour le mot *Louriki*, c'est le propriétaire de la maison, la vallée de l'Ourika étant sa terre d'origine, un patelin aux environs de Marrakech. Le mot vient de l'Amazigh. Il va de soi avec le lieu *Bab Aylan* qui vient à la fois de l'arabe et de l'Amazigh : *Bab* signifie en arabe la porte alors que le mot *Aylan* vient de la langue Amazigh, c'est le nom d'une plante.

On peut citer aussi le Souk Lekhmiss : « *Le seul et unique endroit où on pouvait les croiser ensemble était le souk Lekhmiss ; comme la plupart des ménages de Bab Aylan et des quartiers mitoyens,* ». ⁸⁰ On voit sans difficulté que le nom des rues est presque tout en dialecte marocain. De là, à dire que le roman de Nedali se nourrit de la réalité de Marrakech. Elle se manifeste également dans la description qui est faite à *Dar Louriki* ainsi qu'aux rues labyrinthiques de la médina, et des lieux tels que *Bab Aylan*, ou de *Bab Doukkala*, Il s'agit donc de quartiers, de rues réelles situées dans la médina de Marrakech.

D'autres passages dans le roman permettent de tirer au clair la présence dans la toponymie de la ville de la langue Amazigh. Il s'agit d'un fait que l'on ne peut nier et qui montre à quel point l'auteur s'est approprié la toponymie de la ville. Le mot *Tameslouhte* en est un exemple précis : « *Cherif avait toujours vécu à Tameslouhte, un douar bâti sur une étendue aride et poussiéreuse, située à trois lieues au sud de Marrakech.* ». ⁸¹ De là, à dire que les toponymes montrent que ce site transposé dans le roman entretient à bien des égards une relations avec le référent renvoyant au réel. A titre de résultat, le corpus déploie les strates temporelles ayant construit la ville. Les différents points de vue des trois auteurs permettent de saisir

⁷⁷ Westphal, 2000.

⁷⁸ Nedali, 2010, p. 5.

⁷⁹ Nedali, 2010, p. 9.

⁸⁰ Nedali, 2010, p. 17.

⁸¹ Nedali, 2010, p. 24.

une des strates relatives à l'espace urbain de Marrakech. La présence d'un quartier juif que le récit de voyage de Canetti décrit comme un ghetto où réside la communauté juive à l'époque du protectorat. Sibony parle pour sa part dans son récit autobiographique d'une véritable situation d'exclusion. Il s'agit d'un espace qui peut être saisi comme identitaire, parce que participant à l'histoire de la ville. C'est là une des strates de la ville, celles ayant relation avec la communauté des juifs sépharades ayant construit l'histoire de la ville. On constate sans difficulté que ce lieu est absent dans le récit de Nedali du fait que la population juive n'existe plus et que le Mellah est devenu un lieu dévasté depuis bien longtemps. Le Mellah est désigné comme lieu des ancêtres sépharades chez Canetti mais pour Sibony c'est le lieu d'un exil chez soi, d'une géographie d'exclusion et d'une condition inférieure. L'une des strates que le corpus étale étant donc liée au fait que les juifs de la ville rouge ont subi une ségrégation ethno-religieuse. On pourrait évoquer aussi l'une des strates temporelles étant celle de la division de la ville en deux parties. Ceci s'est produit à l'époque de la colonisation française. La ville était divisée en deux parties, l'une est moderne, occupée par les Français, l'autre est ancienne et est occupée par les musulmans et les juifs.

La réalité hétérolingue de la ville est manifeste dans la représentation littéraire de la ville. En cela que l'hébreu, le dialecte marocain, l'Amazighe et même le Français sont des langues qui participent au paysage de la ville. C'est cela qui nous fait dire que Marrakech est construite par la fiction et nourrie par la réalité. Cela signifie que la toponymie de la ville s'inspire en grande partie de la réalité.

Conclusion

De nos analyses résulte le fait que le spectre chromatique de la ville n'a guère changé depuis le récit de voyage de Canetti. En cela que Marrakech est resté une ville rouge dans la littérature. Les regards analysés témoignent du fait que les remparts rouges ont fait notamment que les touristes que décrit Sibony qualifient la ville de rouge ou d'ocre. Dans le texte de Nedali, Marrakech est bien une cité aux portes rouges, une cité ocre qui raillaient de plus en plus de monde. Il s'agit aussi d'une ville aux murs couleurs d'argile. La ville acquiert aussi dans les textes l'image d'une ville où s'abat un soleil éclatant. D'où la sensation de chaleur brûlante que les personnages dans les romans de notre corpus perçoivent. Ces images et ces sensations fédèrent limpide le regard exogène, allogène et endogène. On peut dire que ces images font que les frontières entre le réel et l'imaginaire se dissipent. Le point de vue qu'il soit exogène, allogène ou endogène traduit manifestement l'idée que par exemple le Mellah, lieu qui a reçu beaucoup d'intérêt de la part de Sibony et de Canetti, est perçu

comme ghetto, un lieu vide d'une couleur éclatante. C'est en partie ce que le regard lucide de Sibony capte. Outre la vacuité du lieu, il s'agit aussi d'un espace qui offre un décor moyenâgeux. La vision de Canetti, elle capte les signes d'un lieu dense qui grouille de gens selon Canetti. Ainsi, si les espaces paraissent déserts pour Sibony, Canetti les perçoit comme pleine de voix et d'une population d'une densité étonnante. La ville sent bon en ce qu'elle conduit le narrateur de Marrakech le départ vers le vertige en cela que sa déambulation dans les cafés de la ville lui fait sentir une odeur du Haschich. C'est ainsi que dans le récit de Sibony la ville devient lieu des sensations de vertiges, lieu aussi des senteurs et des parfums. A cela s'ajoute, l'image d'une ville des rythmes métalliques de la musique des Gnaouas, la ville des rythmes mystiques. Quant au récit de Canetti, la marche de l'alter égo dans les souks de la ville lui fait sentir une odeur d'épices.

A titre de résultat, le corpus déploie les strates temporelles ayant construit la ville. Les différents points de vue des trois auteurs permettent de saisir une des strates relatives à l'espace urbain de Marrakech. La présence d'un quartier juif que le récit de voyage de Canetti décrit comme un ghetto où réside la communauté juive à l'époque du protectorat. Sibony parle pour sa part dans son récit autobiographique d'une véritable situation d'exclusion. Il s'agit d'un espace qui peut être saisi comme identitaire, parce que participant à l'histoire de la ville. C'est là une des strates de la ville, celles ayant relation avec la communauté des juifs sépharades ayant construit l'histoire de la ville. On constate sans difficulté que ce lieu est absent dans le récit de Nedali du fait que la population juive n'existe plus et que le Mellah est devenu un lieu dévasté depuis bien longtemps. Le Mellah est désigné comme lieu des ancêtres sépharades chez Canetti mais pour Sibony c'est le lieu d'un exil chez soi, d'une géographie d'exclusion et d'une condition inférieure. L'une des strates que le corpus étale étant donc liée au fait que les juifs de la ville rouge ont subi une ségrégation ethno-religieuse. On pourrait évoquer aussi l'une des strates temporelles étant celle de la division de la ville en deux parties. Ceci s'est produit à l'époque de la colonisation française. La ville était divisée en deux parties, l'une est moderne, occupée par les Français, l'autre est ancienne et est occupée par les musulmans et les juifs. La réalité hétérolingue de la ville est manifeste dans la représentation littéraire de la ville. En cela que l'hébreu, le dialecte marocain, l'Amazighe et même le Français sont des langues qui participent au paysage de la ville. C'est cela qui nous fait dire que Marrakech est construite par la fiction et nourrie par la réalité. Cela signifie que la toponymie de la ville s'inspire en grande partie de la réalité.

Références

- Bachelard, G. (1957). *Poétique de l'espace*, Paris: P.U.F., coll. Quadrige, 1989.
- Barthes, Roland. *L'Empire des signes*, Paris: Flammarion, coll. Champs, 1970
- Canetti, E. (1980). *Les voix de Marrakech: journal d'un voyage*. Albin Michel.
- Carpentier, A. (2004) « Huit remarques sur l'écrivain en déambulateur urbain ». Dans *Les écrivains déambulateurs : Poètes et déambulateurs de l'espace urbain*. Article d'un cahier *Figura*. En ligne sur le site de l'Observatoire de l'imaginaire contemporain. <<http://oic.uqam.ca/fr/articles/huit-remarques-sur-lecrivain-en-deambulateurs-urbain>>. Consulté le 2 Janvier 2021
- Certeau, M. D. (1994). *L'invention du quotidien (Arts de faire 1)*, Paris, Union générale d'édition, coll. « 10-18 ».
- Doyon-Gosselin, B. (2015) « Pour Une géocritique De Moncton ». *Cadernos De Literatura Comparada*, n. 33, Dezembro de 2015, <https://ilc-cadernos.com/index.php/cadernos/article/view/294>. Consulté le 01.09.2021
- Moura, J-M. (1998). *L'Europe littéraire et l'ailleurs*, Paris: P.U.F.,
- Nedali, M. (2010) "La Maison de Cicine." *L'Aube*.
- Roudaut, J. (1990). *Les Villes imaginaires dans la littérature française*, Paris: Hatier, coll. Brèves.
- Sansot, P. (1973). *Poétique de la ville*, Paris: Klincksieck,
- Sibony, D. (2009). *Marrakech, le départ*. Odile Jacob.
- Solnit, R. (2002). *L'art de marcher*. (trad. de l'américain par Oristelle Bonis), Paris : Actes Sud.
- Westphal, B. (2000) "Pour une approche géocritique des textes", in *La Géocritique mode d'emploi*, PULIM : Limoges, coll. « Espaces Humains », n°0, pp.9-40., URL : <https://sflgc.org/bibliotheque/westphal-bertrand-pour-une-approche-geocritique-des-textes/>, page consultée le 02 Octobre 2022.
- Westphal, B. (2007) *La Géocritique : réel, fiction, espace*. Paris : Minuit.
- Zekri, k. (2013) "Bertrand Westphal, La Géocritique. Réel, fiction, espace", *Itinéraires*, 2012-3 | 2013, 169-173
- Zytnicki, C. (2011). « Babouches et nus pieds : Perceptions antagonistes des frontières juridico-politiques entre juifs et musulmans dans le Maroc précolonial », dans Michel Bertrand et Natividad Planas (dir.), *Les Sociétés de frontière : De la Méditerranée à l'Atlantique, XVIe-XVIIIe siècle*, Madrid, Casa de Velázquez.

**FOR A GEOCRITICAL READING OF MARRAKECH:
MOHAMED NEDALI, ELIAS CANETTI ET DANIEL
SIBONY**

Abstract: From our geocritical analyses of Marrakech in Nedali, Canetti and Sibony, it follows that the chromatic spectrum of the city has not changed much since Canetti's travelogue. In this way, Marrakech has remained a red city in literature. The views analysed testify to the fact that the red ramparts have caused the tourists described by Sibony to describe the city as red or ochre. The corpus unfolds the temporal strata that built the city. The different points of view of the three authors allow us to grasp one of the strata relating to the urban space of Marrakech. The presence of a Jewish quarter that Canetti's travelogue describes as a ghetto where the Jewish community resided at the time of the Protectorate. Sibony speaks in his autobiographical account of a real situation of exclusion. The heterolingual reality of the city is evident in the literary representation of the city. Hebrew, Moroccan dialect, Amazigh and even French are languages that participate in the city's landscape.

Key Words: Geocriticism, Marrakech, Nedali, Canetti, Sibony, Space.

ANKARAD, 2022; 3(6): 263-277	ankaradergisi06@gmail.com
e-ISSN: 2717-9052	DOI: 10.53838 ankarad.1219975

Araştırma Makalesi

**TİRANT LO BLANC'TA MÜSLÜMAN ARAPLAR,
TÜRKLER VE İSTANBUL**

Emine Ceren ÇERÇİOĞLU*

Öz: Ben/Biz kavramlarını inşa etmek için öteki ile bunlar arasında net bir sınır çizmek gerekir. Söz konusu sınır oluşturulurken, bir grubun kendi ile ilgili yargılarının yanı sıra öteki ile ilgili yargıları da yavaş yavaş şekillenir. Bunlardan bazıları gerçek ya da doğru olduğuna bakılmaksızın öteki hakkında genellenmiş yargılara dönüşür. Toplumun ve bireylerin düşüncesini şekillendirmede önemli bir unsur olan bu yargılar, olumlu veya olumsuz olarak karşımıza çıkar. Aynı zamanda yargıların nasıl oluştuğu da oldukça önemlidir. Zira kişinin kendine ait deneyimlerinden yola çıkarak oluşturduğu yargılar ile başkası tarafından resmedilenler arasında da fark bulunur. Elbette toplum ve bireylerin kendileriyle ilgili yargıları da vardır ve bunlar da ben/biz resmine katkı sağlamaktadır. Bu noktada öz kalıp yargılar, hetero kalıp yargılar ve meta kalıp yargılar arasındaki fark göze çarpmaktadır. Bu çalışmada daha önce hiç İstanbul'da bulunmamış İspanyol yazarlar Martorell ve Marti Galba'nın *Tirant lo Blanc* adlı eserlerinde geçen kalıp yargılar incelenmekte ve Hıristiyanlarla ilgili yargıların yanı sıra Müslüman Araplar, Türkler ve İstanbul hakkında yazdıkları da analiz edilmektedir. Bu bağlamda eserden örnekler sunularak yazarların ve eserin kurgu kahramanlarının ifadeleri değişken kalıp yargılar çerçevesinde değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İspanyol Edebiyatı, *Tirant lo Blanc*, Kalıp Yargı, İspanyol, Türk, Müslüman

* Dr.Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih -Coğrafya Fakültesi, İspanyol Dili ve Edebiyatı, cerencercioğlu@gmail.com Orcid:0000-0001-9911-3678.

MUSLİM ARABS, TURKS AND ISTANBUL AT TİRANT LO BLANC

Abstract: In order to construct the concepts of I/We, it is necessary to draw a clear boundary between them and the other. While this boundary is being established, a group's judgements about the other as well as its own judgements about itself gradually take shape. Some of these turn into generalised judgements about the other, regardless of whether they are true or not. These judgements, which are an important element in shaping the thinking of society and individuals, appear as positive or negative. At the same time, how judgements are formed is also very important. Because there is a difference between the judgements formed based on one's own experiences and those portrayed by others. Of course, society and individuals also have judgements about themselves and these also contribute to the picture of me/us. At this point, the difference between self stereotypes, hetero stereotypes and meta stereotypes stands out. This study analyses the stereotyping in Tirant lo Blanc by Spanish writers Martorell and Marti Galba, who have never been to Istanbul before, and also examines the stereotypes about Muslim Arabs, Turks and Istanbul in addition to the stereotypes about Christians. In this context, examples from the novel are presented and the expressions of the authors and the fictional heroes of the work are evaluated within the framework of variable stereotypes.

Key Words: Spanish Literature, Tirant lo Blanc, Stereotype, Spanish, Turkish, Muslim

Extended Abstract: From the 16th century onwards, Turks, Muslim Arabs and even Native Americans appear as frequently used characters in Spanish literature. While Spanish writers make various references to the Turk, the Muslim or the Native American through their own eyes, they also construct their own identity. Some writers had close contact with the other, even spent some time in the Ottoman/American lands and revealed the realities of the period in their narratives. A group of writers, on the other hand, created their narratives with hearsay information about these communities with which they had no interaction. Tirant lo Blanc, one of the first fictional works of Spanish literature to deal with the Turks, is one of the works that formed the stereotypes about the Turks that would be drawn in the following century. Stereotypes are generalised beliefs based on very little experience. A group's understanding of a phenomenon is

based on prejudices rather than observation. The biggest reason underlying the formation of stereotypes is that individuals feel the need to classify their environment. In doing so, it is the lack of information that stands out. These judgements, which also affect decision-making processes, generally point to little-known facts. areal, ethnic, religious, gender and sexuality-related, age, occupational, economic or class-related and body-related stereotypes are divided into three categories. One of these is the "self stereotypes" about ourselves, the other is the "hetero stereotypes" that form our image of the foreigner. The last one is "meta stereotypes" which will be discussed extensively in this study. Our judgements about how the other sees us constitute meta stereotypes.

Tirant lo Blanc, published in Valencia at the end of the XVth century and written in Valencian, although it is considered one of the first works of Catalan literature, was inspired by Ramon Llull's *Libre de l'orde de cavalleria* (1275-1276) and the Chronicle of Ramon Muntaner, written in the Middle Ages. As the work tells the adventures of a travelling knight, the locations vary. Tirant does not only fight on land, but also travels to the sea and even participates in wars in North Africa. The realities of the period are partially reflected in the work. Especially the palace life, the spirit of chivalry and wars provide us with information about the period.

In this work, many judgements about Muslim Arabs and Istanbul are presented from various perspectives. In this context, Turks and Muslim Arabs are placed in the position of the "Other" against the Christian world. While various stereotypes are used to attribute different characteristics, mostly negative, to the foreigner, Christians, who are put in front of this Other, are brought to the forefront with their virtues. On the one hand, while the Muslim Arab/Turkish picture is constructed with hetero stereotypes, Christian characters are created with self stereotypes and meta stereotypes.

When we look at the self-stereotypes, the concepts of Christianity and chivalry are generally discussed through the eyes of a Christian Spaniard, and they are described many times as good-hearted, merciful, just, brave warriors. On the other hand, the city is also emphasised as a magnificent and unique city in the context of self stereotypes, and the wealth of the city and the Empire is repeated many times.

Hetero stereotypes, on the other hand, cover the qualities related to Muslim Arabs and Turks from the Christian perspective. In this context, Muslim Arabs and Turks are portrayed as enemies of Christianity and are portrayed negatively as arrogant, cruel, liars and untrustworthy.

The meta stereotypes in the work are divided into positive and negative, and positive qualities about Christians are expressed by respectable and noble Muslims. In general, Muslims' view of Christians is also in the nature of providing hetero stereotypes. The negative qualities about Muslims in hetero stereotypes are repeated against Christians by Muslims in meta stereotypes. In summary, the author, who has never been to Istanbul, has reflected and marginalised Muslims and Turks in his work from his own point of view in order to create and/or reinforce his own picture of me/us. The author, who presents good and bad judgements in his completely fictional work, tells them to the reader through the behaviours and comments of different people in the work.

Giriş

İspanyolca “el Otro” kelimesi Türkçe öteki kavramının karşılığı olup 15. yüzyılda Müslümanlar ve Türkler için kullanılmaktadır. Ötekileştirmedeki ayrıştırmanın sebebi mutlak olarak hem İspanyol’un gözünden “ben/biz”in kim olduğunun altını çizmek hem kimlik inşasını güçlendirmektir. Bu sayede İspanyol’un, kimliğin nasıl şekilleneceği ve hangi özelliklerin bu kültüre dâhil edilmeyeceği belirlenmektedir. Oysaki bu hiç kolay değildir çünkü bu ancak karşılıklı iletişim ile mümkündür. Bu kısır döngüyü Ulu¹ şu şekilde açıklar: “İki kavram iç içe geçmiştir. Bu noktada “öteki”nin mi “ben/biz” kimliğini; yoksa “ben/biz” kimliğinin mi “öteki”ni oluşturduğu sorusunun cevabı bir kısır döngüdür.”

Bu noktada belirtmelidir ki İspanya Endülüs bölgesinde oldukça fazla Müslüman Arap yaşamaktadır ve kültürlerarası yoğun bir etkileşim söz konusudur. Özellikle bu çalışma çerçevesinde incelenen eserin yayımlandığı yıllarda bahsi geçen kültürler birbirine aşınadır. Elbette bu iletişim farklılıkların göz ardı edilmesine sebep değildir, Müslüman Araplar da İspanyollar için ötekidir ve bu ötekiler için oldukça fazla kalıp yargı oluşturmuşlardır. Özellikle XVI. yüzyıldan itibaren Türkler,

¹ Yavuz Sinan Ulu, *Türk Romanında Kimlik İnşası*, İlbilge Yayıncılık, Ankara 2020, s.343

Müslüman Araplar ve hatta Amerika yerlileri İspanyol Edebiyatında sıkça kullanılan karakterler olarak karşımıza çıkar. İspanyol yazarlar kendi gözlemlerinden Türk'e, Müslüman'a ya da Amerika yerlisine çeşitli atıflarda bulunurken bir taraftan da kendi kimliğini inşa eder. Kimi yazarlar ötekiyle yakın temas kurmuş, hatta bir süre Osmanlı/Amerika topraklarında bulunmuş ve anlatılarında dönemin gerçeklerini gözler önüne sermiştir. Bir grup yazar ise hiçbir etkileşimde bulunmadıkları bu cemaatler hakkında kulaktan dolma bilgilerle anlatılarını oluşturmuşlardır. İkinci gruba dahil olan Martorell, Muntaner Kroniğinden ve Roger de Flor'un hayatından esinlenerek kaleme aldığı *Tirant lo Blanc* eserinde Türkleri ve Müslümanları Hristiyan öğretinin baş düşmanları olarak resmetmiştir. Martorell'in hiçbir etkileşimde bulunmadığı Müslüman Araplar ve Türkler hakkındaki görüşleri çoğunlukla olumsuzdur. Martorell'in bu yaklaşımı İstanbul'un fethinden itibaren iyice şekillenmeye başlayan öteki hakkındaki kalıp yargıların bir yansıması niteliğindedir.

Zira kalıp yargılar, çok az deneyime dayalı ve genelleştirilmiş inanışlardır. Bir grubun bir olguya ilişkin kavrayışını gözlemden ziyade önyargılara göre yapmasıdır. Kalıp yargıların oluşmasının altında yatan en büyük sebep ise bireylerin çevrelerini sınıflama gereksinimi duymasındandır. Bunu yaparken göze çarpan bilgi eksikliğidir. Karar süreçlerini de etkileyen bu yargılar genel olarak hakkında az bilinen olgulara işaret etmektedir.² Bu noktada bu yargıları oluştururken temel alınan bakış açılarıdır. Thiele'ye³ göre alansal, etnik, dini, cinsiyet ve cinsellikle ilgili, yaş, mesleki, ekonomik ya da sınıfsal ve bedene ilişkin kalıp yargılar üçe ayrılmaktadır. Bunlardan biri, kendimiz ile ilgili olan "öz kalıp yargı"lar, diğeri ise yabancı'ya ilişkin imgemizi oluşturan "hetero kalıp yargı"lardır. Sonuncusu ise bu çalışmada yoğun olarak ele alınacak olan "meta kalıp yargı"lardır. Ötekinin bizi nasıl gördüğü hakkındaki bizim yargılarımız meta kalıp yargıları oluşturur.

² Ali Şimşek, Eroğlu, Ömer, *Davranış Bilimleri*, Eğitim Kitabevi, Konya 2013, s.133

³ Derya Perk, "Osman Engin'in "Deutschland Allein Zu Haus" ve Hatice Akyün'ün "Einmal Hans Mit Scharfer Soße" Eserlerinde Kalıp Yargılar". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 59.2 2019, s.762

Tirant lo Blanc

Gerçekle kurmacanın iç içe geçtiği epik destanların bir uzantısı olarak kaleme alınan ve bir şövalye romanı olarak nitelendirebileceğimiz *Tirant lo Blanc* İstanbul'un fethinden yedi yıl sonra kaleme alınmaya başlanmıştır. Eserin yazarı bir mektubunda eseri yazmaya başladığı tarihin 2 Ocak 1460 olduğunu belirtir.⁴ Türkler hakkında İstanbul'un fethine kadar sınırlı ve az bilgiye sahip olan İspanyollar için söz konusu olay bir dönüm noktası niteliği taşır. Öte yandan 1469 yılında Kastilya tahtının varisi Isabel ile Aragon tahtının varisi II. Fernando'nun evlenmesi ve 1479 yılı itibariyle hüküm sürmeye başlamaları da Dünya tarihinin dönüm noktalarından biri olarak kabul edilebilir. İber yarımadasının en önemli iki yönetimi olan Kastilya Krallığının ve Aragon Krallığının birleşmesiyle sonuçlanan bu evlilik, 15. yüzyılın son çeyreğinde İspanya'da Reconquista (Yeniden Fetih) hareketine odaklanarak yarımada birliği sağlamayı bir kutsal amaç haline getirir. 1492 yılında Granada'nın fethiyle 700 yıldır İspanya'da bulunan Müslümanların varlığı sona erer. Aynı yıl Hıristiyanlığa dönmeyi kabul etmeyen Yahudilerin, yarımadayı terk etmeleriyle ilgili bir hüküm yayımlanır. Böylece kutsal amacı gerçekleştirmek için ilk adımlar atılmış olur.

Ortaçağ'da Avrupa'ya hâkim olan feodalite, çeşitli sosyal sınıfların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu sınıflardan oluşan yapı dönemin eserlerinde de çoğu kez gerçekçi bir şekilde yansıtılmıştır. Şövalyelik müessesesi de bu sınıflardan en dikkat çekicilerinden biridir. İdeal insan tipi olarak kabul edilen şövalye, edebiyata da girmiş ve kendi türünü oluşturmuştur. Şövalye romanları İspanya'da XV. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmış ve kısa sürede bu türde çok sayıda eser verilmiştir. Bunlardan en önemlileri, *Amadis de Gaula* ve *El Caballero Cifar*'dır.

Şövalyelik kavramı Yukarı Orta Çağ'ın başlarında at sırtında savaşma dışında bir anlam taşımamaktadır. İspanya'da Orta Çağ'da ilk başlarda herhangi bir şövalye bu unvanı verebilirken zaman içerisinde bu hak kısıtlamış ve unvan sadece kral tarafından verilen bir imtiyaz olmuştur. Bu kısıtlama sonrası 13. yüzyıldan sonra şövalye sayısında düşüş görülmektedir. Bu dönemden sonra şövalyelik artık bir ideal haline

⁴, Antón Mª Espadaler. *Literatura Catalana*, Taurus, Madrid 1989, s. 37.

dönüşmüştür. Krallık müessesesi güçlenmiş, dinsel reform hareketleri artmış, burjuvazi genişlemiş, feodalite zayıflamış ve üniversiteler önem kazanmıştır. Bu öğelerin tamamı şövalyelik müessesesinin kalkmasına ve şövalye idealinin oluşmasına neden olmuştur. Artık ideal şövalyenin edebiyata yansımada fantastik unsurlar ve gerçeküstü nitelikler dikkat çekmektedir.

1490 yılında *Tirant lo Blanc* yayımlandığında İspanya'da Türklere karşı olumsuz bir yaklaşım ağırlık kazanmaya başlamıştır. XV. yüzyılın sonunda Valensiya'da yayımlanan ve ne kadar Katalan edebiyatının ilk eserlerinden kabul edilse de Valensiya dilinde yazılmış olan *Tirant lo Blanc*, Orta Çağ'da kaleme alınmış olan Ramon Llull'un *Libre de l'orde de cavalleria*⁵ (1275-1276) isimli eserinden ve Ramon Muntaner Kroniğinden esinlenmiştir. Dönemin fantastik unsurlar içeren Şövalye romanlarından *Tirant*'ı ayıran unsur ise *kitapta şövalyeler yemek yer, uyur, yatağında ölür, ölmeden vasiyet eder, bu tür kitaplarda eksik olan her şeyi yaparlar...*⁶ görüşüdür. Gerçekçi ve tutarlı bir yapıya sahip olan ve 487 bölüme ayrılmış olan eser, Beyaz Tirant adlı şövalyenin hayatını konu alır.

Eser beş ana bölümden oluşur. Bunlar;

I. Bölüm: Tirant İngiltere'de (1. bölümden 97. bölüme kadar).

II. Bölüm: Tirant Sicilya ve Rodos adasında (98-114).

III. Bölüm: Tirant Konstantinopolis'te (115-296).

IV. Bölüm: Tirant Kuzey Afrika'da (297-407).

V. Bölüm: Tirant Bizans İmparatorluğu'na geri döner (408-437).

Eser gezgin bir şövalyenin maceralarını anlattığı için mekânlar değişiklik göstermektedir. Tirant sadece karada savaşmaz, denize açılır hatta Kuzey Afrika'da da savaşlara katılır. Eserde dönemin gerçekleri kısmen yansıtılmıştır. Özellikle saray hayatı, şövalyelik ruhu ve savaşlar dönem hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Esere 3. tekil şahıs anlatım

⁵ Eserin Tirant lo Blanc'taki etkisi için bkz., Emine Ceren Çerçioğlu "Llull ve Cervantes'e Göre İdeal Şövalye Kimdir?" Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 59 (2) 2019, s. 989-1003.

⁶ Miguel de Cervantes Saavedra, *La Mancha'yı Yarattığı Asilzade Don Quijote*, çev. Roza Hakmen, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, s.77

hâkimdir. Anlatıcı olimpiik konumdadır. Eserde Tirant'ın kazandığı savaşlar ya da çarpışmalarda herhangi bir gerçeküstü öge bulunmaz ve Tirant zekâsını kullanarak düşmanını yener. Tirant'ın baş düşmanı ise Müslümanlar olarak resmedilmiştir. Bu sebeple Hıristiyanlığa duyduğu derin bağlılıkla daha güçlü savaşır. Tirant aynı zamanda görgülü, bilgili ve diplomasiden anlayan bir yapıya sahip olmasından dolayı şövalye romanlarında karşımıza çıkan ideal şövalyenin bütün özelliklerine sahiptir. Tirant'ın kişiliği Carmesina'ya âşık olunca değişiklik gösterir. Carmesina ile karşılaşınca çekingen bir tavır sergiler, kimi zaman kendini komik duruma dahi düşürür.

Şövalyelik, Hıristiyanlık ve İstanbul: Öz Kalıp Yargılar

Beyaz Şövalye Tirant'ın Rodos adasındaki kahramanlıkları Bizans İmparatorunun kulağına kadar gitmiştir. Sicilya Kralına bir mektup gönderen İmparator, mektubunda Tirant'ı Mısır sultanı ve Büyük Türk'e karşı savaşmak üzere Konstantinopolis'e davet eder. Tirant bu daveti alçakgönüllülikle karşılayarak ondan çok daha iyi şövalyeler olduğunu tek başına ne yapabileceğini sorgular:

“Sizin asil durumunuz ve üstün yeteneğiniz sayesinde, gidişinizle birlikte pek çok fayda sağlayacağınızı ve birçok Hıristiyan köyünü katı ve ciddi bir esaretten kurtaracağınızı biliyorum, bu sayede İlahi İyilik tarafından bu dünyada yüksek onurla, öteki dünyada ise ebedi şanla ödüllendirileceksiniz. Öyleki, erdemli şövalyem, ne emrederseniz ya da emretmek isterseniz size itaat edecek olan kadırgalarım hazır ve iyi donatılmış durumda, bu sebeple sizden kısa sürede yola çıkmanızı rica ediyorum.”⁷

Sicilya Kralının Tirant'a söylemiş olduğu bu sözler, öncelikle bir şövalyenin kralın karşısındaki değerini ve şövalyeye seçme şansı verilmesini göstermektedir. Bir şövalyenin kime hizmet edeceğine, ne yapacağına ve bunu nasıl yapacağına kralın bile müdahil olamayacağını belirten bu sözler, şövalyelik unvanının ne kadar önemli ve değer verilen bir konuma sahip olduğunu gösterir. Öte yandan ideal bir şövalye ve iyi bir Hıristiyan olarak inşa edilmiş olan Tirant, yazar Martorell'in kendisinin de şövalye olması ve bu özelliğinden yola çıkarak bu yargıları oluşturması

⁷ Martorell, Joanot; Galba, Martí Joan de, *Tirant lo Blanc*, Alianza, Madrid 2006, s. 260.

göz önünde bulundurulduğunda şaşırtıcı değildir. Bu durum ayrıca bir öz kalıp yargısının söz konusu olduğunun altını çizmektedir.

Tirant'ın Hıristiyan öğretiye bağlılığı, iyi yürekli bir şövalye olması ve esir aldığı kişilere karşı cömertlik ve merhamet göstermesi de öz kalıp yargılara örnek teşkil eder. Zira Tirante, zalimlik yerine merhametli olmayı tercih etmişti: Onları (Müslüman esirleri) bağışlayıcı bir şekilde misafir ederek, ihtiyaçlarına göre yiyecek vermelerini emretti⁸ diye geçer eserde.

İstanbul'un fethinden yaklaşık yüz yıl sonra Kraliyet tarihçisi Pedro Mexía *Silva de varia lección*⁹ kitabında "Dünya üzerinde Yunan ve Latin yazarlar tarafından övülen ve değer verilen Konstantinopolis kadar güçlü ve şerefli bir kent ne var olmuştur ne de var olabilir" ifadelerini kullanır. İstanbul, Türkler tarafından fethedilmeden önce Avrupa'nın Roma kentinden sonra en çok ilgi uyandıran merkezlerinden biridir. Gerek kültürel gerekse dini bağlamda Avrupa'nın Doğuyla, Hıristiyanlığın İslamla arasındaki sınır olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla eserde geçen adıyla Konstantinopolis'in Türklerin eline geçmesi Avrupa açısından talihsiz¹⁰ bir olay olarak kabul edilirken, Türkler ise şeytani ve zalim¹¹ olarak yansıtılır. Eserde henüz Türklerin eline düşmemiş olan kent sarayının ihtişamı çeşitli kereler vurgulanır. Eserdeki kent kalıp yargıları, Hıristiyan birliğine dahil olması sebebiyle öz kalıp yargı olarak, anlatıcının tahayyülünden çıkması bakımından ise hetero kalıp yargılar olarak kabul edilebilir. Saraydaki bir odayı tasvir eden bu alıntıda kentin ihtişamı, zenginliği ve Hıristiyanlık için önemini vurgulayan öz kalıp yargılarla karşılaşmaktayız:

"Hep birlikte mahir bir ustalıkla tuğladan inşa edilmiş muhteşem bir odaya girdiler. Farklı renklerde taşlarla oyulmuş tüm duvarlarda, seyredenleri hayran bırakan resimler tasvir edilmişti. Pencereler ve sütunlar saf kristalden yapılmıştı ve yer döşemeleri büyük bir

⁸ Martorell ve Galbaa.g.e., s. 313.

⁹ , Pedro Mexía, *Silva de Varia Lección.*, 1673, 11 Kasım 2022 tarihinde erişildi: <https://archive.org/details/silvadevarialecc00mex/s.26>

¹⁰ Mexía, a.g.e., s. 27

¹¹ Vasco Diaz Tanco, *Palinodia, de la nephanda y fiera nación de los Turcos, y de su engañoso arte del cruel modo de guerrear: y de los imperios, reynos, y provincias que ban sujetando, poseen con inquieta ferocidad.* 1547, 12 Aralık 2021 tarihinde erişildi: http://venus.unive.it/piotto/francese/palinodia/palinodia_de_los_turcos.pdf

parlaklıkla ışıldıyordu. [...] Salonun muhteşem kaplaması altın rengi ve maviydi ve tavanın etrafında, her biri altın rengiyle donatılmış, başında şatafatlı tacı ve elinde asasıyla Hıristiyanlığın krallarının resimleri bulunuyordu ve her kralın ayaklarının dibinde, üzerinde kraliyet armasını taşıyan ve Latin harfleriyle kralların adlarının yazılı olduğu bir kalkanın durduğu taştan bir çıkıntı vardı.”¹²

Sarayda bulunan kral resimleri, kentın Hıristiyan dünya için önemini ön plana çıkaran bir unsur olarak kabul edilebilir. Benzer bir şekilde, bu kentın Roma'nın devamı olduğuna ilişkin görüş, Tirant'ın saray kapısında gördükleriyle aktarılır:

“Ana kapıya vardıklarında, son derece hayranlık uyandırıcı bir şey gördüler: Meydana açılan her kapı eşiğinde, iç kısımda, bir insan boyunda ve yüz kişinin kaldıramayacağı ağırlıkta, altın bir çam kozalağı vardı; geçmiş refah zamanlarında İmparator tarafından ihtişamının bir kanıtı olarak yapılması emredilmişti. Saraya girdiklerinde çok kalın gümüş zincirlerle bağlanmış birçok ayı ve aslanla karşılaştılar.”¹³

Bahsedilen sarayın Aya Sofya yakınlarında bir yerlerde olduğu, İmparatorun ve Tirant'ın birlikte dua etmeye gitmeleriyle vurgulanır.¹⁴ Tirant ve himayesindekilerin kente duydukları genel hayranlık kentteki büyük binaları, kaleleri, surları ve kuleleri gördüklerinde daha da artar.¹⁵ Bu şekilde Konstantinopolis'in ihtişamına dair öz ve hetero kalıp yargılar iç içe geçmiş bir şekilde yansıtılır. Bunlardan en çarpıcılarından biri sarayın hazine odasının tasvir edilişidir:

“Hazine kulesine geldiklerinde prenses kapıları açtı, zira tüm anahtarlar onda bulunurdu. Kulenin içi beyaz mermerle süslenmiş, Paris'in ve Viana'nın hikayesini anlatan ince resimlerle bezenmişti; tavanın tamamı ise altın rengi ve maviydi, muhteşem bir ışıltı yayıyordu. Prensес yetmiş iki tane kutu açtırdı; her biri altın çanak

¹² Martorell ve Galba, a.g.e .s . 268.

¹³ Martorell ve Galba, a.g.e .s . 271.

¹⁴ Martorell ve Galba, a.g.e .s . 271.

¹⁵ Martorell ve Galba, a.g.e .s . 276.

çömlek, kilise mücevherleri ve süs eşyalarıyla doluydu; eşsiz ve son derece kıymetliydieler.”¹⁶

İmparatorun zenginliği eserde özellikle saray hayatının anlatıldığı bölümlerde ön plan çıkar, sarayın mutfağındaki bütün çatal bıçak takımlarının gümüşten olması,¹⁷ kentnin muhteşem güzellikte binalarla ve bahçelerle¹⁸ donatılmış olması gibi ufak ayrıntılarla bu ihtişam vurgusu daha da perçinlenir. Kent hakkındaki kalıp yargılar, eser boyunca ihtişam, zenginlik ve eşsiz gibi sıfatlarla yeniden üretilir.

Müslüman Araplar ve Türkler: Hetero Kalıp Yargılar

İstanbul'un Fethi ile Türklerle karşı duyulan ilgi perçinlenir ve İspanya'da Türkler hakkında pek çok eser yayımlanır. Özellikle tiyatro oyunlarında Osmanlı saltanatından saray hayatına kadar uzanan geniş bir perspektifte ele alınan Türkler, artık Hıristiyanlığın baş düşmanı olarak resmedilirler. İstanbul'un Fethi Avrupa'da derin bir korku dalgasının yayılmasına neden olur, eserlerde Türkler zalim, kibirli ve tamahkâr gibi niteliklerle stereotipleştirilirken Hıristiyanlar, erdemli, cesur ve iyi niyetli olarak tanımlanırlar.

Bir grubun ya da kişinin, başka bir grup ya da kişi hakkındaki kalıplaşmış yargıları olarak tanımlanabilecek hetero kalıp yargıların, eserdeki Müslüman Araplar ve Türkler hakkındaki yargıların birçoğunu oluşturduğu görölr. Müslüman Arap ve Türkler arasındaki çizginin daha sonraki eserlerde giderek muğlaklaşmasını Özlem Kumrular şu şekilde ifade eder:

““Türk” ile “Müslüman”ın neredeyse eş anlamlı olarak kullanıldığı, “millet” ve “ümme” arasındaki farkın geri plana atıldığı bu yüzyılda, Türklerin ikonografik olarak betimlenmesi de Müslümanlarınkiyle hemen hemen aynıdır. Bu yüzyılda Türklerin İslamiyetin hamisi ve en güçlü temsilcisi haline gelmesi, biri millet, diğeri ümmeti temsil eden iki kavramın birbirine karışmasının yanı

¹⁶ Martorell ve Galba, a.g.e. s. 285

¹⁷ Martorell ve Galba, a.g.e. s. 285

¹⁸ Martorell ve Galba, a.g.e. s. 276

sıra, betimsel olarak aynı platformda sunulmalarına neden olmuştur.”¹⁹

Kumrular'ın da belirttiği üzere, Araplar ve Türkler esasen iç içe geçmiş bir yapıda sunulmaktadır. Etnik farklılıklardan ziyade, dini pratiklere odaklanılır. Bu sebeple eserde karşı karşıya kalan milletlerle değil, Haçlı ruhunun ya da cihat arzusunun tetiklediği olaylarla ve kişilerle karşılaşırız. Makedonya Savaşının ardından Tirant, Elçiye Türklerle ilgili sorular sorduğunda aldığı cevap eser boyunca pek çok kez yinelenir: sayıca üstün, savaşta mahir, zalim ve vahşî²⁰ insanlar. Bu hetero kalıp yargı dönemin en sık rastlanan kalıp yargılarından biridir, zira savaş sadece Türklere karşı değil, Müslüman bir Arap olan Mısır Kralı (Beylerbeyi) ve Büyük Türk komutasındaki Müslümanlara karşı yapılmaktadır.

Mısır kralının elçisi olan sultan, savaştan sonra Tirant'ı çadırında ziyaret ettiğinde: “Keskin kılıcımı sizin kötü inancınızın takipçileri üzerinde kullanacağım, sizinle daha fazla dürüstlükten uzak kelimelerle tartışmayacağım”²¹ demesi üzerine Mısır Kralı şu şekilde cevap verir: “Eğer o şeytan kılıklı herif Fransa'dan gelmemiş olsaydı, şimdi çoktan Konstantinopolis saraylarının içindeydik, o güzelim kiliselerini ise çoktan camiye çevirmiştik, İmparatoru öldürmüş, karısını ve kızını, diğer bütün soylu hanımlarla birlikte esir etmiştik; eğer bu komutan çok yaşarsa bunların hiç birini yapamayacağız”.²² Bu iki alıntıda da görüldüğü üzere Tirant'ın Müslümanlığı kötü inanç olarak nitelendirmesi hetero kalıp yargı olarak değerlendirilirken Kralın Tirant'ı şeytana benzetmesi bir meta kalıp yargı olarak kabul edilebilir.

Martorell'in kaleminden, Müslümanların dilinden Hıristiyanlar: Meta Kalıp Yargılar

Müslümanlığı Ötekinin gözünden nasıl görüldüğümüzü düşündüğümüz meta kalıp yargılar, eserde olumlu ve olumsuz olmak üzere ikiye ayrılır. Olumsuz meta kalıp yargılar çoğunlukla eserde Mısır Kralının mektuplarıyla ön plana çıkarken Büyük Türk'ün babasının yerine

¹⁹Özlem Kumrular, *Avrupa'da Türk Düşmanlığının Kökeni. Türk Korkusu*, Doğan Kitap, İstanbul 2008. s. 37

²⁰ Martorell ve Galba, a.g.e. s. 300

²¹ Martorell ve Galba, a.g.e. s. 362

²² Martorell ve Galba, a.g.e. s. 363

koyduğu, onun tavsiyesi olmadan hiçbir şey yapmadığı son derece bilgili ve iyi bir hatip olan Süleyman Abdullah²³ Hıristiyanlara karşı olumlu meta kalıp yargıları oluşturan kişi olarak karşımıza çıkar.

Süleyman Abdullah'ın Büyük Türk'ün elçisi olarak Tirant'a sunduğu mektupta Padişah'ın “[.] Şanlı Beyaz Tirante, Yunanların Komutanı ve Hıristiyan dininin mensubu olan sana, selamlarımı gönderiyor, onur, şan ve (şövalyelik için) sıhhat temenni ediyorum”²⁴ sözleri dikkat çekicidir. Bu noktada Padişahın ağzından yazılmış olan bu satırlar, şövalyelik unvanının sadece Hıristiyanlar için değil, Türkler için de saygı duyulan bir unvan olduğunu belirtir niteliktedir. Bu şekilde Martorell eserinde bir öz kalıp yargıyı, ötekinin ağzından dile getirerek bir meta kalıp yargı oluşturur. Öte yandan Padişah'ın elçisi Süleyman Abdullah da benzer bir bakış açısıyla inşa edilmiş bir karakterdir: “[.] Büyük Türk ve Sultan tarafından sizin gibi erdemli bir şahsın huzuruna gönderildik”²⁵ “Erdemleriniz, sizi henüz tanımayanlar için korkutucu olabilir, kendinizi ve mahiyetinizi kurtarmayı biliyorsunuz. Bunlar sizin şanınızı, onurunuzu ve ününüzü arttıracaktır”²⁶ “Sizin görkemli zaferiniz, her alanda, adil olmanızı gerektirir. Kötü talihe rağmen nasıl azimle ve şanla savaştığımızı gördük ve sizi galip kabul ettik”²⁷.

Sultanın Hıristiyanlara ve Tirant'a olan yaklaşımı Abdullah Süleyman'ın olumlu yargılarına tezat oluşturur: “Kendi ellerimle size en acı şekilde ölümü tattıracağım, zira sizin doğanızda esasen zalimlik var, ölümü hak etmediği halde insanları öldürüyorsunuz”²⁸ Mısır Kralının Tirant'a karşı kibirli bir tutum sergilediği yine mektubundan anlaşılmaktadır:

“Allah'ın izni ve arzusuyla Mısır Kralı olan ve sırasıyla kudretli Fez Kralının, erdemli Botgia Kralının ve müreffeh Tremicen Kralının savaş alanında hakkından gelmiş olan ben Abenamar'dan; sen, Yunanların Komutanı Beyaz Tirante'ye”²⁹.

²³ Martorell ve Galba, a.g.e. s. 317

²⁴ Martorell ve Galba, a.g.e. s. 318

²⁵ Martorell ve Galba, a.g.e. s. 318.

²⁶ Martorell ve Galba, a.g.e. s. 338.

²⁷ Martorell ve Galba, a.g.e. s. 340-341.

²⁸ Martorell ve Galba, a.g.e. s. 362.

²⁹ Martorell ve Galba, a.g.e. s. 366.

Kralın bu kibirli tavrı hetero kalıp yargılar, Tirante'ye karşı olan küçümseyici yaklaşımı ise meta kalıp yargılar arasında yer alır.

Sonuç

İspanyol edebiyatının Türkleri konu alan ilk kurmaca eserlerinden biri olan *Tirant lo Blanc*, sonraki yüzyılda iyice hatları çizilecek olan Türkler hakkındaki kalıp yargıları oluşturan eserlerin başında yer almaktadır. Zira bu eserde Müslüman Araplar ve İstanbul hakkında birçok yargı çeşitli perspektiflerden sunulmuştur. Bu bağlamda Türkler ve Müslüman Araplar, Hıristiyan dünyasına karşı “Öteki” konumuna yerleştirilmiştir. Yabancı olana çeşitli kalıp yargılar kullanılarak çoğunlukla olumsuz farklı özellikler atfedilirken bu Ötekinin karşısına çıkarılan Hıristiyanlar erdemleriyle ön plana çıkarılmıştır. Bir taraftan hetero kalıp yargılarla Müslüman Arap/Türk resmi inşa edilirken, öz kalıp yargılarla ve meta kalıp yargılarla Hıristiyan karakterler oluşturulmuştur.

Öz kalıp yargılara bakıldığında, genel olarak Hıristiyan bir İspanyol'un gözünden Hıristiyanlık ve şövalyelik kavramları ele alınmış ve bunlar pek çok defa iyi yürekli, merhametli, adil, cesur savaşçılar olarak nitelendirilmiştir. Öte yandan Konstantinopolis kenti de yine öz kalıp yargılar bağlamında ihtişamlı ve eşsiz bir kent olarak vurgulanmış, kentin ve İmparatorluğun zenginliği pek çok kereler yinelenmiştir.

Hetero kalıp yargılar ise Hıristiyan bakış açısından Müslüman Araplar ve Türklerle ilgili olan nitelikleri kapsar. Bu bağlamda Müslüman Araplar ve Türkler Hıristiyanlığın düşmanı olarak tasvir edilirken, kibirli, zalim, yalancı ve güvenilmez gibi olumsuz şekilde yansıtılmışlardır.

Eserdeki meta kalıp yargılar olumlu ve olumsuz olarak ikiye ayrılmış, saygın ve asil Müslümanlar tarafından Hıristiyanlarla ilgili olumlu nitelikler dile getirilmiştir. Genel olarak Müslümanların Hıristiyanlara bakışı da hetero kalıp yargıların sağlanması niteliğindedir. Hetero kalıp yargılardaki Müslümanlarla ilgili olumsuz nitelikler, meta kalıp yargılarda Müslümanların ağzından Hıristiyanlara karşı yinelenmiştir. Özetle kendisi hiç İstanbul'da bulunmamış olan yazar, kendi ben/biz resmini oluşturmak ve/veya pekiştirmek için Müslüman ve Türkleri kendi bakış açısıyla eserine yansıtmış ve ötekileştirmiştir. Tamamen kurgu olan eserinde iyi ve kötü yargılar sunan yazar, bunları okura eserde yer alan farklı kişilerin davranış ve yorumları üzerinden anlatmaktadır.

Kaynakça

- CERVANTES Saavedra, Miguel de, *La Mancha'y Yaratıcı Asilzade Don Quijote*, çev. Roza Hakmen, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996.
- ÇERÇİOĞLU, Emine Ceren, "Llull ve Cervantes'e Göre İdeal Şövalye Kimdir?" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 59 (2) 2019, s. 989-1003.
- DÍAZ Tanco, Vasco, *Palinodia, de la nephanda y fiera nación de los Turcos, y de su engañoso arte del cruel modo de guerrear: y de los imperios, reynos, y provincias que ban sujetando, poseen con inquieta ferocidad*. 1547, 12 Aralık 2013 tarihinde erişildi:
http://venus.unive.it/piotto/francese/palinodia/palinodia_de_los_turcos.pdf
- ESPADALER, Antón M^a., *Literatura Catalana*, Taurus, Madrid 1989.
- KUMRULAR, Özlem, *Avrupa'da Türk Düşmanlığının Kökeni. Türk Korkusu*, Doğan Kitap, İstanbul 2008.
- MARTORELL, Joanot; Galba, Martí Joan de, *Tirant lo Blanc*, Alianza, Madrid 2006.
- MEXÍA, Pedro, *Silva de Varia Lección*., 1673, 11 Kasım 2022 tarihinde erişildi:
<https://archive.org/details/silvadevarialecc00mex>
- PERK, Derya, "Osman Engin'in "Deutschland Allen Zu Haus" ve Hatice Akyün'ün "Einmal Hans Mit Scharfer Soße" Eserlerinde Kalıp Yargılar". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 59.2 2019, 758-77.
- ŞİMŞEK, Ali; Eroğlu, Ömer, *Davranış Bilimleri*, Eğitim Kitabevi, Konya 2013.
- ULU, Yavuz Sinan, *Türk Romanında Kimlik İnşası*, İlbilge Yayıncılık, Ankara 2020.

Araştırma Makalesi

**THE IMMUNITY FACTOR IN CHILDREN'S
LITERATURE**

Suzan DENİZ*

Abstract: Immunity, which describes the situation the body utilizes certain internal tools to protect it from outsider hazards, has been a topic that is iterated in various disciplines. Throughout its political use, immunity is debated on by the Italian philosopher Roberto Esposito in relation to situations where single individuals or groups of population are in a mutual relationship with the administrative body. However, the nature of this relationship and its mechanisms do not always work to the benefit of both sides; the ruling mechanism and its behaviours may be against the rights of the individual. On the contrary to the idea that individuals in this relationship are most often perceived as adults, children can also be affected from the indifference of the administrative mechanisms of the state. The aim of this study is to discuss the reflection of how children are facing the sometimes negatory effects of administrative immunisation through the works of Gudrun Pausewang, and Lois Lawry.

Key Words: Immunity, Child, Gudrun Pausewang, Lois Lawry, The Giver, The Last Children

ÇOCUK EDEBİYATINDA BAĞIŞIKLIK FAKTÖRÜ

Öz: Bedenin belli başlı kimi içsel araçları dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı kullanmasını tanımlayan bağışıklık kavramı, pek çok disiplinde kullanılan bir başlık olmuştur. Politik bağlamda kullanımında bağışıklık, tekil bireyler veya nüfus gruplarının birbirleriyle ve yönetim kütlesi ile olan karşılıklı ilişkisini açıklayan İtalyan felsefeci Roberto Esposito tarafından tartışılmıştır. Fakat bu ilişkinin doğası ve mekanizmaları her zaman iki tarafında yararına çalışmamaktadır; yönetim mekanizmaları ve bunların davranışları, bireylerin haklarına karşı çalışabilir. Bu ilişkideki bireylerin genellikle yetişkinler olarak algılandığı görüşüne karşın, çocuklar

* Öğr. Gör. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, sdeniz@nku.edu.tr, ORCID No: 0000-0002-5963-5719.

da devletin yönetim mekanizmalarının aldırışsızlığından mustarip olabilirler. Bu çalışmanın amacı, Gudrun Pausewang ve Lois Lowry'nin eserleri aracılığıyla çocukların yönetim bağımsızlığının kimi zaman negatif olabilen etkileri ile yüzleştiklerini tartışmaktır.

Anahtar Kelimeler: Bağımsızlık, Çocuk, Gudrun Pausewang, Lois Lowry, *Seçilmiş Kişi, Son Çocuklar*

Introduction

Comparative children's literature and the fields it has ties to have tended to be varied in the recent years. Bookstores and publishing houses began to adapt fictional works and nonfictional works for the pleasure of child readers and audience. Transforming such works into children's literature is mainly done through a simplification of the main text and occasionally adapting the narrative into graphic books.

In her canonical book *Comparative Children's Literature*, Emer O'Sullivan (2005) highlights the conflict in the creator, provide, and audience of children's literature by pointing to the fact that even though the title of the genre children's literature is an implication for children, the creator of the texts are usually adults. The flow from the creator to the child's provider for the literary works also happens mainly through adults because of the economic aspect. And lastly, as the audience, children come to the fore; however, the question of whether these texts are read only by children or they also apply to the general adult reader or not brings about another controversy. These texts also appeal to the adult readers and are criticised again by adults from a variety of approaches. Even though the protagonist tends to be a child in children's literature texts, one can never overlook the autonomy and subjectivity of the child in the narration.

Autonomy and subjectivity are two terms discussed in great length for examining the condition of child characters and concerns in children's literature texts. Although the dichotomous nature of the relationship between child reader, the writer of the text, and the intermediary who supplies the text are of concern, this situation has been changing in the recent years. It is imperative to give the examples of several awards that are given under the field of children's and young adult fiction since they are now mainly decided by the wishes and likes of the target audience. Thus, while the authorship of the adult and the adult intermediary who supplies the book are open to debate, these are replaced by children and young adult individuals. Today, children can create their own narratives and present them to their peers; even more interesting is that, today with the spread of social media platforms and digital venues of artistic expression, young adults create their own graphic books, novels, poetry,

and other forms of artistic expression and can grasp the chance of being published if they address the interest of their peers and other age groups. Alice Oseman, for instance, expressed her fiction first through a visual arts' digital venue, and after attracting the attention of her peers, she got published with her novel at the age of seventeen. She also received an award which is, although shortlisted by an institution, decided by the votes of young adults. In the same vein, Elizabeth Acevedo is another young adult who has published her novels and was granted another award for young adult writers. Just as Oseman is also an artist, Acevedo is also talented in other fields such as contributing to the arrangement of her novel to be transferred into an audiobook.

The aforementioned awards, some of which are Inky Awards (received by Oseman), Thomas Rivera Award, Odyssey Award, and Carnegie Medal (received by Acevedo), are awards all of which are given to the authors/works of children's or young adult fiction. These awards are among the examples of children and young adults assuming their autonomy in the selection of a literary work that appeals to them. The intermediaries between the child/young adult and the writer, who is also a young adult, are diminished, therefore indicating the appearance of a subjective and autonomous group in the society. These awards are particular in another way: they provide the chance of expressing the opinion through vote. Very similarly, voting is an indicator of expressing the political opinion, giving the individual the opportunity to establish his subjectivity and express his opinion. In the same vein, children and young adults choosing a literary work that they find interesting and expressing certain concerns of their generation reflects their subjectivity and autonomy. This situation means the child or the young adult is not a mere receiver of the literary work but also the creator of it. Therefore, the body of the child and the young adult is no longer a mere biological entity but also a political decision-making subject. As Esposito also states, "our time has been characterised more and more definitely by the breaking down of the borders between the political and biological."¹ The child and the young adult have the opportunity to become visible in the social and political stage through his choice. Once avoided and also prevented from being political, the child and the young adult are as autonomous and subjective as the adult, displaying their participation in the society.

¹ Roberto Esposito, "Postdemocracy and Biopolitics", *European Journal of Social Theory*, 22:3 (2019), p. 319.

1. Immunity

In biology, the cooperation of organs within a body is of essential value in terms of providing the unity of the body. The same analogy can be used in social sciences to describe the society which establishes a harmony between the individuals that form the society, therefore realising the essentials of biopolitical order. The fact that the governmentality mechanism – a term established by Michel Foucault to describe the political power of the state exercised on humans – providing welfare for individuals shows that the life of each individual is valued and in turn the existence of the state is provided with the continuity of this life. Governmentality notion is sustained. This mutual relationship between the individual and government reveals the immunity paradigm as proposed by Roberto Esposito.

The body of the individual is evaluated as an agent in biopolitics, whose health and other social-political involvements should be carefully observed and cared for. This is because the human body is an instrument in the sustainability of the state. The production of consumables and technology is still carried out through the human work. Thus, the sustainability of the body is significant. The analogy that individuals coming together and constructing a single state mechanism or a body can be considered as making a reference to the *Leviathan* published by Thomas Hobbes in 1651. While the body of Leviathan symbolizes the state body, the individuals that constitute it let the Leviathan exist by their own bodies joining the main body. However, this view highlights the fact that “the body is “the instrument of and terrain” of the immunatory paradigm, which then depends on the incorporation of the individual body in politics.”² The fact that Leviathan's appearance reflecting a sole ruler, who is thought to be the representative of the sovereignty, having consisted of thousands of individuals means that the individual is part of the governmentality with his body, yet also a material part of the whole because he is lacking a mental individuation. Roberto Esposito's biopolitics interpretation views the situation from an immunatory perspective: the individual, who is desubjectified and lets his body to be open to debate, accepts being a part of the sovereign. Yet according to Esposito, who discussed the immunatory paradigm in biopolitics, when the individual utilizes his body, he can confront the governing of the sovereign power and initiate an autoimmune act in the society.

² Catherine Mills, *Biopolitics*, Routledge, New York 2018, p. 91.

The body, on the contrary to being an organic mass that belongs to a person in the society, is also a constituent that has its own immunity system. Under the immunity dynamics of the state, while the body is subjected to the various disciplining mechanisms and tools of the state, it is regarded merely as an organic mass, therefore suggesting the probability of being produced:

“Organisms are made; they are constructs of a world-changing kind. The constructions of an organism's boundaries, the job of the discourses of immunology, are particularly potent mediators of the experiences of sickness and death for industrial and post-industrial people.”³

Donna Haraway, here, argues that even though individuals are regarded as being composed of organic matter, with the right subjectivity attributed to each, they can manipulate and change the present political setting. However, such a body is also the object of the governmentality mechanism as it provides the sustenance of the state body. With the industry came the production of goods, but also came the production of the working body that manages the mechanical system. So, the boundary proposed by the state to limit the working bodies to a life of work and biological existence is also executed by the state. Just as the commodities should be properly produced and used, so does the human body should be kept healthy in order to be utilized. For providing the immunity of the human body, the state establishes systems of health, keeping the necessary biological entity functioning. And at the same time the very same idea would impose the question: “If bodies are made and maintained, can they also be destroyed?” The answer to this question is revealed in the political system the individuals live in. If the state provides the individuals with a proper social setting as well, the governmentality mechanism can be considered to be respecting the value of subjectivity of its individuals, in return guarantees its own sustainability.

This system of governmentality supposedly only applies to the individuals who are adults; however, the child is also of significance since he is conventionally seen as the member of the generation that will continue the governmentality. Institutions of a state are organized according to the framework of which the child will supposedly take the shape. So, it can be assumed that children also seen as bodies that are produced and kept just

³ Donna Haraway, “The Biopolitics of Postmodern Bodies: Constitutions of Self in Immune System Discourse”, *Biopolitics: A Reader*, Ed. Timothy Campbell and Adam Sitze, Duke University Press, Durham and London 2013, p. 279.

as adults. In the same frame, the situation leads to the point of asking the question whether their bodies are kept and destroyed.

Haraway again highlights another concern discussed by Michel Foucault as the governmentality producing its own set of rules and discourse in the light of knowledge it produces. Thus, Haraway identifies “bodies as objects of knowledge are material-semiotic generative nodes.”⁴ Knowledge here is a privilege that is owned, produced, and conveyed to the individuals by the governmentality. Only with the knowledge shaped and distributed to the necessary institutions and individuals, can the rest of the community and individuals maintain their lives, because knowledge provides the necessary level of immunization. On the one hand, individuals become objects in the society since they are not directly the producers of such a wide-scale body of knowledge, and have to be on the receiving side of this communication. State distributes the knowledge systematically, from the centre to the institutions that act as nodes, eventually to the single individual. This act is a distribution of knowledge as a tool of immunity towards the outer agents. The individual, having received knowledge, becomes an active agent of this immunity. On the other hand, while the individual receives the knowledge as the passive receiver, he, at the same time, obtains a certain degree of subjectivity via the manipulation of knowledge, therefore he is able to strengthen his own immunity and become autonomous. Again, although this act seemingly is attributed to the adult individual, the child also becomes part of this mutual relationship with the state and acts as a sovereign individual.

Esposito states that in order to be immune then the individual should also possess a certain manner of sovereignty as it brings about subjectivity with itself. However, the sovereign notion here is not attributed to the ruling body or mechanism, it is directly related to the individual who is constituting the very community that the governing sovereign rules. So, sovereignty is also exercised by the common individual:

“Since the phenomenon of immunity is inscribed precisely at the point of intersection between law and biology, between medical and legal protection, it is clear that the politics that it gives rise to, in the form of action or reaction, must be in direct relationship with biological life.”⁵

As Esposito highlights, the concept of sovereignty, immunity, and community are closely related to each other. Their relationship being

⁴ Donna Haraway, *ibid.*, p. 280.

⁵ Roberto Esposito, *ibid.*, p. 85.

mutual among each other makes it complex and aporetic, but at the same time allows for the emergence and existence of the individual before the sovereign and its dispositifs. Just as Giorgio Agamben makes a morphologic and etymologic investigation of the community, Esposito contributes by stating "individual literally means this: to make indivisible, untied in oneself, by the same line that divides one from everyone else."⁶

2. Reflections of Immunity in Children's Literature

Contemporary children's literature works have begun to display child and young adult characters that possess a certain degree of subjectivity that traditional child characters rarely display. In a conventional social setting, the child is seen as a guarantee of immunity, a successor to the duty of bearing the knowledge and discipline of the governmentality; and the fact that they are raised according to certain paradigms which means that the governmentality can accomplish itself. However, recent examples of dystopic fiction features children that react to the immunization system of the totalitarian state, creating an irony as this character is the product of the very system the child is reacting against. In the autoimmune process, the child transforms into the antibody that develops a degree of immunity which the governmentality is trying to protect itself against

Gudrun Pausewang, who has produced a number of children's books which can be considered as dystopic. In *The Last Children*, the story of a German family which is trapped in a small German village called Schewenborn after the explosion of a nuclear bomb, through Roland, a 12-year-old boy. Upon examining the events in the book – depiction of Schewenborn before the nuclear explosion, the events during and after the explosion, and the state people are in – one can see the ideal setting for a child and how it transforms into a dangerous environment in terms of the biopolitics concept proposed by Foucault. As the narrator is Roland himself, one can observe the events through a child's eyes and body, and make a biopolitical reading through his body and psychology.

According to Roland's narration, Schewenborn is a utopic place before the nuclear explosion. "There were a lot of things we liked in Schewenborn: we could play hide and seek between the old wooden houses, their stairs and doors."⁷ This description shows that the town provided a utopic place as a setting for individuals in a utopic childhood. Upon examining the

⁶ Roberto Esposito and Timothy Campbell, "The Immunization Paradigm", *Diacritics*, 36:2 (2006), p.34.

⁷ Gudrun Pausewang, *Son Çocuklar*, Çev. Murat Batmankaya, Çizmeli Kedi, İstanbul 2016, p. 15.

developmental stages of a human, the childhood can be considered as the utopic phase for individuals who are raised in a good environment, their needs met, their emotional sides fulfilled, and obtain self-esteem. In a healthy biopolitical environment, when the state uses all its dispositifs – tools of control and welfare provider for individuals, to the necessary degree, the ones that would benefit from this situation are the future of the state as well as the citizens and their children. Among the dispositifs that make Schewenborn a utopic place are the security and health institutions that operate successfully. The health service provided by the state protects the development of individuals and children as necessary and in turn, the individual uses this healthy condition for the sustenance of the state. It shows that the adults who are protected by the state and its dispositifs no longer act as objects that receive service but also active and subjectified individuals who act agents of immunity towards outer dangers. Foucault generally uses binary oppositions in order to define the biopolitics concept: upon examining the individual/state binary opposition it can be seen that the state is transformed from a body of mechanisms that objectify the individual into a body that provides a mutual relationship with the individual and maintain its immunity. However much the state is willing to sustain itself, it should equally provide for the biological and psychological well-being of its citizens.

A biopolitical synthesis, in which the interests of both sides, namely the individual/state, can be seen in the utopic description of Schewenborn through Roland. The town is not only a utopic place for children who are enjoying their own utopic childhood but also for adults. “My mother and grandmother would go on walks in the evening. My mother was happy to see the incredible garden that surrounds the castle among the massive chestnut trees. My father enjoyed walking, that is why, he couldn't wait to see the big forest. He would also go fishing on the Malford Lake with my grandfather.”⁸ In the Schewenborn description seen through Roland's eyes, but from an adult's perspective, it can be seen that adults' welfare is a reflection of the state using its dispositifs that it obtains. The fact that the individual can maintain his daily life in a health and secure way is realized through the environment the state has formed and maintained its sustainability. The individual, as a subject, can have a family, raise children, and work for the sustenance of the state; and from the child's perspective, he will be raised as a supportive of the political system in the same utopic welfare and maintain its continuity. Therefore, it can be seen

⁸ Gudrun Pausewang, *ibid*, p. 15.

that children are subjects and active individuals in a biopolitical order, instead of objects left in the background.

While the Schewenborn description in the beginning of the book is so utopic and Roland's family structure and relations are equally utopic, their lives are left in a dystopia after the nuclear bomb that is dropped nearby their village as a result of certain political events. The political ambiguity and the risk of war can be understood from the dialogue between the parents even before the set on the holiday drive. When the mother asks "Should we stay at home until everything settles?", the father says "We would wait for a long time for the disagreement to pass. Whether or not we go on a holiday, the politicians will come to terms again."⁹ It can be understood from this dialogue that the state is in a political disagreement with another state or states. Although the individual feels that he can be safe thanks to the utopic description of villages, it is inevitable that he would experience danger from the first hand or indirectly in the case of a dispute between states. When we analyse the dialogue between the father and mother, we can see that the dispute between states is referred as a "disagreement". This situation, which is described as a disagreement in the political discourse, leads to issues such as mass killings, hunger, and homelessness in daily life. The state, which uses various dispositifs and mechanisms to provide the welfare of individuals, however, fails to use such dispositifs, and the society becomes the aim and victim of this deficient policy.

As a result of the nuclear bomb, Roland and his family take shelter in his grandparents' house in Schewenborn. The effects of the bomb, destroyed cities, homeless and starving people, and most importantly the lack of vital help the state fails to provide show a serious lack of biopolitical welfare. Individuals that try to survive in the absence of state dispositifs and institutions do not show the necessary interest in other individuals. Roland's family is in no state of helping other homeless and starving people because of the scarcity of food; the same situation was also apparent among children as well as adults. "Nobody wanted to give even one bite of the food necessary for themselves to these dirty creatures in burnt and ragged clothes."¹⁰ The fact that Roland's sisters, Judith who is three years older and Kerstin who is 4 years old, and other children witness these leads to them growing up early both mentally and physically as a result of the failed politics of the state.

⁹ Gudrun Pausewang, *ibid*, p. 14.

¹⁰ Gudrun Pausewang, *ibid*, p. 43.

Stranded in Schewenborn after the nuclear disaster, the family takes shelter in Roland's father's parents' and wait for the state or its institutions to help them. However, after a walk out of the village, they realize that several parts of Europe also experienced this and were destroyed. Since many people in the village died because of the radiation or are trying to survive the side effects of radiation, children who lost their families or nobody cares for formed groups and got ready for the approaching winter. The sense of abandonment in these children later develops into a massive rage against the generations who actually caused this situation and they become quite outspoken about it. For adults, the situation these children are in is a reflection of their unawareness of the political situation and failure of fulfilling their duty. Because while children thought that they were raised according to a certain cultural code and social structure and would be the guarantor of their civilization, both adults and children realize that they are losing their child and young adult population as a result of wrong politics. Roland's relationship with the two older girls who took refuge in the basement of the castle is reflected as weak since these girls take care of the younger children and babies who were orphaned and strictly refuse any adult help. This situation, which can be read as the immunity on the social level being affected from the radiation metaphorically and losing its power, is a sign of the connection between generations is cut down.

“There were a few beggar children who took refuge in the basement of the castle. The oldest of them was maybe fourteen years old, and the youngest was two or three. The two of the elder girls were their leader. [Roland] would sometimes sneak into the castle and watch them. When they stop and look at him, they would do this in anger.”¹¹

As it can be understood from Roland's narration, these children, with their parents dead and other people not caring for them, are left in a situation where there is not enough food or water, open to outer danger, and furthermore, affected from the radiation. While children's immune system supposedly develops during these years with the help of their families, now they are exposed to the dangers from outside. Therefore, because these children are already aware of the uninterest and unawareness towards themselves, the fact that they do not let any adult or children like Roland that still had their families come near is an act of immunization. This immunity act is not against the elements of danger that would penetrate their bodies; on the contrary, it would be against the adults who were

¹¹ Gudrun Pausewang, *ibid*, p. 117.

supposed to protect them and the rest of the community. The fact that immunity operates in such a dysfunctional way can be seen as a reaction against the non-existent form of governmentality. Here, if we were to remember Esposito's definition of immunity, he states that "immunity – or immunization – refers to the privileged particularity of a situation that is defined by being an exception to a common condition."¹² In the same vein, the behaviour of two girls as leaders of the group reflects their immunity act towards the outer world. Their sense of immunity is revealed as an act of self-protection since they think that the adults around them are the responsible ones of this situation and in order to protect themselves from more danger, they refuse the help of anyone who has a connection to the adults. Their subjectivity is thus revealed with this action.

In *The Giver*, a novel by Lois Lowry, the examples of immunity stemming from the adults and reflected on the children in order to protect and maintain their almost utopic social order can be seen through children, particularly babies, being cast away from the society as a result of the eugenics practice. As a practice in medical engineering, eugenics is based on either the removal of some undesired characteristic or physical properties through genes of unborn children. Thus, some hereditary diseases and medical condition that remained from older generations can be erased as well as allowing for a change in the physical appearance or characteristics of a child. The natural process lets the children to have varied characteristics based on the percentage they receive from their mothers and fathers, yet eugenic intervention manipulates the ratio of the percentages of the relevant genes and causes children, who are in compliance with the wishes of the parents and socio-political framework, to be born. The Giver introduced examples of such a process: children are born according to a strict regulation and set of procedures and unless they can keep up with the necessary growth standards or developmental stages, they are released from the community. The euphemism for 'exposing a baby to the unknown' is supplied with an act of distancing a foreign object from the body and accomplishing an immunity act. This decision can be seen as correct if it were and antibody agent having penetrated the body for infection; however, the fact that underdeveloped children being released from the society for the sake of creating a perfect society disrupts the utopic ideals of a perfect society.

Even though the eugenics process is an immunity policy that the governmentality developed in order to sustain itself and normalized it for

¹² Roberto Esposito, "Community, Immunity, Biopolitics", *Angelaki*, 18:3 (2013), p. 84.

the individuals that constitute the society, an outside eye can see that this process is the result of a social engineering structured through human hand that does not allow difference and diversity to exist. Nonetheless, in an order in which this procedure is normalized, the governmentality, which has the power to manipulate the perceptions of the individuals accordingly, can insist upon the rightfulness of this procedure. The protagonist of the book, Jonas describes the situation as such: "The release of the elderly was the celebration of a life lived beautifully and full; and the release of a new born always indicated that 'there was nothing else we could do.'"¹³

The fact that babies, who are the providers of the immune system to continue working in a society, are subjected to the release procedure without letting them reach the infancy indicates that the governmentality sees these providers of the immune system as extra material and chooses to get them out of the main body. Such a eugenics practice indicates that a society, where a utopic biopolitics is exercised, is in fact a place where a continuous and brutal practice is maintained. Releasing the elderly without any specific condition, disguising this as a celebration, and releasing them to an uninhabited geography without any provisions may give them a relatively short time to survive; however, this does not change the fact that these individuals become the victim of a misused immunatory practice. In a similar vein, babies who do not reach a certain weight, or develop the required mental and motor skills are robbed of the right to live. It can be seen that the 'encourage to live, support, and give opportunities to develop oneself' principle of biopolitics does not exist in this society and babies are decided 'to let die' through a eugenics practice. While Jonas, the protagonist of the book, has already realized this policy of death and distances himself from the society, Gabriel, whom he takes with himself when he escapes, is a baby who is decided to be released and a victim of this policy.

This society which lives in a biopolitical utopia that resembles the mythic Golden Age assumes that babies who do not show the necessary development will not have sufficient mental and physical capacity and rids of these individuals who may carry the potential to be individuals that will contribute to the immune system of the state. In this social organisation where each individual fulfils his duty and obeys the strict social norms, it can be seen that the individual is isolated and estranged: "what the community inaugurates now immunizes the individual from a communitarian form of living, there where the single individual is the

¹³ Lois Lowry, *The Giver*, Ember, New York 2011, p. 7.

impotent and undifferentiated subject.”¹⁴ This particular behaviour of the state is not only a step it takes to establish its immunity but also an encouragement to the individual to constitute his own immunity by isolating himself against the normative state. The reason why the immunization notion is this complex is because the policies of the state, regardless of it being a democratic or a totalitarian one, can be assessed from different points of view. Thus, it is difficult to determine the status of the child and the young adult in this complex environment. The roles attributed to the child and the young adult, though they remind of the conventional ones such as being the saviour and continuing the generation, have changed and transformed.

Jonas's father works in a Child Care Centre and is one of the individuals who decides which baby will be placed in a certain family unit, and which baby will be released. Although he decided to bring baby Gabriel home for extra care because he feels sorry for the underdeveloped child, it can be understood that the baby is actually showing physical progress but only a little behind the desired standards. In the novel, which employs Jonas's abandonment of his community as an act of immunization, the fact that the community releases baby that have a potential of contribution to several parts of the state into wilderness means that the state is voluntarily giving up its immunity. While the aspects that provide the sustenance of the biopolitical state are realized through dispozitifis such as health, punishment, clinic, and sexuality, the individual who could not show enough development should also be able to find a place in the social environment and his right to live should be realized through the 'let live, provide living' principle. Nevertheless, practices such as eugenics that select among the individuals distances the social and political environment from being biopolitical into a structure which is maintained through the 'led die' idea. Although releasing the elderly individuals to the Elsewhere is not strictly connected to the idea of the eugenics, the fact that babies are selected to be included in the community according to their physical and mental development points out to a dysfunctional immunatory mechanism.

Another aspect regarding the children in *The Giver* is that the babies who are born are not conceived through natural processes. The birthmothers receive the foetus in a laboratory environment and after giving birth to babies, they give the babies to care centres. Should the baby show the required development, then it can be given to family units – a decision also

¹⁴ Rosella Bonito Oliva and Timothy Campbell, "From the Immune Community to the Communitarian Immunity: On the Recent Reflections of Roberto Esposito", *Diacritics*, 36:2 (2006), p. 72.

made by The Committee of Elders. Lowry expresses the situation as “[Jonas’s family] union, which was approved by the Committee of Elders just as any family, was a successful unit that completed three years before applying for children.”¹⁵ As it can be seen from Lowry’s description that the smallest unit of the society, the family, is not allowed to provide its natural growth and develop its own immunity mechanism towards outside forces. When there are not any organic bonds between the parents and children, this situation affects the society: Jonas’s family can be evaluated as puppets who reside in the same accommodation and are under constant observation of The Elders so that they are made sure to act according to their rules. Thus, the subjectivity of all the citizens, both adults and children, are is open to debate since they are robbed of their private lives.

As it can be seen in traditional societies, when children grow up, they tend to take care of their parents; however, the socio-political governing body also prevents this cycle: all parents have to be taken to care centres – similar to the babies’ – and maintain their lives until their release. This also prevents the child from understanding and internalising the family structure. Children and young adults, who do not have a sense of belonging to their families, also raise children that are given to them just as did their parents, maintaining this cycle imposed by the governing committee. So, it can be seen that the community Jonas lives in has transformed into a community that produces individuals: produced and then released.

Conclusion

Socio-political dynamics allow for the technologic and cultural advancement and even encourage them; however, as much as the communities in *The Last Children* and *The Giver* are advanced, this development ultimately has an effect not only on adults but also children. In such situations where the individuality of the child is suppressed, then he also has the right to exercise his own immunity against the outer agents. Since the power of the ruling body is disseminated through several institutions or services to the individuals in a community, children also become the receivers. Thus, this becomes an opportunity for them to leave the conventional child archetype and assume a more autonomous existence.

Naturally, examples of the display of immunity by the child and young adult characters cannot be limited to only two novels; publishing industry has already discovered the potential of both the vastness of the audience and the creativity potential of children and young adults for the creation of

¹⁵ Lois Lowry, *ibid.*, p. 48.

texts. Suzanne Collins's trilogy *The Hunger Games* features many child characters that display a certain degree of immunity in a what looks like a sports competition, but a disguised establishment of sovereign power. James Dashner's *The Maze Runner* also features a group of children in an unknown environment trying to survive. Apart from the highly individualistic protagonists, it can be observed that adult characters are leaving the role of provider, commander, and caretaker, which are all assumed by child and young adult characters.

Contemporary children's and young adult fiction works feature such robust and individualistic protagonists. As the creator of these characters experiences the social and political order and outcomes of biopolitical governmentality, the likelihood of the audience reading a conventional child character decreases. Thus, the status of the child who is self-aware of his immunity against the outer agents will be reflected in literature in the same manner.

Bibliography

- BONITO OLIVA, Rossella and Timothy Campbell, "From the Immune Community to the Communitarian Immunity: On the Recent Reflections of Roberto Esposito", *Diacritics*, 36:2 (2006), pp. 70-82.
- ESPOSITO, Roberto and Timothy Campbell, "The Immunization Paradigm", *Diacritics*, 36:2 (2006), pp. 23-48.
- ESPOSITO, Roberto and translated by Zakiya Hanafi, "Community, Immunity, Biopolitics", *Angelaki*, 18:3 (2013), pp. 83-90.
- ESPOSITO, Roberto, "Postdemocracy and Biopolitics", *European Journal of Social Theory*, 22:3 (2019), pp. 317-324.
- HARAWAY, Donna, "The Biopolitics of Postmodern Bodies: Constitutions of Self in Immune System Discourse", *Biopolitics: A Reader*, Ed. Timothy Campbell and Adam Sitze, Duke University Press, Durham and London 2013.
- LOWRY, Lois, *The Giver*, Ember, New York 2011.
- MILLS, Catherine, *Biopolitics*, Routledge, New York 2018.
- PAUSEWANG, Gudrun, *Son Çocuklar*, Çev. Murat Batmankaya, Çizmeli Kedi, İstanbul 2016.

Araştırma Makalesi

**OSMANLI DEVLETİ MALİYESİNDE MUHASİB-İ
MESUL VE DİVAN-I MUHASEBAT İLE İLİŞKİSİ**

Kübra ERDİL* & Salih KIŞ**

Öz: Osmanlı Devleti'nde Tanzimat ile birlikte yeni bir dönem başlamıştır. Devletin mali idaresi ve bu idarenin üstlendiği görevler yeniden ele alınırken bu dönemde çeşitli kurumlar oluşturulmuştur. Bu kurumların istenen başarıyı yakalayamaması üzerine 1862'de Divan-ı Ali-i Muhasebe adıyla günümüz Sayıştay'ı teşkil edilmiştir. 1879'da çalışma hayatına başlayan ve çeşitli görevleri bulunan Divan-ı Muhasebat'a devlet malını kullanmaya memur olanları, kullandıkları malları ispata yarayan belgeler üzerinden denetleme yetkisi verilmiştir. Divan'ın bu vazifesini yerine getirirken asıl muhatabı ise muhasib-i mesul olmuştur. Osmanlı maliyesinde Divan'ın kurulmasına paralel bir şekilde hesap memuru olarak ortaya çıkan muhasib-i mesulün varlığı, hesapları sayesinde Divan'ın mali denetimini çok daha sistemli bir şekilde yürütmesine olanak tanıdığı ve dönemin kurumlarının mali işlemleri hakkında bilgi sunduğu için büyük bir önem taşımıştır. Çalışmanın amacı; muhasib-i mesul kimdir, Divan-ı Muhasebat ile bağlantısı nedir? Sorularından yola çıkılarak memurun, Divan-ı Muhasebat heyet-i umumiye kararları ve arşiv belgeleri ışığında genel çerçevede tanıtılmasını sağlamak ve Divan ile ilişkisini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Muhasib-i Mesul, Divan-ı Muhasebat, zat ve zaman hesabı, Osmanlı Devleti, denetim

**MUHASIB-I MESUL IN THE OTTOMAN EMPIRE
FINANCE AND HIS CONNECTION WITH THE
COURT OF ACCOUNTS**

Abstract: A new era has begun in the Ottoman Empire with the Tanzimat. While the financial administration of the state and the

* Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı Öğrencisi, , kubra.erdil77@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1612-6770

** Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, salihkis@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-1177-3506

tasks assumed by this administration were being reconsidered, various institutions were established during this period. Upon the failure of these institutions to achieve the desired success, today's Court of Accounts was established in 1862 under the name of Divan-ı Ali-i Muhasebe. The Court of Accounts, which started its working life in 1879 and has various duties, has been given the authority to audit those who are employed to use state property through the documents that serve to prove the goods they use. While fulfilling this duty of the Court, its main interlocutor has been the muhasib-i mesul. The existence of the muhasib-i mesul, who appeared as an account officer in parallel with the establishment of the Court in Ottoman finance, was of great importance as it allowed the Court to carry out its financial supervision in a much more systematic way thanks to its accounts and provided information about the financial transactions of the institutions of the period. The aim of the study; who is muhasib-i mesul, what is his connection with Court of Accounts? Based on the questions, to ensure that the officer is introduced in the general framework in the light of the decisions of the general court of accounts and archive documents and to reveal his relationship with the Court.

Key Words: Muhasib-i Mesul, Court of Accounts, Personal and Time Account, Ottoman Empire, Auditing

Extended Abstract: Throughout history, states have made some changes in their institutions from time to time, from their military organizations to their financial organizations. Thanks to these changes, the life of institutions and the state has been extended. In the Ottoman Empire, these changes were discussed in the Tanzimat era, although they were even earlier. Starting from the military structure, the state, which showed an increasingly centralist attitude in the financial structure, established various new financial institutions in this period.

A new era was opened with the Tanzimat in the finances of the Ottoman State. In this period, the state established commissions and assemblies in order to find solutions to the financial problems of the country and to ensure financial control. However, all these established institutions could not meet the expectations. Thereupon, Divan-ı Muhasebat, which is today's Court of Accounts, was established under the name of Divan-ı Ali-i Muhasebe in 1862. As a result of two regulations and a decree, Court of Accounts started its working life in 1879 and the duties and authorities given to the institution were confirmed. This institution, which has various duties, also had the right to inspect the persons authorized to spend and receive the state's property. This right, for which it was authorized, made the Court directly deal with the officer called muhasib-i mesul. In this

study, who is the muhasib-i mesul, an official in the Ottoman State's finances? And what is its connection with Court of Accounts? Based on his questions, the information about the muhasib-i mesul was reached in the light of the decisions of the general Court of Accounts and archive documents, and the officer was introduced in the general framework and what kind of relationship the officer had with the Court was revealed.

In the Ottoman State finance, muhasib-i mesul emerged in parallel with the establishment of Court of Accounts. As a matter of fact, the emergence of muhasib-i mesul as a civil service and muhasib-i mesul as a civil servant took place in 1879 in name and in 1882 in de facto. Such a civil service in finance was created because the Court of Accounts needed to take regular accounts from the offices and to have a direct interlocutor who would take all responsibility arising from financial transactions. While appointing this official, the Court did not assign any officer working in finance alone. An authorized person, who has cooperated with the departments in this regard and agreed upon, has been appointed to take the responsibility. In these dates, while the Court of Accounts served as a court of accounts, the muhasib-i mesul started to work as an account officer attached to the Court.

While the muhasib-i mesul are responsible for all financial transactions of the office in which they work, they are also assigned to give timely accounts to the Court. For this reason, the aforementioned officer was named muhasib-i mesul because he was responsible for accounting work. The appointment, civil service processes, and responsibilities of the responsible taxpayers as an official in Ottoman finance, and in which cases what kind of sanctions will be applied in the following years have been finalized with the correspondence and negotiations between the Court of Accounts and the superior institutions of the state. In this direction, it has been decided how and in which situations an officer appointed as a responsible accountant will resign from his civil service and what is expected from him in this process. Again, at the point of the duty of accountability, which is one of their most basic duties, they are obliged to send documents and to be bound by bail. It was decided that these two types of penalties, coercive punishment and fine, which were applied to the muhasib-i mesul and whose details were finalized, would be applied to the muhasib-i mesul due to the importance of their responsibility as an official working in the Ottoman finance.

While various duties were assigned to these civil servants who served directly to the Court of Accounts, some decisions were taken for them to fulfill their duties properly. In line with the information obtained, the muhasib-i mesul will take care of all kinds of financial affairs of the office

they are affiliated with and will give personal and time accounts to the Court every year, arrange the account books duly, maintain the budget, and have the authority to suspend and send pensions. At the same time, they have been authorized to warn the spending chiefs. The basis of the relationship between muhasib-i mesul and the Court was the personal and time accounts he sent. As a matter of fact, because the Court examined these accounts, it had the opportunity to directly contact the muhasib-i mesul. In addition to these, thanks to the accounts mentioned, he was able to control the financial transactions of the ministries.

As a result, muhasib-i mesul, who emerged as an accountant in the Ottoman State's finances, served both the Court of Accounts, which was established by the Ottoman State in 1862 and allowed the Court to carry out its financial audit in a much more systematic way. In addition, since 1296/1880-1881, when they started to give accounts, they have ensured that they are informed about all financial transactions, including the income and expenses of the ministry to which they are affiliated. For this reason, muhasib-i mesul were of great importance for the Ottoman State's finances as well as for the Court of Accounts, and they were mentioned by name.

Giriş

Bir devletin muhasebesinin uygun bir sistemle yürütülmesinin çok büyük bir önemi vardır. Devletin milli kuruluşlarının kalbi, o devletin maliyesidir. Dolayısıyla devletin genel durumu hakkında bilgi sahibi olmak için bakılacak en temel kurum mali idaresi olacaktır.¹ Devletin ve maliyesinin devamlılığı ise ancak yapılacak düzenli denetlemeler ile sağlanabilir. Osmanlı Devleti maliyesinde ise Tanzimat ile birlikte yeni bir dönem başlamış; kurumların geçirdiği değişim ve dönüşümle mali yapı yeniden şekillenirken Divan-ı Muhasebat'ın kuruluşuyla birlikte mali denetim çok daha sistemli bir hale gelmiştir.

Osmanlı Devleti maliyesindeki yenileşme gayretleri II. Mahmut'un son dönemlerine kadar uzanmakla birlikte² Asakir-i Mansure'nin 1826'da kurulmasını takip eden süreçte devlet, mali kurumlarında da giderek merkeziyetçi bir yapıya bürünmüştür.³ Maliyede merkeziyetçiliğin

¹ A. Du Velay, *Türkiye Maliye Tarihi*, der. Maliye Tetkik Kurulu, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayınları, Ankara 1978, s.1.

² Abdüllatif Şener, "Tanzimat ve Osmanlı Maliyesi", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.VII/ S.2, 1990, s.49.

³ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986, s.235.

amaçlandığı bu dönemden itibaren ise ya var olan kurumlar revize edilmiş ya da mali ihtiyaçları karşılaması için Maliye Nezareti bünyesinde çeşitli meclis ve komisyonlar teşkil edilmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nin tüm çabalarına rağmen mali alanda oluşturulan meclis ve komisyonlar ne mali çözümler üretebilmiş ne de denetim konusundaki beklentiyi karşılayabilmiştir. Ülkenin içinde bulunduğu mali problemleri ortadan kaldırmak için ise var olan mali kurumların yeniden yapılandırılmasıyla bir sonuca varılamayacağını anlaşılmaya başlanmıştır. Üzerine nihayet Padişah Abdülaziz zamanında devletin mali işleriyle tek elden ilgilenecek yeni bir kurumun oluşumu için harekete geçilmiştir. Böylece Tanzimat Dönemi mali kurumlarından farklı olarak, denetim ve yargı noktasında özerk bir yapıda⁴ günümüz Sayıştay'ı olan Divan-ı Muhasebat kurulmuştur.

Divan-ı Muhasebat, 29 Mayıs 1862 tarihinde *Mahkeme-i Kübra-yı Tetkik* unvanıyla Divan-ı Ali-i Muhasebe adı altında teşkil edilmiştir.⁵ Bu tarihte, Meclis-i Muhasebe'nin hala varlık göstermesine karşılık, yeni kurulan bu kurum bir nizamnameden dahi yoksun bulunmaktadır. Haliyle devlet nazarında kuruma bir masraf kapısı olarak bakılmış ve bu durum 25 Şubat 1863'te kurumun ilgasına neden olmuştur.⁶ Ancak Osmanlı maliyesinin denetime duyduğu büyük ihtiyaç kurumun, nizamnameleri ve karamamesi üzerinde hem yeniden canlandırılmasını sağlamış hem de görev ve yetkileri kesinleştirilmiştir. Divan-ı Muhasebat adı ile 6 Temmuz 1863 tarihinde yeniden oluşturulan kurumun ilk nizamnamesi 24 Kasım 1863 tarihinde yayımlanmıştır.⁷ Aksayan yönlerinin baş göstermesi üzerine ise 29 Nisan 1865 tarihinde Divan'ın ikinci nizamnamesi yürürlüğe girmiştir. Bu nizamname ile birlikte Divan, Maliye ve Muhakeme olarak iki daireye ayrılmıştır.⁸

İşleyiş yönünden bazı engellere takılan Divan'ı yeniden canlandırmak adına atılan en önemli adım ise 23 Aralık 1876 tarihli Kanun-ı Esasi'de kuruma yer verilmesi olmuştur. Bu sayede Divan, ilk kez anayasal bir kuruluş niteliği elde etmiştir. Anayasada Divan için bir kanun

⁴ H. Ömer Köse, *Dünya'da ve Türkiye'de Yüksek Denetim*, 2. Basım, T.C. Sayıştay 145. Kuruluş Yıldönümü Yayınları, Ankara 2007, s.209.

⁵ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sayıştay (Divan-ı Muhasebat)*, OSAV, İstanbul 2012, s.62-63.

⁶ Salih Kış, *Divan-ı Muhasebat Osmanlı Devleti'nde Mali Denetim (1862-1908)*, TTK Yayınları, Ankara 2016, s.36-37.

⁷ Kış, *a.g.e.*, s.42,44.

⁸ Erdoğan Öner, *Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare*, Genişletilmiş 2. Baskı, Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005, s.261; Kış, *a.g.e.*, s.50.

hazırlanmasının kararlaştırılması üzerine Fransa Sayıştay Kanunu'nun bir tercümesi şeklinde hazırlanan tasarı, 1879 yılında *Divan-ı Muhasebat'ın Suret-i Teşkil ve Vezâifine Dair Kararname* adı ile yürürlüğe girmiştir.⁹ Yürürlüğe giren kararnamesi ile Divan'ın Osmanlı maliyesindeki görev ve yetkileri kesin olarak belirlenmiştir. Çeşitli yetki ve görevleri bulunan bu kuruma verilen esas vazifelerden biri de devlet malını kullanmaya memur olanları, kullandıkları malları ispata yarayan belgeler üzerinden denetleme yetkisinin tayin edilmesi iken¹⁰ bu vazifesini yerine getirirken Divan'ın muhatabı ise muhasib-i mesul olarak adlandırılan memur olmuştur.

Çalışmada Osmanlı maliyesinde görevli bir memur olan muhasib-i mesul kimdir ve Divan-ı Muhasebat ile bağlantısı nedir? Sorularından yola çıkılarak memurun, Divan-ı Muhasebat heyet-i umumiye kararları ve arşiv belgeleri ışığında genel çerçevede tanıtılması ve Divan ile ne tür bir ilişkisi olduğunun ortaya konulması amaçlanmaktadır. İlgili amaç doğrultusunda çalışma, Tanzimat Dönemi ıslahat çabalarının bir ürünü olan ve mali denetimi yürütmek için oluşturulan Divan-ı Muhasebat'ın kuruluş sürecinin yer aldığı giriş bölümü ile başlamaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde muhasib-i mesulün kim olduğu ve Osmanlı maliyesinde nasıl ortaya çıktığından bahsedilerek bu memurun, memuriyet süreci, bu süreçteki yükümlülükleri ve memura uygulanan cezai yaptırımlar ele alınmaktadır. İkinci bölümde ise muhasib-i mesulün Divan-ı Muhasebat ile doğrudan bağlantıda olduğu konular açıklanmakta; muhasibin görevleri, hesapları ve bu hesapların denetim süreci detaylandırılarak çalışma sonuç bölümü ile son bulmaktadır.

Osmanlı Maliyesinde Muhasib-i Mesul

Arapça h-s-p kökünden türeyip muhasebeci ve sayman anlamlarına gelen *muhasip* kelimesi, muhasib-i mesul tamlaması şekilde bir görevliyi ifade eder biçimde kullanılmaktadır. Sözlüğe baktığımızda *muhasib-i mesul*; gelirleri tahsil eden, para ve malları koruyan, harcamaları hak sahiplerine teslim eden ve her çeşit mali işlemi yapıp bununla ilgili Divan-ı Muhasebat'a zaman hesabı veren muhasebeci şeklinde açıklanmaktadır.¹¹ Osmanlı maliyesinde muhasib-i mesulle ilgili bilgilerin ortaya çıkışı ise Divan-ı Muhasebat'ın kuruluşuna paralellik göstermektedir.

⁹ H. Hüseyin Gürhan, "Sayıştay'ın Tarihsel Gelişimi", *Sayıştay Dergisi*, S.25, Nisan-Haziran 1997, s.40.

¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Divan-ı Muhasebat Zabıt Ceridesi (DMZC)*, 4 Numaralı Defter, Karar No.462, 2 Aralık 1884, s.58. Bundan sonraki dipnotlarda bu kısaltmalar kullanılacaktır.

¹¹ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.II, MEB Yayınları, İstanbul 1993, s.569.

Muhasib-i mesulle ilgili ilk bilgiler Divan-ı Muhasebat'ın 1879 tarihli kararnameinde geçmiştir. Ancak burada memurun adı zikredilmemiş, memura üstü kapalı bir şekilde atıf yapılmıştır. Memurun tanımı dikkate alındığında, kararnamenin birinci maddesinde¹² bahsi geçen kişinin muhasib-i mesul olduğu anlaşılmaktadır. Memurun isminin de yer aldığı ilk açık ifadeye ise 1 Temmuz 1882 tarihinde kayıt altına alınan 258 numaralı genel kurul kararında rastlanılmış, burada muhasib-i mesulden, memur-ı mesul olarak bahsedilmiştir.¹³

Memurdan bahsedilirken kullanılan tek kavram memur-ı mesul olmamakla birlikte Divan kayıtlarında ve diğer kaynaklarda muhasib-i mesul; muhasip¹⁴, muhasebeci¹⁵, memurin-i hesabiye, memurin-i maliye ve mal memuru gibi isimlerle de anılmaktadır. Divan'ın bir kararında muhasiplerin hesap memuru sıfatından başka bir sıfat ve şana sahip olmadıkları ifade edilirken¹⁶ başka bir kararda ise Divan'ın bir hesap mahkemesi olduğu ve büyük küçük her daire için bir muhasib-i mesulün gerekliliği vurgulanmıştır.¹⁷

Muhasib-i Mesulün Tayin ve Memuriyet Süreci

Divan-ı Muhasebat, devlet malını kabz ve sarf edenleri tetkik etme yetkisi doğrultusunda her bir dairenin hesap işlemleriyle doğrudan ilgilenmek üzere bir kişiyi muhasib-i mesul olarak tanımak istemiştir.¹⁸ Bu isteğinin gerçekleştirilmesi için dairelere tezkireler göndermiş ve muhasib-i mesullerin belirlenerek tarafına bildirilmesini talep etmiştir. Divan ile daireler arasındaki haberleşme devam ederken tayin edilecek bir muhasib-i mesulde ne tür özellikler arandığı, ifa etmesi beklenen görevlerinin ne olduğu, hangi memuriyetten kişilerin tayin edilebileceği gibi sorular da yanıt bulmuştur.

Buna göre, bir kişinin *kâbız-ı mal* olması yani harcama yetkisinin bulunması o kişinin muhasib-i mesul olarak tanınmasının ön şartını sağlarken¹⁹, tayin edilen bu memur bağlı bulunduğu dairenin mali işlemlerinden bizzat ve müstakilen sorumlu tutulmuştur. Bu nedenle işinin

¹² Buradaki “emval-i devletin kabz ve sarfına memur olanlar” ifadesi muhasib-i mesule yapılan bir atıftır.

¹³ BOA, *DMZC*, 3 Numaralı Defter, Karar No.258, 1 Temmuz 1882, s.42.

¹⁴ BOA, *DMZC*, 3 Numaralı Defter, Karar No.262, 10 Temmuz 1882, s.46.

¹⁵ BOA, *DMZC*, 10 Numaralı Defter, Karar No.1123, 20 Şubat 1893, s.64.

¹⁶ BOA, *DMZC*, 8 Numaralı Defter, Karar No.921, 8 Kasım 1890, s.67.

¹⁷ BOA, *DMZC*, 4 Numaralı Defter, Karar No.421, 20 Mayıs 1884, s.2.

¹⁸ BOA, *ŞD*, No.2489/8, 17 Mart 1885, lef 1.

¹⁹ BOA, *DMZC*, 8 Numaralı Defter, Karar No.945, 20 Şubat 1891, s.102.

ehli kişilerin tayin edilmesine özellikle dikkat edilmiştir. Tayini gerçekleştirmek istemeyen dairelerin itirazları ise Divan'ca gerekçe gösterilmek suretiyle reddedilmiştir.²⁰ Dairelerse kendilerine gelen tezkirelere cevaben, muhasib-i mesul olarak tanınmasını istedikleri kişileri gönderdikleri tezkireler vasıtasıyla Divan'a bildirmişlerdir.

Muhasib-i mesul olarak heyete bildirilen kişilerin memuriyetlerinin çeşitlilik gösterdiği anlaşılmaktadır. Örneğin bu kişiler daire müdürü olabilirken²¹, dairenin muhasebecisi de muhasib-i mesul olarak görevlendirilebilmektedir.²² Ek olarak muhasebe kâtipleri²³, belediye kâtipleri²⁴ ve sandık eminleri de²⁵ Divan'ın muhasib-i mesul olarak tanıdığı kişiler arasında yer almıştır. Tayinleri aylık beş bin kuruş maaşla yapılırken²⁶ kişilerin mevcut durumları göz önüne alınarak başka memuriyette bulunanların maaşlarında düzenlemeye gidilmiştir.²⁷

Divan, daire muhasib-i mesullerinin tayinlerinin ardından burada geçerli olan usulü takip ederek Hazine-i Celile-i Maliye'den de kendisine karşı bizzat sorumlu olacak bir muhasibin belirlenmesini istemiştir. Sürecin uzamasıyla birlikte konuyu Sadaret'e taşımak zorunda kalan Divan nihayetinde, Hazine-i Celile için Varidat ve Masarifat İdare-i Umumiye müdürleri ile bir müddet süre için de Muhasebat-ı Atika muhasebecisini muhasib-i mesul olarak tanımıştır.²⁸ Tayinleri gerçekleştirilip memuriyetleri onaylanan muhasib-i mesuller, *infisal*, *irtihal* veya *tahvil-i memuriyet* olmadığı sürece bu görevlerine devam etmişlerdir.

İnfisal kelimesi, bir memurun memuriyetten ayrıldığı veya azledildiği durumlarda kullanılan bir kavram iken *irtihal* kelimesi ise kişinin ölüm sebebi ile memuriyetinden ayrıldığını ifade etmek için kullanılmaktadır.²⁹ Bu iki sebebe ek olarak memur, tahvil yani tayin veya memuriyet değişikliği sonucu başka bir göreve nakledilmesi nedenleriyle de

²⁰ BOA, DMZC, 6 Numaralı Defter, Karar No.617, 19 Temmuz 1886, s.25.

²¹ BOA, DMZC, 6 Numaralı Defter, Karar No.697, 31 Mart 1888, s.131; BOA, DMZC, 7 Numaralı Defter, Karar No.808, 23 Eylül 1889, s.112.

²² BOA, DMZC, 11 Numaralı Defter, Karar No.1184, 14 Ekim 1893, s.55.

²³ BOA, DMZC, 9 Numaralı Defter, Karar No.1052, 4 Haziran 1892, s.66.

²⁴ BOA, DMZC, 13 Numaralı Defter, Karar No.1451, 7 Mayıs 1898, s.2.

²⁵ BOA, DMZC, 13 Numaralı Defter, Karar No.1486, 5 Ağustos 1899, s.115.

²⁶ BOA, DMZC, 7 Numaralı Defter, Karar No.787, 29 Ağustos 1889, s.83.

²⁷ BOA, DMZC, 12 Numaralı Defter, Karar No.1373, 16 Şubat 1897, s.128.

²⁸ BOA, DMZC, 4 Numaralı Defter, Karar No.553, 22 Kasım 1885, s.166.

²⁹ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki*, haz. Raşit Gündoğdu- Niyazi Adıgüzel- Ebul Faruk Önal, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2011, s.76,146.

görevinden ayrılmak durumunda kalabilmektedir. Asıl vazifesi Divan'a hesap vermek olan muhasib-i mesul, bu nedenlerin herhangi birisinden dolayı memuriyetinden ayrıldığı takdirde nasıl bir yol izlenmesi gerektiği kararlaştırılmıştır.

Alınan karara göre infisali gerçekleşen memur, memuriyetinin bitiminin ardından sene başlangıcından memuriyetinin son gününe kadar ki hesaplarını bizzat düzenleyerek Divan'a göndermek zorundadır. Tahvil-i memuriyet eden memur ise hesap defterini düzenleyip bitirmeden yeni memuriyet yerine gönderilmemektedir. Fakat defterin bitiminden sonra hesap tetkiki sırasından yerine bir vekil tayin edebilmektedir.³⁰ İnfisal veya tahvil-i memuriyet eden bu kişilere, hesaplarını düzenleyerek Divan'a ulaştırmaları için ise iki aylık süre tanınmıştır.³¹ Görüldüğü üzere, bu memurların hesaplarını bizzat düzenlemeleri gerekmektedir. Ancak devletin verdiği emir doğrultusunda görevlerinden ayrıldıkları takdirde hesaplarını, tayin edecekleri bir vekil vasıtasıyla gördürebilmelerine olanak tanınmıştır.³² Son olarak vefat edenlerin, memuriyet başlangıçlarından vefat sürelerine kadar ki hesaplarının, ikinci derecedeki hesap memurunca düzenlenmesine karar verilmiştir. Bu düzenleme için üç aylık bir süre tayin edilmiştir.³³ Memurlar açısından alınan bu kararlar ise resmî bir yazı gönderilmek suretiyle tüm dairelere duyurulmuştur.³⁴

Mesele ile ilgili ele alınan bir diğer konu da infisal veya tahvil-i memuriyet eden kişilerin halef-selef usulüne göre hesabını devir ve teslim etme zorunluluğudur. Ancak bu ve önceki kararlar dikkate alındığında dairelerin belirlenen kaidelere uymaması üzerine Divan, birtakım cezai yaptırımlara gitmek zorunda kalmıştır.³⁵ Buna göre infisal sebebi ile hesap gecikirse infisal eden memur açıkta ise hesabını tamamlamadan başka bir memuriyet için görevlendirilmeyecektir. Memur görevinden memuriyet değişikliği ile ayrıldıysa ve üç ay sonuna kadar hesabını tamamlamazsa yeni

³⁰ BOA, *DMZC*, 4 Numaralı Defter, Karar No.460, 25 Kasım 1884, s.55; BOA, *DMZC*, 6 Numaralı Defter, Karar No.609, 25 Mayıs 1886, s.17.

³¹ BOA, *DMZC*, 4 Numaralı Defter, Karar No.464, 6 Aralık 1884, s.61.

³² BOA, *DMZC*, 7 Numaralı Defter, Karar No.764, 16 Şubat 1889, s.45.

³³ BOA, *BEO*, No.3832/287365, 23 Kasım 1910, lef 2.

³⁴ Dairelere gönderilen bu resmî yazının tarihi 2 Haziran 1886'dır. Bkz. BOA, *ŞD*, No.2543/24, 20 Kasım 1886, lef 4.

³⁵ BOA, *ŞD*, No.2543/24, 20 Kasım 1886, lef 4; BOA, *ŞD*, No.621/11, 22 Ağustos 1887, lef 4.

memuriyetinden azledilecektir. İrtihal eden memurun hesabı ise belirlenen üç ay içinde halefi tarafından düzenlenmezse bu kez halefe ceza uygulanacaktır. Gecikmeye bakılarak halefin bir özensizliğine rastlanılırsa halefin, bir ay sonunda yarım ve iki ay sonunda da tam maaşı kesilirken üç ayın sonunda azli gerçekleştirilecektir. Bu karar, acil bir zorunlulukla memuriyetinden ayrılan memurlar için de geçerli olmuş ve onların haleflerine de belirlenen bu üç derecelik cezanın tatbik edilmesine karar verilmiştir.³⁶

Yükümlülükleri

Bir muhasib-i mesulün görevi süresince iki ayrı yükümlülüğü bulunmaktadır. Bu yükümlülüklerin birincisi *ispata dayalı delil cinsinden evrak* anlamına gelen *evrak-ı müsbitenin* ibrazı³⁷dir. Evrak-ı müsbiteler, hesapların hem gelir hem de gider kısımlarının içerdiği tüm işlemlerin neden yapıldığıyla işlemlerin şeklinin ve niteliğinin açıklanmasına yaramaktadır.³⁸ Divan'a hesap vermekle ve bu hesabı evrak-ı müsbite ile ispat etmek zorunda olan muhasiplere karşılık³⁹, devlet malını alan ve harcayan memurların hesaplarının tetkiki ise Divan tarafından yine evrak-ı müsbite üzerine yürütülmektedir.⁴⁰

Osmanlı Devleti'nin mali denetimini yapan Divan için, bir harcamanın yapılma nedenini gösteren ve bunu kanıtlamaya yarayan evrak-ı müsbiteler, hesap kontrolü açısından en elzem unsurlardan birisidir. Bu evraklar Divan açısından olduğu kadar muhasib-i mesul açısından da büyük bir önem arz etmektedir. Çünkü evrak-ı müsbite, bir hesabın kabul edilmesinde ya da reddedilmesinde birinci derecede rol oynamaktadır. Yine bu evraklar, hesap ile ilgili bir karar verilse bile verilen bu kararı bozdurabileceği gibi hesap konusundaki tüm şüpheleri ortadan kaldırmaya gücüne haizdir. Daire-i Askeriye'nin 1302/1886-1887 yılı hesabının ispatı için Divan'a elli bin küsur adet evrak-ı müsbite sunulmuş⁴¹

³⁶ BOA, ŞD, No.2543/24, 26 Ocak 1889, lef 7; BOA, ŞD, No.2543/24, 23 Mart 1889, lef 9.

³⁷ Evrak-ı müsbiteleri muhasiplerin yanı sıra, tayin ettikleri vekiller ile bağlı buldukları dairenin memurları da ibraz edebilmektedir. Bkz. BOA, DMZC, 14 Numaralı Defter, Karar No.1539, 21 Ağustos 1902, s.92.

³⁸ BOA, DMZC, 7 Numaralı Defter, Karar No.848, 5 Şubat 1890, s.168.

³⁹ BOA, DMZC, 10 Numaralı Defter, Karar No.1114, 5 Ocak 1893, s.51.

⁴⁰ BOA, ŞD, No. 2489/8, 17 Mart 1885.

⁴¹ BOA, Y.MTV., No.71/19, 16 Kasım 1892, Lef 2, Varak 2.

olması da bu evrakların ne denli önemli olduğunu bir kere daha gözler önüne sermektedir.

Muhasip tarafından Divan'a sunulan her belge evrak-ı müsbite olarak kabul edilmemektedir. Kabul için aranılan temel şartlardan birisi evrakın, memurun kanunen beraatini ve hesabın nizamı dairesinde doğruluğunu sağlayacak düzeyde olmasıdır.⁴² Aranılan bir diğer şart ise evrakta belirtilen miktarın sarf ve itasının *amir-i ita*⁴³ tarafından tasdikli olması⁴⁴ ve *ahizinin* (sahibinin) teslim aldığına dair de bir imza ve mühür içermesidir.⁴⁵

Aranılan şartlar doğrultusunda, merkez daire muhasib-i mesullerinden evrak-ı müsbitenin talep edildiği tarih 1884 yılıdır.⁴⁶ Ancak 1884'den önceki hesapların tetkikinde gerekli olan evrak-ı müsbiteler için bazı kararlar alınmıştır. Bahsi geçen bu yıllarda hesapların özellikle gelir kısmı evraklarında tespit edilen sıkıntı sonucu Divan, gidere ait incelemenden de bir sonuca ulaşamadığı takdirde gerekli olan evrakların daireden yeniden talebi noktasında karara varmıştır. Ancak evraklar yine ulaştırılmazsa bu kez hesabın yalnızca elde bulunan evraklarıyla ilgili kısmının incelenmesine ve incelenen kısma ait bir hüküm verilerek hesapların elden çıkarılmasına karar vermiştir.⁴⁷ Ayrıca bu tarihten önce evrak-ı müsbite olarak istenilen belgelerin düzenlenmesinde her dairenin özel işlemleri dikkate alınmaktadır.⁴⁸

Divan, ibrazını istediği evrakları *varidat* (gelir) ve *sarfıyat* (gider) yönüyle düşünmüş ve sarfıyatı kanıtlayan evrak-ı müsbitenin ibraz edilmemesi durumunda hesabın doğrudan reddedilerek muhasibin zimmetine hükmolunmasını kararlaştırmıştır. Evrakların, dairelerin özel işlemlerine göre düzenlenmesi kararı ise 1884 yılı sonrası için de geçerliliğini korumuştur. Ancak evrakların çeşit ve miktarı konusunda mümeyyizlerin görüşlerine başvurulmuştur. Zamanla hesapların mahiyetinin değişmesi üzerine ise varidat ve sarfıyata ek olarak *maaşat*, *masarifat*, *muhassasat* ve *tahakkukat* evrakları da talep edilen evraklar arasında yer almaya

⁴² BOA, DMZC, 3 Numaralı Defter, Karar No.289, 25 Kasım 1882, s.83

⁴³ İta amiri olarak da bilinen bu memur, resmî bir harcamanın “verile” emrini verme yetkisine sahiptir. Merkez dairelerde bu görevi nezaret makamı ya da başkan yerine getirmektedir.

⁴⁴ BOA, DMZC, 3 Numaralı Defter, Karar No.277, 19 Eylül 1882, s.67.

⁴⁵ BOA, DMZC, 8 Numaralı Defter, Karar No.934, 8 Ocak 1891, s.86.

⁴⁶ BOA, DMZC, 4 Numaralı Defter, Karar No.423, 27 Mayıs 1884, s.4.

⁴⁷ BOA, DMZC, 6 Numaralı Defter, Karar No.693, 14 Ocak 1888, s.126.

⁴⁸ BOA, DMZC, 7 Numaralı Defter, Karar No.760, 6 Şubat 1889, s.39.

başlamıştır. Bu evrakların; muhasiplerce onaylı, nezaretlerce ise *mucibince* işaretli olması⁴⁹ ve *tediyat* (ödemeler) evraklarında da ahizin mührü ile amir-i itanın *verile* işaretinin bulunması oy çokluğu ile kabul edilmiştir.⁵⁰

Muhasib-i mesullerin evrak-ı müsbite ibrazından sonra yükümlü tutuldukları ikinci konu kefalete rabt/bağlanmadır. Devlet malını harcama yetkisi bulunan tüm memurlar için *Kefalet Nizamnamesi*'nde belirtilen usul aynı şekilde muhasib-i mesuller için de geçerli olmuştur. Bu usulün muhasib-i mesullere de tatbik edilmesinin temel nedeni ise Divan'a bir hesap sunmaları ve bu hesabın zimmetle sonuçlanabilmesi durumundan ileri gelmektedir. Dolayısıyla böyle bir durum ile karşılaşılırsa borcun muhasipten tayin edilemediği durumlarda kefiline başvurulmak suretiyle borç tahsil edilebilecektir.⁵¹

Osmanlı Devleti'nin kefil konusunda yaptığı düzenlemeleri dikkate alan Divan, muhasib-i mesullerden kefalete bağlanmalarını istemiş ve onları bu meseleyle yükümlü tutmuştur. Divan'ın 502 numaralı heyet-i umumiye kararında ise bu yükümlülük; devlet malını kabz ve sarf edip zat ve zaman hesabı veren memurun hangi sınıf memuriyette bulunursa bulunsun kefalete bağlanması gerektiği şeklinde beyan edilmiştir.⁵² Bir başka kararda ise kefil göstermesi gereken bu memurun, her dairede Divan'ın muhasib-i mesul olarak tanıdığı kişi olduğu yeniden dile getirilmiştir.⁵³ İlâveten muhasib-i mesullerle birlikte onların tayin ettikleri vekillerin de kefalete bağlanması kararlaştırılmıştır.⁵⁴

Muhasib-i mesul tayinlerinin gerçekleştirilmesinde olduğu gibi kefalete bağlanmaları hakkında da Divan, dairelere tezkireler göndermiştir. Tezkire yoluyla kefalete bağlanma konusunda dairelerden açıklama istenilmiş ve gelen tezkireler incelendiğinde muhasib-i mesullerin kefalete bağlanmalarının nizamden uygunluğu anlaşılmıştır. Ancak Nafia Nezaretî bu uygulamanın dışında tutulmuştur. Son olarak ise dairelerden gelen tüm cevaplar kefalet

⁴⁹ BOA, DMZC, 15 Numaralı Defter, Karar No.1632, 7 Ocak 1907, s.126-127.

⁵⁰ BOA, DMZC, 15 Numaralı Defter, Karar No.1633, 9 Ocak 1907, s.127.

⁵¹ *Düstür*, "Divan-ı Muhasebat'ın Suret-i Teşkil ve Vezâifine Dair Karamame", C.IV. İstanbul 1299, s.608.

⁵² BOA, DMZC, 4 Numaralı Defter, Karar No.502, 13 Nisan 1885, s.112.

⁵³ BOA, DMZC, 4 Numaralı Defter, Karar No.563, 28 Ocak 1886, s.175.

⁵⁴ BOA, DMZC, 8 Numaralı Defter, Karar No.969, 23 Ağustos 1891, s.137-138.

işlemlerini yürütücü konumda olan Hazine-i Celile Masarifat İdare-i Umumiyesi'ne de bildirilmiştir.⁵⁵

Tatbik Edilen Cezalar

Bir muhasib-i mesule memuriyeti esnasında iki tip ceza tatbik edilmektedir. Bu cezaların ilki, doğrudan memuriyetlerini ilgilendirmekte ve kaynaklarda *muamele-i zecriye* olarak geçmektedir.⁵⁶ Para cezası olması nedeniyle mali bir yaptırım olarak niteleyebileceğimiz ikinci ceza türü de *ceza-yı nakdi* şeklinde adlandırılmaktadır. Muhasib-i mesul ve ceza ifadesinin yan yana kullanıldığı ilk yer ise Divan kararnameşi olmuştur. Memurların cezalandırılma meselesine kararnamenin yirmi ikinci maddesinde *icra-yı mücazat* ifadesiyle yer verilmiştir. Ancak bu cezanın detayları burada belirtilmemiş, detaylar heyet-i umumiye kararlarıyla ve üst mercilerle yapılan görüşmeler ile netliğe kavuşmuştur.

Divan'ın muhasib-i mesullerden hesap (zat ve zaman)⁵⁷ istemeye başladığı tarih 1296/1880-1881 yılı itibariyledir. İşte cezanın gündeme gelmesi ise bu hesapların zamanında gönderilmemesinden ileri gelmektedir. 1887 yılına girilip bu yıldan da üç ay geride kalmış ancak hesap göndermesi gereken yirmi yedi dairenin ancak sekizi hesaplarını ulaştırmıştır. Bu nedenle kararnamede ne tür bir cezanın uygulanacağı açıklanmadığından konu müddei-i umumiye (savcıya) taşınmıştır.⁵⁸ Divan, bir tezkire ile Bâb-ı Âli'den ve Şûrâ-yı Devlet'ten görüş almak istemiş ancak gelen cevabi yazı, ceza konusunu netleştirememiştir. Çözüm, Şûrâ-yı Devlet'e ikinci bir tezkire yazılmakta bulunmuş ve hesaplarını vermeyen bu memurların uyarılması Bâb-ı Âli'ye arz edilmiştir.⁵⁹ Gelen tezkireye binaen Bâb-ı Âli, hesap vermeyen muhasib-i mesulleri ceza konusunda ihtar etmiştir.⁶⁰

Tatbik edilecek cezanın neticesi beklenilirken hem bu konudaki girişimlerin sürdürülmesiyle hem de dairelere tebligat gönderilmesiyle süreç devam etmiştir. Nihayetinde, yaklaşık beş yılın sonunda uygulanacak ceza netleşmiş ve derecelerini Şûrâ-yı Devlet'tin tayin ettiği cezanın, 19 Ocak 1892 tarihli padişah iradesinin akabinde, 26 Ocak 1892'de buyruldu-

⁵⁵ BOA, DMZC, 4 Numaralı Defter, Karar No.508, 28 Nisan 1885, s.119.

⁵⁶ BOA, BEO, No.2035/152568, 30 Mart 1903, lef 1; BOA, DMZC, 15 Numaralı Defter, Karar No.1599, 12 Ocak 1905, s.57.

⁵⁷ İkinci bölümde ayrıntılı bilgi verildiğinden burada detaylandırılmayacaktır.

⁵⁸ BOA, DMZC, 6 Numaralı Defter, Karar No.676, 2 Temmuz 1887, s.102.

⁵⁹ BOA, DMZC, 6 Numaralı Defter, Karar No.677, 16 Temmuz 1887, s.103-104.

⁶⁰ BOA, ŞD, No.621/11, 22 Ağustos 1887, lef 4.

ı sami ile ilanı yapılmıştır.⁶¹ Buna göre; hesap vermek için belirlenen sürenin bitimiyle bir ayın sonunda hesabını vermeyen merkez daire memurlarının yarım ve iki ay sonunda tam maaşları kesilecek, üçüncü ayın sonunda ise memurlar azledileceklerdir. Eğer memurun infisali sebebi ile geciken bir hesap olursa memur açıkta ise hesabını ulaştırana kadar yeni memuriyete tayini yapılmayacaktır. İnfisal, memuriyet değişikliği ile meydana gelmişse memura üç ay süre tanınacak ve bu sürenin aşılması durumunda yeni memuriyetinden azledilecektir. İrtihal eden memurun hesabını düzenleyen halefin, yine hesabı geciktirmesi üzerine ona da bu üç derecelik ceza tatbik edilecektir. Alınan bu karar ise 1892 yılından sonraki hesaplar için yürürlükte olmuştur. Son olarak kararlaştırılan bu uygulama, Takvîm-i Vekâyi'de yayımlanmıştır.⁶² Böylece hem daireler hem de memurlar belirlenen cezanın derecesi hakkında bilgilendirilmişlerdir.

Hesabını zamanında göndermeyen muhasib-i mesullere uygulanacak üç derecelik cezanın belirlenmesinin ardından, muhasib-i mesullerin çoğu muamele-i zecriyeden kurtulmak için hesaplarını zamanında ulaştırmış, işte tam bu noktada yeni bir problem ortaya çıkmıştır. Şöyle ki, bu memurlar zamanı aşmamak adına hem evrak-ı müsbitelerini eksik göndermişler hem de *izahat-ı mukteziyeyi* (sorulan sorulara cevap verme) yerine getirmemişler ve hesabın neticelenmesini geciktirmişlerdir. Bu durum *na-kabil-i tetkik* (incelenmesi mümkün olmayan) hesaplar olarak isimlendirilirken Divan tarafından na-kabil-i tetkik hesap verenlerin de cezalandırılmasının gerektiği düşünülmüştür. Konu için yine Bâb-ı Âli ile iletişime geçilmiş,⁶³ Sadaret'ten gönderilip mümeyyizlere verilen 1 Nisan 1903 tarihli tezkire ve mümeyyizlerin 30 Nisan 1903 tarihli müzekkeresiyle uygulanacak ceza belirlenmiştir. Sadaret, gönderdiği tezkirede na-kabil-i tetkik hesap verenler için de vaktinde hesap vermeyenlerde olduğu şekilde üç derecelik cezanın tatbik edilmesinin uygun olduğunu ifade etmiştir. Şûrâ-yı Devlet tarafından da tasdik edilen bu karar üzerine⁶⁴ bir kere daha konu mümeyyizlerce ele alınmış ve nihayetinde 1903 senesinden itibaren üç derecelik cezanın bu kişilere de tatbik edilmesi karara bağlanmıştır.⁶⁵

⁶¹ BOA, ŞD, No.2724/52, 26 Ocak 1892, lef 1; BOA, BEO, No.3697/277242, 26 Ocak 1910, lef 2.

⁶² *Takvîm-i Vekâyi (Tertib-i Sani)*, No.189, 22 Cemâziyelâhir 1309 (23 Ocak 1892), s.1.

⁶³ BOA, BEO, No.2035/152568, 30 Mart 1903, lef 1.

⁶⁴ BOA, BEO, No.2035/152568, 29 Mart 1903, lef 2.

⁶⁵ BOA, DMZC, 14 Numaralı Defter, Karar No.1558, 30 Nisan 1903, s.147-148.

Muhasibe uygulanan ikinci ceza türünün bir para cezası olan ceza-yı nakdi olduğu daha önce ifade edilmiş idi. Bu cezanın temeli ise *Resm-i Damga Kanunu* 'na dayanmakla birlikte belirlenen kurallar çerçevesinde Osmanlı maliyesinde görevli olan muhasib-i mesulden de kanunun dışına çıkılması durumunda ceza-yı nakdi tahsil edilmiştir.⁶⁶

Divan-ı Muhasebat, ilgili kanunun yirmi altıncı maddesi uyarınca muhasiplerden alınacak cezayı detaylı bir şekilde belirlemiştir. Buna göre, pulsuz kağıt üzerine resmî bir makama yazılan tezkire, takrir veya arzuhali kabul eden yahut bunları havale ederek işleme koyan memurdan yarım Osmanlı altını alınacağı, belirlenen evrak türüne göre bu evraklara üçer kuruşluk pul yapıştırılmasının gerektiği fakat pulun eksik yapıştırılması durumunda da bu eksikliğin derecesine göre -örneğin yarım ölçülük eksik pul için yirmi beş kuruşluk ceza-yı nakdi - yine bir para cezası uygulanacağı beyan edilmiştir.⁶⁷ Muhasib-i mesullerden alınan ceza-yı nakdiyi tatbik eden kurum Maliye Nezareti olduğundan⁶⁸ belirlenen bu uygulama Maliye Nezareti'nin Varidat İdare-i Umumiyesi ifadesiyle vilayet ve dairelere iletilmiş ve bu suretle ilgili memurlar durumdan haberdar edilmiştir.⁶⁹

Ceza-yı nakdinin muhasib-i mesule tatbiki ise genellikle evrak-ı müsbite üzerindeki pul eksikliğinden kaynaklanmıştır. Böyle bir durumla karşılaşılması halinde uygulanacak cezanın miktarı hakkında Şûrâ-yı Devlet ile irtibata geçen Divan, kanunun yirmi beşinci maddesi gereğince evrak ve senedi başlangıçta kabul eden kişiden üç kat cezanın alınması gerektiği yanıtını almıştır.⁷⁰ Ceza-yı nakdi ile ilgili netleştirilen bir diğer mesele de yine eksik pullu senetle alakalı olmuş ve cezanın, pulun eksikliği tamamlandıktan sonra cezanın yalnızca eksik üzerinden mi yoksa tamamlandıktan sonra eksik pulu da içine alarak bu miktar üzerinden mi alınması hakkında olmuştur.⁷¹ Hem Şûrâ-yı Devlet hem de Bâb-ı Âli ile irtibata geçilmesi üzerine, bu meselede pulun eksikliğinin tamamlandıktan sonra cezanın yalnızca eksik üzerinden alınması yönündeki karar Divan tarafından da kabul edilmiştir.⁷²

⁶⁶ BOA, *DMZC*, 12 Numaralı Defter, Karar No.1450, 23 Nisan 1898, s.324-325.

⁶⁷ BOA, *DMZC*, 6 Numaralı Defter, Karar No.619, 30 Eylül 1886, s.29.

⁶⁸ BOA, *DMZC*, 7 Numaralı Defter, Karar No.821, 9 Kasım 1889, s.131.

⁶⁹ BOA, *DMZC*, 6 Numaralı Defter, Karar No.619, 30 Eylül 1886, s.29.

⁷⁰ BOA, *MV*, No.71/66, 3 Ekim 1892.

⁷¹ BOA, *DMZC*, 11 Numaralı Defter, Karar No.1209, 8 Mart 1894, s.97-98.

⁷² BOA, *DMZC*, 11 Numaralı Defter, Karar No.1311, 6 Şubat 1896, s.323-324.

Pul ceza-yı nakdisi hakkında cezanın zaman aşımına uğrayıp uğrayamayacağı da görüşülen konular arasında yer almıştır. Her ne kadar ceza-yı nakdi hükmü verilen kişinin vefat durumunda kişiye verilen hükmün düşmesi göz önünde bulundurulsa da bu cezanın zaman aşımı ne Şûrâ-yı Devlet ne Divan-ı Muhasebat ne de Maliye Nezareti tarafından tasdik edilmiştir.⁷³

Sonuç olarak, muhasib-i mesullere hem muamele-i zecriye hem de ceza-yı nakdi tatbik edilmiştir. Muamele-i zecriyenin en son aşaması azle uzanırken ceza-yı nakdinin sonucu ise kişinin para cezasını ödemediği takdirde hapis cezasına kadar gidebilmektedir.⁷⁴

Muhasib-i Mesulün Divan-ı Muhasebat ile İlişkisi

Mali denetim, bir düzenlilik denetimi olarak nitelendirilebilirken bu denetim sayesinde, maliyeyle alakalı işlerin yasalar çerçevesinde yapılıp yapılmadığı, sunulan bir mali raporun gerçeklik payı ve denetlenen kurumun belirlenen kurallara ve ölçütlere ne derece riayet ettiği tespit edilebilmektedir.⁷⁵ Osmanlı'da mali denetim işini fiili olarak 1879'da yürütmeye başlayan kurum olan Divan-ı Muhasebat ise⁷⁶ yaptığı denetimi, -isinin resmen kayıtlarda geçtiği tarih baz alındığında- 1882 yılı itibariyle kurumlara bağlı müstakil bir memur olan muhasib-i mesulün hesapları üzerinden yürütmüştür.

Muhasib-i mesulün sözlük tanımı yapılırken gelirleri tahsil ettiği, para ve malları koruduğu, harcamaları ilgili yerlere teslim ettiği ve her türlü mali işlemi yerine getirerek Divan'a bununla ilgili bir rapor sunduğundan bahsedilmişti. İşte burada muhasib-i mesulün kelime tanımı yapılırken aynı zamanda memurun görev tanımı da yapılmakta ve bu görevlerin bir kısmı da muhasib-i mesulün Divan-ı Muhasebat'a karşı sorumluluklarını oluşturmaktadır.

Muhasib-i Mesulün Görev ve Yetkileri

Hesap memuru sıfatı da bulunan muhasib-i mesulün hem yerine getirmek zorunda olduğu en temel görevlerden olan hem de Divan'a karşı yapmak mükellef bulunduğu başlıca görevi hesap verme anlamına da gelen *ita-yı hesaptır*. Muhasib-i mesullerin düzenledikleri bu hesap, *zat ve zaman*

⁷³ BOA, ŞD, No.350/14; 9 Aralık 1893; BOA, DMZC, 15 Numaralı Defter, Karar No.1586, 29 Haziran 1904, s.28.

⁷⁴ BOA, DH.MKT, No.112/22, 8 Ağustos 1893.

⁷⁵ Köse, a.g.e., s.66.

⁷⁶ Kış, a.g.e., s.295.

hesabı olarak adlandırılmaktadır. Bahsi geçen bu hesap, harcama yetkisi bulunan memurun (zat), memuriyet süresindeki (zaman) hesaplarını içerdiğinden bu isimle ifade edilmektedir.⁷⁷

Divan-ı Muhasebat ile ilişkilendirildiğinde ise zat ve zaman hesabı, bir mali sene ve hesap süresi içerisinde yapılan tüm gelir ve harcamaların Divan'ın evrak-ı müsbite üzerine tetkik etmesine ek olarak muhasib-i mesul hakkındaki beraat veya zimmet kararının hüküm altına alınmasına ve devletin alacak ve vereceğinin saptanmasına aracı olup buna hizmet eden hesaplardır.⁷⁸ Dolayısıyla bir sene içinde meydana gelen tüm işlemleri ihtiva etmeli ve şekli olarak da bu kriteri karşılamalıdır.⁷⁹ Bu nedenle muhasip, hesap işlemlerini düzgün bir şekilde yapmalı ve düzenlediği hesabı yine düzgün bir biçimde korumalıdır.⁸⁰

Hesaplarını her sene Divan'a ibraz eden muhasiplerin, bu hesaplarla birlikte hesapların evrak-ı müsbitelerini de göndermeleri gerekmektedir.⁸¹ Divan, bu evraklarda muhasibin mührü şartını ararken aynı zamanda hesapla ilgili memura sorular da yöneltebilmektedir. Muhasib-i mesul ise kendisine yöneltilen bu soruları yanıtlamak zorundadır.⁸²

Muhasibin yapmakla mükellef tutulduğu bir diğer görev bütçenin düzenlenmesi ve bunun korunmasıdır. Bütçe tanzim edilmesinin temel etkenlerinden birisi, kanunen uyulması istenilen koşullar yerine getirilmediği sürece bir akçe bile fazladan sarf edilmesini engellemektir. Çünkü bir daireye ayrılan bütçenin gelir-gider dengesinin korunması gerekmektedir. Muhasib-i mesulün ise dairesi için belirlenen ödemelerin dışında fazladan tek bir akçe bile sarf etmeye mezuniyeti bulunmamakta ve gelir-gider dengesinin haricinde ister küçük ister büyük olsun herhangi bir nedenle masraf yapması da kata caiz görülmemektedir.⁸³ Böyle bir harcamanın yapılabilmesi ancak alınan bir emir doğrultusunda gerçekleştirilebilirken muhasib-i mesul aldığı bu emri Divan'a da bildirmelidir. Bildirmediği takdirde ise yapılan harcama için muhasip

⁷⁷ BOA, *DMZC*, 4 Numaralı Defter, Karar No.465, 11 Aralık 1884, s.63; Yakup Akkuş, *Osmanlı Taşra Maliyesinde Reform: Merkez-Taşra Arasındaki İdari-Mali İlişkiler ve Vilayet Bütçeleri (1864-1913)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011, s.120-121.

⁷⁸ BOA, *DMZC*, 11 Numaralı Defter, Karar No.1256, 27 Şubat 1895, s.187.

⁷⁹ BOA, *DMZC*, 9 Numaralı Defter, Karar No.1048, 28 Mayıs 1892, s.61.

⁸⁰ BOA, *DMZC*, 7 Numaralı Defter, Karar No.864, 17 Mart 1890, s.188.

⁸¹ BOA, *DMZC*, 3 Numaralı Defter, Karar No.400, 23 Şubat 1884, s.249.

⁸² BOA, *DMZC*, 12 Numaralı Defter, Karar No.1344, 29 Eylül 1896, s.61.

⁸³ BOA, *DMZC*, 11 Numaralı Defter, Karar No.1224, 20 Ağustos 1894, s.126-127.

sorumlu tutulmaktadır. Eğer bir dairenin gelir ve gideri için akçe sarf edilmesi gerekiyorsa bu işleme amir-i itanın emriyle başlanılmakta ardından muhasib-i mesulün hesabın onaylaması ile sorumluluk da muhasibe geçmektedir.⁸⁴

Osmanlı maliyesinde belirlenen bütçeyi korumak adına, bir meblağın harcanmasını emreden kişi (memurin-i mülkiye) ile meblağı harcayan kişinin (memurin-i maliye) memuriyetleri farklıdır. Haliyle bir akçe sarf edileceğinde her iki memurun da bazı işlemleri yerine getirmesi beklenmektedir. Şöyle ki, muhasib-i mesul sarf edilmesi gereken miktarın olduğu evrakı *sarfi lazım gelir* ibaresi ile tasdik eder. Ardından amir-i itaya gönderilen bu evraka *verile* işaret edilir ve evrak mühürlenir. Muhasib-i mesul ve amir-i ita tarafından yapılan bu ibare ve işaret ise Divan için farklı anlamlar taşımaktadır. Muhasib-i mesulün sarfi lazım gelir ibaresi sayesinde Divan, ne tür bir senedin ne çeşit bir emirle verildiğini anlarken amir-i itanın verile işareti sayesinde de harcamanın güvenilir bir şekilde ve doğru olarak yapılıp yapılmadığından emin olur.⁸⁵

Muhasib-i mesule verilen bir başka görev de amir-i itaları ihtardır. Ancak muhasibin bu görevi, süregelen bir tartışmanın ardından yaklaşık on yılın sonunda kararlaştırılabilmıştır. İhtar meselesinin ortaya çıkışı 1309/1893-1894 yılına tekabül etmekle birlikte Mekteb-i Sanayi katiplerinden kimilerinin maaşlarına yapılan izinsiz zam ile görüşmeye açılmıştır. Yapılan zamdan dolayı müdürün mü yoksa onu uyarmayan muhasibin mi sorumlu tutulması gerektiği üzerinden konu ele alınmaya başlanmıştır.⁸⁶ Konu derinleştikçe Divan'ın tasdiklemediği bazı durumların yaşanmış olduğu da ortaya çıkmıştır. Örneğin izin dahilinde akçe sarfının gerektiği bir durum için izin alınmadan akçenin sarf edildiği anlaşılmıştır. Bunun üzerine Divan, neden böyle bir şey yapıldığını muhasiplere sorduğunda muhasiplerden amir-i itaların emri doğrultusunda hareket edildiği cevabını alırken amir-i italara sorduğunda ise onlardan da belirlenen gelir-gider dengesi hakkında net bir bilgilerinin olmayıp bunu araştırmaya da vakitlerinin bulunmadığından dolayı muhasiplerin de kendilerini uyarmamasıyla bir mağduriyet yaşadıkları yanıtını almıştır.⁸⁷

Muhasib-i mesullerinin bu konudaki cesareti amir-i itayı ihtar ile ilgili bir nizamın yoksunluğundan dolayı kırılmaktadır. Cesaret gösterip ihtar edenlerin uyarıları ise salahiyetlerinin dışında olduğu gerekçe gösterilerek

⁸⁴ BOA, *DMZC*, 8 Numaralı Defter, Karar No.977, 18 Ağustos 1891, s.150-151.

⁸⁵ BOA, *ŞD*, No.2529/7, 9 Kasım 1887, lef 7.

⁸⁶ BOA, *DMZC*, 13 Numaralı Defter, Karar No.1490, 23 Eylül 1899, s.128-129.

⁸⁷ BOA, *ŞD*, No.2730/25, 10 Haziran 1903, lef 1.

idare memurları tarafından kabul görmemektedir. Tüm bunlar tetkik noktasında Divan'ın işini zorlaştırdığı için muhasib-i mesullerin bu konuda da görevlendirilmeleri mecburi görülmüş⁸⁸ ve nihayetinde muhasib-i mesullerin amir-i itaları ihtar vazifesi ile ilgili beş maddelik bir talimat kaleme alınarak tartışma 1903 yılında sonlandırılmıştır.⁸⁹

Divan ile doğrudan ilişkisi bulunmayan ancak kelime tanımı yapılırken "harcamaları ilgili yerlere teslim eder" ifadesine belki de karşılık gösterebileceğimiz son görevi ise emekli maaşlarının verilip verilmemesinin tayinidir. Buna göre, bir muhasip bağlı bulunduğu dairenin belirlenen gelir ve gider dengesi doğrultusunda ayrılan maaşları, emekli maaşı olarak hem *tevkif* (durdurma) hem de *irsal* (gönderme) edebilmektedir.⁹⁰

Son olarak, 1883-1884 yıllarında amir-i ita ile muhasib-i mesul vazifelerinin tek elde toplanması gündeme gelmişse de öne sürülen önemli sebeplerden dolayı fikir kabul edilmemiştir. Bu sebeplere bakıldığında, muhasib-i mesul aynı zamanda amir-i itanın görevini yerine getirirse ve bir ita emri vererek harcamaya izin verirse bu, çaresiz Divan'ca kabul edilmek zorundadır ki Divan'ın amir-i ita-yı tetkik etme yetkisi bulunmamaktadır; yine iki memuriyet birleşirse muhasib-i mesulün vazifesi amir-i itanın yetkilerine karışarak kaybolacak ve verile işaretinin bir hükmü kalmayacaktır.⁹¹ Bu düşüncenin hayata geçirilmesi hesap noktasında usulsüzlüklere sebebiyet verebileceği gibi Divan'ın tetkik işine de ket vuracağından merkezde amir-i ita ve muhasib-i mesulün vazifelerinin tek bir elde toplanamayacağı kesin karara bağlanmıştır.

Zat ve Zaman Hesabı

Muhasib-i mesulün yerine getirmekle mükellef olduğu en temel vazifelerinden birisi olan ve önce düzenlemekle sonra da Divan'a ibraz etmekle mükellef tutulduğu zat ve zaman hesapları aslında Divan ile muhasip ilişkisinin esasını oluşturmaktadır. Bu konuyu merkez ve taşra hesapları olarak ikiye ayırmak mümkündür. Böyle bir ayrıma gidilmesi ise taşrada yapılan bir işlem den ötürü Dersaadet'te olup kabz ve sarf

⁸⁸ BOA, DMZC, 14 Numaralı Defter, Karar No.1560, 21 Mayıs 1903, s.153.

⁸⁹ Talimat ile ilgili detaylı bilgi için bkz. BOA, DMZC, 14 Numaralı Defter, Karar No.1564, 8 Ağustos 1903, s.160-161.

⁹⁰ BOA, DMZC, 12 Numaralı Defter, Karar No.1321, 14 Nisan 1896, s.8.

⁹¹ BOA, ŞD, No.2529/7, lef 1, varak 1-3; BOA, DMZC, 6 Numaralı Defter, Karar No.633, 15 Eylül 1886, s.45-48.

noktasında bir etkisi bulunmayan merkez muhasib-i mesullerinin sorumlu tutulamayacağına caiz olamayışından kaynaklanmıştır. Bu nedenle devair-i askeriye ve Rüşumat Emaneti haricindeki merkez dairelerden Divan'a gönderilecek hesapların sadece merkezde vukua gelen işlemlerden oluşmasına, vilayet hesaplarının ise vilayetteki işlemler doğrultusunda düzenlenmesine karar verilmiştir.⁹²

Merkez hesabına geçmeden önce taşranın zat ve zaman hesabına baktığımızda, Divan'ın teşkil edildiği yıldan itibaren hesap alma konusunda en fazla sorun yaşanan bölgenin taşra olduğu görülmektedir. Çünkü taşra kısmının düzenli bir kayıt sistemi bulunmamaktadır. Taşradan alınacak hesaplar 1876 tarihli bir talimatla belirlenmiş ve yürütülen mali işlemlerin kaza, liva ve vilayetlerden *şehriye cetvelleri* (aylık) ve *sal muhasebeleri* (yıllık) şeklinde Divan'a gönderilmesi talep edilmiştir. Ancak bu hesaplar Divan'ın eline zamanında ulaşmamıştır. Bu problemin ortadan kaldırılması için süre konusunda esneklik sağlanırken bir de ceza belirlenmiştir.⁹³

Divan tarafından taşra hesaplarının alınma şekli görüşülmeye devam edilirken 1884 yılı itibarıyla defterdarların taşra için zat ve zaman hesabı düzenlemesine karar verilmiştir. Taşranın zat ve zaman hesapları evrak-ı müsbiteleriyle beraber Divan'a ve Maliye Nezareti'ne verilmek üzere iki nüsha olarak tertip edilecek ve her sene mayıs ayının sonuna kadar postaya verilecektir.⁹⁴ Alınan karar doğrultusunda ise Şûrâ-yı Devlet'in de onayıyla defterdar, Divan'a karşı muhasib-i mesul addolunmuştur.⁹⁵

Taşranın muhasib-i mesulü olan defterdarın göndereceği zat ve zaman hesaplarının evrak-ı müsbitelerinin neden ibaret olacağı ise sonraki toplantılarda belirlenmiştir. Buna göre vilayette vuku bulan dört kısım harcama üzerinden evrak talep edilmiştir. İlgili evraklar; kişiye ve memura ait maaşları içeren defterler, havalatları gösteren makbuz senetleri, faiz ve bedelleri gösteren kuponlar ve masarî-i müteferrika (inşaat, tamirat ve tefrişat masrafları) masraflarını gösteren defterlerdir.⁹⁶ Ancak incelenen dönem içerisinde Divan'a taşradan evrak-ı müsbite ibrazı olmamış dahası Divan taşradan zat ve zaman hesabı tarzında bir hesap bile alamamıştır.

⁹² BOA, DMZC, 4 Numaralı Defter, Karar No.465, 11 Aralık 1884, s.63-64.

⁹³ BOA, ŞD, No.2543/24, 21 Temmuz 1887, lef 5; BOA, ŞD, No.2543/24, 5 Ekim 1887, lef 7.

⁹⁴ BOA, DMZC, 4 Numaralı Defter, Karar No.464, 6 Aralık 1884, s.61.

⁹⁵ BOA, DMZC, 8 Numaralı Defter, Karar No.903, 9 Ağustos 1890, s.37.

⁹⁶ BOA, DMZC, 4 Numaralı Defter, Karar No.465, 11 Aralık 1884, s.63-64.

Merkez daire muhasib-i mesullerinden zat ve zaman hesaplarının talep edilmeye başlanıldığı yıl ise 1296/1880-1881'dir. Belirlenen yıl itibariyle merkez daire muhasib-i mesulünün bağlı bulunduğu dairede vuku bulan her türlü işlemi zat ve zaman hesabı şeklinde düzenleyerek Divan'a ibraz etme zorunluluğu vardır. Her sene ayrı ayrı düzenlenmesi gereken bu hesapların, hesap senesini takip eden mali senenin sonundan itibaren üçüncü ayın bitiminde Divan'a ulaştırılması gerekmektedir. Yani belirlenen süre en geç mayıs ayının sonudur.⁹⁷ Ayrıca bu hesapların muhasib-i mesulün şahsi mührü ile mühürlenmiş bir şekilde ibraz edilmesi gerekmektedir.⁹⁸

Divan-ı Muhasebat, bir hesapta bulunması gereken bilgileri sütunlar şeklinde belirlemiş ve hesapların bu sütunlara uygun bir biçimde hazırlanmasını istemiştir. Başlangıçta bu sütunlar; bir sene zarfında vukua gelen *tahsilat/varidatın* (alacaklar) ve *tediyat/sarfiyatın* (ödemeler) tahminini yani *muhammenatını* ile gerçek değerini yani *tahakkukatını* içerirken aynı zamanda bunlar arasındaki farkı da gösterir biçimde düzenlenecektir.⁹⁹ Ancak zamanla sınırı genişletilen bu hesaplara yeni sütunlar da ilave edilmiştir. *Zamayim* (ekler) ve *tenzilat* (indirimler) sütunlarına ek olarak *muhassasat*¹⁰⁰ ve *münakale*¹⁰¹ sütunları da sonradan yapılan eklemeler olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁰² Aynı zamanda merkezin zat ve zaman hesabında tahakkukatın muhammenden fazlası var ise onun yazıldığı bir de *varidat-ı munzama* sütunu bulunurken¹⁰³ bu sütunların nasıl doldurulması gerektiği ise sonraki toplantılarda netleştirilmiştir.

Divan'ın zat ve zaman hesaplarının tetkiki sırasında hesabın her bir kalemi için evrak-ı müsbiteye başvurusu gerektiğinden hesapların zaman içerisinde genişleyen içeriğine paralel olarak talep edilen evraklar da değişmiştir. Daha önce de ifade edildiği üzere, 1884 yılından önceki hesaplar için her dairenin özel işlemi gösteren evrakların gönderilmesi Divan'ca yeterli görülmüştür. Divan, bu tarihler arasındaki hesaplar

⁹⁷ BOA, ŞD, No.2597/46, 15 Temmuz 1892, lef 1; BOA, MV, No.142/37, 19 Temmuz 1910, varak 1; BOA, BEO, No.3785/283841, 27 Temmuz 1910, lef 1.

⁹⁸ BOA, DMZC, 6 Numaralı Defter, Karar No.689, 24 Aralık 1887, s.120.

⁹⁹ BOA, DMZC, 7 Numaralı Defter, Karar No.812, 7 Ekim 1889, s.119.

¹⁰⁰ Bir kişi adına ayrılan özel bir ödemeyi ifade ederken mali bir terim olarak da bütçeden devlet daireleri için ayrılan meblağ manasında kullanılmaktadır.

¹⁰¹ Bütçede bir kaleme ayrılan paranın başka bir harcama kalemine aktarılması anlamına gelmektedir.

¹⁰² BOA, DMZC, 11 Numaralı Defter, Karar No.1261, 22 Nisan 1895, s.198.

¹⁰³ BOA, DMZC, 13 Numaralı Defter, Karar No.1455, 11 Haziran 1898, s.18-19.

üzerinde yaptığı tetkikte, gelir kısmı için önceden alışılmış evraklara başvururken harcama kısmı için suret ve çeklere müracaat etmiştir.¹⁰⁴ 1311/1893-1894 senesine gelindiğinde ise hesapların gerçek gelirinin tahmin edilen değerine göre fazlasını veya eksikliğini ispat edecek bir evrakın da düzenlenmesi düşünülmüştür. Fakat meydana gelecek böyle bir fazlalık veya eksiklik durumunda sadece bunun sebebinin ve açıklamasının hesaptaki ilgili maddeye mülâhazat yani bir görüş, düşünce olarak yazılması daha uygun bulunmuştur.¹⁰⁵

Son olarak Divan merkez hesapları konusunda, hesabı birden fazla muhasib-i mesulün hazırlamak zorunda kaldığı durumlar için de bir karar almıştır. Eğer bir mali sene içinde aynı dairede birden fazla muhasib-i mesul görev alırsa hesabın muhasib-i mesullerin memuriyet zamanlarına göre ayrılarak düzenlenmesi gerekmektedir. Ancak bu hesapların ortak bir hesap şeklinde hazırlanarak memurların memuriyet tarihlerinin hesabın arka kısmına işaretlenmesi gibi örneklerle karşılaşılmıştır. Divan ise bu şekilde hazırlanan hesapları tetkik sırasında kendisi ayırmaktadır. Bu işlemin aslında idare tarafından yerine getirilmesi gerektiğinden¹⁰⁶ konu yeniden ele alınmıştır. Sonuç itibarıyla bir yıl içinde birden fazla muhasibin görev aldığı bir dairede, her memurun mührü altında ortak bir hesabın düzenlenebileceği ancak hesabın Divan açısından tetkike uygun olmadığı durumda da memurların memuriyet süreleri doğrultusunda ayrı ayrı hesap hazırlamaları karara bağlanmıştır.¹⁰⁷

Divan'ın Hesap Tetkiki

Divan-ı Muhasebat'ın esas görevlerinden biri, devlet malını alma ve harcamaya yetkili kişilerin hesaplarını tetkik ederek kişinin *berüz'z-zimme* (zimmetinde bir şey olmayan) olup olmadığına dair ilam vermektir.¹⁰⁸ Divan'ın bu tetkik görevi ise 1879 tarihli kararnamesinin yirminci maddesinde *icra-yı muhakemat* olarak ifade edilmiştir. Bu ifadenin açılımı *hesabın suret-i muhakemesi* cümlesi ile açıklanmakta,

¹⁰⁴ BOA, DMZC, 4 Numaralı Defter, Karar No.501, 11 Nisan 1885, s.111.

¹⁰⁵ BOA, DMZC, 11 Numaralı Defter, Karar No.1312, 11 Şubat 1896, s.302-303.

¹⁰⁶ BOA, DMZC, 6 Numaralı Defter, Karar No.708, 15 Eylül 1888, s.149-150.

¹⁰⁷ BOA, DMZC, 13 Numaralı Defter, Karar No.1505, 30 Mayıs 1900, s.179-180.

¹⁰⁸ BOA, DMZC, 4 Numaralı Defter, Karar No.462, 2 Aralık 1884, s.58.

buradan da Divan'ın yapmış olduğu muhakematın hesabın tetkikine yönelik olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁹

Bir hesap mahkemesi olan Divan, merkez daire zat ve zaman hesaplarının tetkikine, bu hesapların talep edildiği 1296/1880-1881 yılından bir yıl sonra yani bu hesapların gelmesi ile başlamıştır. Ancak taşra zat ve zaman hesaplarının tetkikine, gösterilen çabalara ve alınan tüm kararlara rağmen 1902 yılında dahi başlayamamıştır.¹¹⁰ Yapılan araştırma sonucunda bu durumun altında yatan sebebin taşra maliye memurlarının işlerinin çokluğundan ve istenilen tarzda bir hesap vermeye hala alışmamış olduklarından kaynaklandığı ortaya çıkmıştır.¹¹¹ Taşra hesaplarının ne durumda olduğunu öğrenmek ve görevini yerine getirmek isteyen Divan, vekaleten göndereceği heyet ve komisyonlar vasıtasıyla hesapların yerinde incelenmesine karar vermiştir.¹¹² Yapılacak bu yerinde tetkik işi, 1910 ve 1911 yıllarına ait talimatlarla aslında bir ön inceleme olarak fiili işlerlik kazanırken taşradan gönderilen raporların bir kere daha tetkik edilmesi ile denetim tamamlanmış sayılmıştır.¹¹³

Divan taşra hesaplarının denetimini, görevlendirdiği memurlar vasıtasıyla yerinde icra ederken merkez hesaplarının tetkikini ise mümeyyiz adı verilen memurlar yoluyla yürütmüştür. Divan'ın *vesait-i tetkikiyesi* (tetkik vasıtası) olarak da bilinen bu memurların¹¹⁴ bir hesabı nasıl tetkik edecekleri kararname maddelerinde açıklanmıştır.¹¹⁵ Tetkik edilecek hesap Divan tarafından mümeyyize ulaştırıldığında mümeyyiz bu hesabın tetkikini tamamlamadan başka bir hesabın tetkikine geçemezken¹¹⁶ bir hesabın tetkik süreci ise şu şekilde yürütülmektedir:

Muhasib-i mesulü tarafından arka kısmı mühürlü bir şekilde gelen zat ve zaman hesabı muhasibin de ortamda bulunmasıyla tetkik edilmeye başlanır. Ancak muhasip meşguliyetinden dolayı bizzat tetkike katılamayacaksa dairesinde görevli memurlardan ya da kâtiplerden seçtiği

¹⁰⁹ BOA, DMZC, 8 Numaralı Defter, Karar No.1007, 2 Ocak 1892, s.195.

¹¹⁰ BOA, DMZC, 14 Numaralı Defter, Karar No.1529, 5 Haziran 1902, s.69.

¹¹¹ BOA, DMZC, 14 Numaralı Defter, Karar No.1536, 24 Ağustos 1902, s.86.

¹¹² BOA, DMZC, 16 Numaralı Defter, Karar No.1691, 24 Mart 1909, s.97.

¹¹³ Akkuş, a.g.e., s.123-124.

¹¹⁴ BOA, DMZC, 12 Numaralı Defter, Karar No.1391, 4 Mayıs 1897, s.174.

¹¹⁵ Detaylı bilgi için karamamenin 2, 32, 33, 34, 35, 36 ve 39. maddelerine bakınız; *Düstür*, s.602, 606-607.

¹¹⁶ BOA, DMZC, 12 Numaralı Defter, Karar No.1420, 31 Ağustos 1897, s.239.

bir memuru¹¹⁷ onayladığı vekaletname ile hesap tetkikine gönderebilir. Ardından hesabın içeriği bu kişilerin de huzurunda evrak-ı müsbitelelerinden incelemeye tabi tutulur. İnceleme tamamlandıktan sonra mümeyyiz hesapla ilgili bir hüküm vererek hulasa yani özet rapor hazırlar ve hazırladığı bu raporu Divan'a iletir.¹¹⁸ Bu süreçte Divan müddei-i umumisi tarafından hesapların tetkikinin vaktinde ve düzgün yapılar yapılmadığı kontrol edilir. Hazırlanan rapor ise Divan'a ulaştığında bir aza vasıtasıyla bir kere daha tahkikten geçer.¹¹⁹ Divan dairesindeki bir toplantıda rapor okunur ve raporun mütalası yapılır, mütalaa tamamlandıktan sonra da verilen hükümden ilgili daire haberdar edilir. Son olarak verilen hüküm iki nüsha olarak ilam yani resmî bir belge şeklinde düzenlenerek biri adına düzenlenen muhasibe diğeri ise bağlı bulunduğu makama gönderilir.¹²⁰

Mümeyyizin, hesabını tetkik ettiği muhasibi *istivcap* etmeye (sorguya çekme) ve *icra-yı muhabereye* (haberleşmeye) yetkisi bulunmaktadır. Böyle bir durumda görüşüne başvurulmak istenen muhasip için Divan ya da Sadaret yoluyla merkez daireye bir tebligat gönderilmektedir.¹²¹ Aynı zamanda mümeyyiz hesabın evrak-ı müsbitesi bulunmuyorsa hem sarfiyat hem de varidat kısmının evrakları için muhasibe ihtar verebilmekte, bu durumda da muhasibe ihtar tezkiresinin yazılış tarihi baz alınarak evrakları ulaştırması için on beş gün gibi bir süre tanınmaktadır. Süre bittiğinde evrakı görülen kısmın işlemleri onaylanırken evrakı gelmeyen kısmın masrafları muhasibin zimmetinde şeklinde rapora kayıt düşülmektedir.¹²² Raporun en sonunda ise yapılan tetkik sonucunda muhasib-i mesulle ilgili onların beriüz'z-zimme oldukları ya da olmadıklarına dair verilen hüküm noktasında bir bilgi bulunmaktadır. Ancak hesap tetkiki sırasında evraklarda bir eksiklik bulunuyorsa ve bu eksiklik muhasip ya da vekili tarafından bulunup gönderilmek suretiyle gideriliyorsa şartlı ilam da verilebilmektedir.¹²³

Tetkiki biten hesaplar üzerinden verilen hükmün sonucu ve takip edilen süreç ise Divan kararnamesinin kırk altıncı maddesinde açıklanmaktadır.

¹¹⁷ BOA, ŞD, No.2724/52, 21 Kasım 1902, lef 3; BOA, BEO, No.2035/152568, 28 Mart 1903, lef 2.

¹¹⁸ BOA, DMZC, 11 Numaralı Defter, Karar No.1286, 2 Eylül 1895, s.244.

¹¹⁹ BOA, DMZC, 12 Numaralı Defter, Karar No.1397, 27 Ekim 1897, s.189.

¹²⁰ BOA, DMZC, 11 Numaralı Defter, Karar No.1283, 5 Eylül 1895, s.237.

¹²¹ BOA, DMZC, 9 Numaralı Defter, Karar No.1014, 1 Şubat 1892, s.9.

¹²² BOA, DMZC, 12 Numaralı Defter, Karar No.1395, 22 Mayıs 1897, s.183-184.

¹²³ BOA, DMZC, 13 Numaralı Defter, Karar No.1509, 20 Ağustos 1900, s.195.

Buna göre verilen hüküm muhasib-i mesul açısından tamamen incelenen hesap doğrultusunda ya beraat ya da zimmet ile sonuçlanmaktadır. Eğer ki hesabı incelendikten sonra muhasibin beriü'z-zimme olduğu yahut alacağıının bulunduğu tespit edilirse beraatine, beriü'z-zimme olmadığı ve borcu bulunduğu tespit edilirse zimmetine hükmedilmektedir. Zimmet sonucu çıkan memur kanunen belirlenen sürede borcunu ödemekle mükelleftir. Borç işleminin icrası hazine memurları marifetiyle yürütüldüğünden ilamın bir sureti maliye nazırına gönderilirken diğer sureti de hesabı tutulan kurumun en büyük memuruna tebliğ edilmektedir.¹²⁴ Borcun tahsili için ise başta kişinin kendisine müracaat edilmektedir. Ancak kişi vefat etmişse vekili ya da mirasçılarında da tahsil yapılabilmektedir.¹²⁵ Şûrâ-yı Devlet'in kararı doğrultusunda borç altındaki bu memurlar borcunu ödeyip *tebriye-i zimmet* (borcu olmadığını ispat) etmeden herhangi bir memuriyete tayin edilmemektedir.¹²⁶ 1891 yılı sonuna kadar tetkik edilen zat ve zaman hesaplarının sonucunda ise muhasib-i mesuller hakkında verilen hükümlerin hiçbirinden zimmet sonucu çıkmamıştır.¹²⁷

Özetle Divan, bu dönemde taşra muhasib-i mesullerinden zat ve zaman hesabı alamadığı için her ne kadar taşra hesaplarının ve haliyle de taşra muhasib-i mesullerinin denetiminde aktif olmasa da merkez hesapları ve dolayısıyla bunları düzenleyen muhasib-i mesuller hakkında hüküm vererek hesap mahkemesi olmasının yanı sıra bir şahsi mahkeme olarak da görev yapmıştır.¹²⁸

Sonuç

Bir devleti ayakta tutan kurumlardan biri şüphesiz mali idaresidir. Ancak mali idarenin varlığı tek başına yeterli değildir. Öyle ki bu idare, devletin diğer kurumları ile koordineli hareket etmeli, mali işleri ve denetimi bir düzen içerisinde sistemli bir şekilde yürütebilmelidir. İşte tam bu noktada kurumun varlığı kadar kuruma hizmet eden memurların da varlığının önemi ortaya çıkmaktadır. Osmanlı Devleti'nde ise mali idare ve bu idarenin üstlendiği denetim görevi Tanzimat Dönemi'nde meydana gelen kurumlarca yürütülmeye çalışılmış ancak başarı yakalanamamıştır. Bu nedenle 1862 yılında Divan-ı Ali-i Muhasebe adı altında yeni bir kurum

¹²⁴ *Düstûr*, s.608.

¹²⁵ BOA, *DMZC*, 14 Numaralı Defter, Karar No.1539, 21 Ağustos 1903, s.92.

¹²⁶ BOA, *DMZC*, 6 Numaralı Defter, Karar No.690, 31 Aralık 1887, s.122.

¹²⁷ BOA, *DMZC*, 8 Numaralı Defter, Karar No.1002, 10 Aralık 1891, s.188.

¹²⁸ BOA, *DMZC*, 9 Numaralı Defter, Karar No.1015, 4 Şubat 1892, s.10.

teşkil edilmiş, teşkil edilen bu kurum günümüz Sayıştay'ı vazifesini görürken 1879 yılında görevini ifa etmeye başlamıştır. Divan-ı Muhasebat'ın kuruluşu ile ise doğrudan ona hesap vermek üzere Osmanlı maliyesinde yeni bir memuriyet ortaya çıkmıştır.

Osmanlı Devleti maliyesinde bir memuriyet olarak muhasib-i mesullük ve bir memur olarak muhasib-i mesulün ortaya çıkışı ismen 1879, fiilen ise 1882 yılına denk gelmektedir. Bu memuriyetin aslında Divan-ı Muhasebat'ın dairelerden düzenli bir şekilde hesap almasına ve dairelerin mali işlemlerinin olası istenmeyen sonuçlarında sorumluluğu alacak bir memura ihtiyaç duymasından dolayı oluşturulduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim muhasib-i mesullük maliyede görevli herhangi bir memura tevdi edilmemiş daire ve Divan'ın ortak kararı sonucu belirlenen bir kişiye verilmiştir. Bu kişi hem Divan'a zamanında hesap vermekle yükümlü olurken hem de dairenin tüm hesap işlemlerinin sorumluluğunu üzerinde taşımıştır. Bu nedenle de memuriyete gelen bu kişiler hesaptan sorumlu oldukları için muhasib-i mesul olarak adlandırılmıştır.

Bizzat Divan tarafından görevlendirilen ve bu doğrultuda yetkilendirilen bir muhasib-i mesul; bağlı bulunduğu dairenin her türlü mali işleriyle ilgilenmek ve Divan'a bununla ilgili her yıl zat ve zaman hesabı vermek, hesap defterlerini usulüne uygun düzenlemek, bütçeyi muhafaza ve emekli maaşlarını tevki ve irsal etmek üzere görevlendirilirken amir-i itayı ihtara yetkili kılınmıştır. Muhasib-i mesulün Divan ile ilişkisinin temelini ise gönderdiği zat ve zaman hesapları oluşturmuştur. Nitekim Divan, hem hesap tetkiki sayesinde muhasib-i mesullerle doğrudan iletişime geçme fırsatı bulabilmiş hem de bu hesaplar sayesinde nezaretlerin mali işlemlerini kontrol edebilmiştir. Mali denetim sürdürülürken Divan ile daireler arasında adeta köprü vazifesi gören muhasib-i mesuller buldukları önemli konumdan ötürü bazı konularda yetkilendirilmiş ve yükümlendirilmişlerdir. Son aşamada memuriyetlerinin bitmesiyle sonuçlanan bir cezaya tabi tutulmaları da yine bu önemin bir başka göstergesi olmuştur.

Sonuç itibarıyla bir hesap görevlisi olarak muhasib-i mesul, hem Osmanlı Devleti'nin mali alanda köklü bir değişikliğe giderek teşkil ettiği Divan-ı Muhasebat'a hizmet ederek Divan'ın mali denetimini çok daha sistemli bir şekilde yürütmesine hem de hesap vermeye başladığı 1296/1880-1881 yılından itibaren bağlı olduğu nezaretin gelir ve giderlerinin de içinde bulunduğu tüm mali işlemler hakkında bilgi sahibi olunmasına olanak tanıdığından Divan-ı Muhasebat ve dolayısıyla Osmanlı maliyesi için büyük bir önem arz etmiş ve adından söz ettirmiştir.

Kaynakça

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO), 2035/152568, 3697/277242, 3785/283841, 3832/287365.

Dahiliye Mektûbi Kalemi (DH.MKT), 112/22.

Divan-ı Muhasebat Zabıt Cerideleri (DMZC),

BOA, DMZC, 3 Numaralı Defter.

BOA, DMZC, 4 Numaralı Defter.

BOA, DMZC, 6 Numaralı Defter.

BOA, DMZC, 7 Numaralı Defter.

BOA, DMZC, 8 Numaralı Defter.

BOA, DMZC, 9 Numaralı Defter.

BOA, DMZC, 10 Numaralı Defter.

BOA, DMZC, 11 Numaralı Defter.

BOA, DMZC, 12 Numaralı Defter.

BOA, DMZC, 13 Numaralı Defter.

BOA, DMZC, 14 Numaralı Defter.

BOA, DMZC, 15 Numaralı Defter.

BOA, DMZC, 16 Numaralı Defter.

Meclis-i Vükelâ (MV), 71/66, 142/37.

Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 350/14, 621/11, 2489/8, 2529/7, 2543/24, 2597/46, 2724/52, 2730/25.

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV), 71/19.

Resmî Yayınlar

Düstür, C.IV. İstanbul 1299.

Takvim-i Vekâyi

Tetkik Eserler

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sayıştay (Divan-ı Muhâsebât)*, OSAV, İstanbul 2012.

AKKUŞ, Yakup, *Osmanlı Taşra Maliyesinde Reform: Merkez-Taşra Arasındaki İdari-Mali İlişkiler ve Vilayet Bütçeleri (1864-1913)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011.

CEZAR, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.

GÜRHAN, H. Hüseyin, "Sayıştay'ın Tarihsel Gelişimi", *Sayıştay Dergisi*, S.25, Nisan-Haziran 1997, s.37-42.

KIŞ, Salih, *Divan-ı Muhasebat Osmanlı Devleti'nde Mali Denetim (1862-1908)*, TTK Yayınları, Ankara 2016.

KÖSE, H. Ömer, *Dünya'da ve Türkiye'de Yüksek Denetim*, 2. Basım, T.C. Sayıştay 145. Kuruluş Yıldönümü Yayınları, Ankara 2007.

ÖNER, Erdoğan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare*, Genişletilmiş 2. Baskı, Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.II, MEB Yayınları, İstanbul 1993.

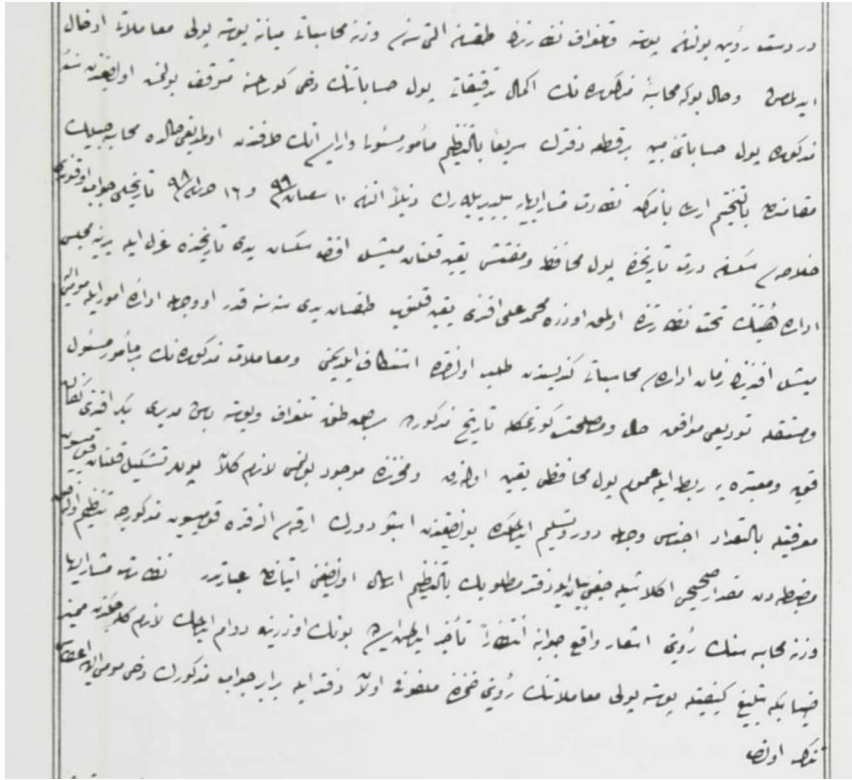
Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, haz. Raşit Gündoğan- Niyazi Adıgüzel- Ebul Faruk Önal, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2011.

ŞENER, Abdüllatif, “Tanzimat ve Osmanlı Maliyesi”, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.VII/ S.2, 1990, s.49-76.

VELAY, A. Du, *Türkiye Maliye Tarihi*, der. Maliye Tetkik Kurulu, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayınları, Ankara 1978.

Ekler

Ek-1: “Memur-ı mesul” olarak ilk defa açık bir şekilde muhasib-i mesul isminin yer aldığı Divan-ı Muhasebat’ın 258 numaralı kararı (BOA, DMZC, 3 Numaralı Defter, Karar No.258, 1 Temmuz 1882, s.42)

ANKARAD, 2022; 3(6): 323-347	ankaradergisi06@gmail.com
e-ISSN: 2717-9052	DOI: 10.53838/ankarad.1216835

Araştırma Makalesi

19.YÜZYILDAN TASVİRLİ BİR AHŞAP HİLYE ÖRNEĞİ*

Süreyya EROĞLU BİLGİN** & A. Alev DİRER AKHAN***

Öz: Hilye-i Şerif, hilye-i saadet ve hilye-i nebevi gibi isimlerle de anılan hilye, İslam edebiyatı ve hüsn-ü hat sanatında Hz. Muhammed'in fiziksel özelliklerini, karakterini, insani ve ahlaki niteliklerini, tavır ve hareketlerini anlatan eserlere verilen genel isimdir. Kelime zamanla söz konusu anlamlarıyla ilişkili olarak, edebî bir tür ve kendine has formu olan bir levhayı ifade eden özel anlam kazanmıştır. Hilyenin levha şeklinde yazılıp tezhiplenmesi, diğer İslam ülkelerinde görülmeyen yalnızca Osmanlı ve devamında Cumhuriyet dönemi kültür anlayışında yer bulan bir sanat geleneğidir. Bu çalışmada Antalya Müzesi koleksiyonunda bulunan ahşap üzerine yapılandırılmış, tasvirli bir hilye-i saadet örneği ele alınmıştır. Hilye-i Saadet levhasında bulunan süslemelerin ve tasvirlerin üslup özellikleri tespit edilip teknik, malzeme, renk ve desen bağlamında benzer örneklerle karşılaştırılarak irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hilye, Tezhip, Süsleme, Hilye-i Saadet, İcazetname.

* Tasvirli hilye, kitap bölümü olarak hazırlanan, "Antalya Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Ahşap Hilye Örnekleri" başlıklı çalışmadaki bir grup eser arasından seçilerek karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Bkz. Süreyya Eroğlu Bilgin-A. Alev Direr Akhan, Antalya'nın Arkeolojik Mirası, Antalya Müzesi 100 Yaşında, C., I, Ankara 2022, s. 351-369. Bu makale ise 22-23 Ekim 2022 tarihinde Tekirdağ'da düzenlenen INCSOS 8. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi'nde sözlü olarak sunulan "Antalya Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Tasvirli Ahşap Hilye Üzerine Bir Değerlendirme" konulu bildirisinin genişletilmiş halidir.

** Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, ORCID:0000-0003-1430-1210, e-mail: sureyyaeroglu@sdu.edu.tr;

*** Ogr. Gör, Namık Kemal Üniversitesi, Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0002-8764-2588, e-mail: adirer@nku.edu.tr

EXAMPLE OF A WOODEN HILYE, FROM 19TH CENTURY

Abstract: Hilye, which is also known as Hilye-i Şerif, Hilye-i Saadet and Hilye-i Nabawi, is the general name given to the works that describe the physical characteristics, character, human and moral qualities, attitudes and movements of Hz. Muhammad, in Islamic literature and calligraphy. In time, the word gained a special meaning, denoting a plate with a literary genre and its own form, in relation to its mentioned meanings. Writing and illuminating the hilye in the form of a plate is an art tradition that is not seen in other Islamic countries, but only found in the Ottoman and later Republican period's cultural approach. In this study, an illustrated Hilye-i Saadet example affixed on wood in the collection of Antalya Museum is discussed. By determining the stylistic features of the ornaments and depictions on the Hilye-i Saadet plate, technique, material, color and pattern were examined in comparison with similar examples.

Key Words: Hilye, Illumination, Ornament, Hilye-i Saadet, License.

Expanded Abstract: In this study, the Hilye-i Saadet plate, which is one of the hidden treasures of the Antalya Museum and stands out with its depiction of the Al-Masjid an-Nabawi, has been examined in the context of its content, form and ornamental features. The Hilye-i Saadet plate, registered with the inventory number 26.75.75, was purchased from the Alanya Museum in 1975 and acquired in the Antalya Museum collection. The hilye, which was kept in the museum storage, was illuminated with calligraphy on paper and pasted on wood. The Hilye-i Saadet plate having the date of 1801 has survived to the present day in good condition. This work (Hilye) gains importance not only because of the richness of the composition of illumination, but also because it is an authorization (icazetname). The fact that the hilye has the qualifications of a qualification certificate/diploma given to the student by the master makes this work a privilege among its counterparts. In the ornaments of the hilye, which was prepared in a classical form, influence of westernization prevailing in the illumination style of the 19th century is observed. The motifs used in the ornaments of the hilye attract attention with their vivid colors. In motifs made on gold, dark blue and sometimes brick red backgrounds; pink, blue, red, gold, green and white colors were used by painting in tone. At the part on the top of the hilye, a depiction of architectural elements of the Al-Masjid an-Nabawi, accompanied by sand dunes in the background. In the depiction, where the sand dunes, which are marked with black contour, create a perspective effect, it is seen that the ground is painted with earth color and gold, while shades of gray and black are used in the architectural

texture. The inscriptions in the middle part of the hilye were written in naskh calligraphy with beyn es-sutur, while the other inscriptions were written in black soot on a gold background.

Throughout the history of Islam, poets wrote na`t-i serif, siyer, hilye-semâil, miracnâme, mevlid, esmâ-i Nebî, mu`cizât-ı Nebî, forty hadiths, hundred hadiths and various works in the genres that developed depending on them, to show their love to prophet Hz Muhammad. One of these literary genres, "hilye", deals with the physical and character traits of the Hz. Muhammad. By its dictionary meaning, "Hilye", which means ornament, decoration, characterization, creation, image, adjective, ornament made with precious stones and metals, and the external appearance of human, is a word of Arabic origin. In Turkish, the word hilye has found its meaning in the form of "ornaments, ornaments, gems, beautiful adjectives, beautiful face, and a poetic or prose work describing the blessed qualities and beauties of the Hz. Muhammad." Hilye-i Saadet figuratively means the portrait of the Hz. Muhammad made in calligraphy. Hilye, also known as Hilye-i Şerif, Hilye-i Saadet and Hilye-i Nabawi, is the general name given to works that describe the physical characteristics, character, human and moral qualities, attitudes and movements of the Hz. Muhammad in Islamic literature and calligraphy. In time, the word gained a special meaning, denoting a plate with a literary genre and its own form, in relation to its meanings. The writing and illumination of the hilye in the form of a plate is an art tradition that is not seen in other Islamic countries, but only found in the Ottoman and later Republican period cultural approach. The hilyes in the form of plates, prepared as a manifestation of devotion and love to the Hz. Muhammad, had an exceptional place in Ottoman calligraphy. Hilyes function as a means of contemplation, providing the viewer with the opportunity to visualize the Hz. Muhammad in his mind, to get closer and to integrate with him. Hilye goes beyond figurative depiction and invites the audience to contemplate the Hz. Muhammad through visual and cognitive ways that activate abstract thought and the eye of the heart. In the beginning, portable size verbal descriptions describing the characteristics of the Hz. Muhammad were first arranged by Hafiz Osman in the 17th century in the form of an illuminated and plate. The form and ornamentation concept used in the first hilye by Hafiz Osman, in which Hakani praised the Hz. Muhammad and was inspired by the Hilye-i Şerif masnavi, was adopted by calligraphers and illuminators, and these features were repeated in later works.

Hilye illuminations were formed in compositions in which traditional motifs were used in the first period, but they took their share from the western-based cultural interaction that emerged in the 18th century.

Western motifs, which entered Turkish art after this interaction brought about by westernization, were effective in illumination as well as in other Ottoman arts. In this period, the discovery of the folds which are characteristic in Baroque and Rococo folds of Europe by the illuminators led to the enrichment of the compositions. In general, motifs in style of baroque and rococo characters, painted with tones, and made in a naturalist style with a light effect with white, were used in harmony with traditional motifs. The rose motif, which is believed to symbolize the Hz. Muhammad, is frequently encountered in religious art works produced between the 17th and 19th centuries. The rose motif, called "Rose of Muhammad", has become one of the most important metaphors that developed within the late Ottoman mystical worship traditions and expresses the supernatural beauty of the Hz. Muhammad. For this reason, single or bouquet-shaped roses expressing the rose metaphor are frequently repeated in hilye illuminations. The fact that Mecca and Medina depictions began to appear on hilye illuminations in the 18th and 19th centuries is another example of metaphor. These depictions, which can be said to be the product of an effort to embody the invisible Hz. Muhammad with symbols about him, are like the complement of hilye illuminations. Of course, the visual portrait of the Hz. Muhammad is not a one-to-one description, on the contrary, it is a mental image created in the world of imagination and directed by a strong bond of love. When evaluated in this context, Hilye-i Saadet plates should be accepted as art productions that emerged as a result of the effort to visualize the indescribable mental and sacred image by means of calligraphy.

Giriş

Hilye, Hz. Muhammed'in fiziki ve ahlaki özelliklerini anlatan manzum veya mensur metinleri ifade eder.¹ Hat sanatında bu metinlerin tezhipte zenginleştirilerek levha formunda tasarlanmaları ise *hilye-i saadet* veya *hilye-i şerife* olarak adlandırılır. Hz. Muhammed'in hilyesinin yazılıp okunmasını bir anlamda teşvik eden, hilye metninde belirtilen niteliklere vakıf olmanın Hz. Muhammed'i görmekle eşdeğer sayılacağını ifade eden hadisler sebebiyle,² inanan insanların hilye metnini kâğıda yazarak

¹ Fatih Özkafa, "Hilye-i Şerife'nin Dini, Edebi ve Estetik Boyutları", *Turkish Studies*, Volume 7/3, Ankara 2012, s. 2042.

² Bu hadis rivayetine "Kütüb-i Sitte" denilen altı büyük hadis kaynağının hiçbirinde rastlanmamıştır. Bkz. Hüseyin Subaşı, "Hat Sanatında Hz. Peygamber Sevgisiyle Doğmuş Bir Form: Hilyeler", *Kültür Coğrafyamızda Hz. Muhammed Uluslararası Sempozyum (Orta Asya, Kafkasya ve Balkanlar)*, 7-8 Mart), Sakarya 2009, s.211.

üzerlerinde taşıdığı bilinmektedir.³ Keza Hilye-i Saadet'in bulunduğu mekânın yangın, hırsızlık gibi afetlerden korunacağı, üzerinde taşıyanların kaza ve musibetlerden muhafaza edileceği, seyahatlerde işlerinin âsân olunacağı ayrıca meskenlerinde bu mübarek levhaya yer verenlerin, Hz. Muhammed'in ruhunu bir nev'i misafir ettikleri inancı hayli güçlü bir etki alanına sahiptir.⁴

Hilyenin levha şeklinde tasarlanarak tezhiplenmesi sadece Osmanlı ve devamında Cumhuriyet dönemi kültür anlayışında yer bulan bir sanat geleneğidir.⁵ Hz. Muhammed'e duyulan bağlılığın ve sevginin yansımasının somut bir biçime evrilmesini simgeleyen hilyeler, Osmanlı hat sanatı içinde kendilerine ayrıcalıklı bir yer edinmişlerdir.⁶ Hilye, figüratif tasvirin ötesine geçerek izleyiciyi, soyut düşüncüyü ve gönül gözünü harekete geçiren görsel ve bilişsel yollarla Hz. Muhammed'i temaşaya davet eder.⁷ Dolayısıyla hilyeler, bakan kişiye Hz. Muhammed'i zihninde canlandırma, O'nunla yakınlaşma ve bütünleşme imkânı sağlayan bir temaşa aracı olarak işlev görürler.⁸Hafız Osman'ın,⁹ Hakani'nin Hz. Muhammed'in kişiliğini ve fiziksel güzelliğini methettiği Hilye-i Şerif mesnevisinden¹⁰ esinlenerek yazdığı ilk hilyede kullanılan tasarım hattat ve müzehhipler tarafından benimsenmiş, sonrasında hazırlanan levhalarda Hafız Osman'ın biçim ve süsleme özellikleri kullanılmıştır. 1700'lerden

³ Hüsrev Subaşı, a.g.m, s, 215; Abdülkadir Erkal, "Türk Edebiyatı'nda Hilye ve Cevri'nin "Hilye-i Çar Yar-ı Güzin'i", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1999, s.112.

⁴ Fatih Özkafa, *a.g.m.*,s. 2042; Zeren Tanındı, *Yazıda Ahenk ve Renk*, İstanbul 2019, s.,540.

⁵Uğur Derman, *Hat Sanatında Hilye-i Şerifler*", *Diyanet İlmî Dergi*, Hz. Muhammed Özel Sayı. 2003, s.624; Mehtap Erdoğan Taş, 2021, "Manzum Hilyeler Üzerine Bazı Yeni Bilgiler", *Darülfünun İlahiyat*, C.32, S.1, 2021, s. 300; Fatih Özkafa, *a.g.m*, s. 2042.

⁶ Hüsrev Subaşı, "Hat Sanatında Hz. Peygamber Sevgisiyle Doğmuş Bir Form: Hilyeler", *Kültür Coğrafyamızda Hz. Muhammed Uluslararası Sempozyum (Orta Asya, Kafkasya ve Balkanlar)*,7-8 Mart, Sakarya 2009, s., 211; Tim Stanley, "From Text to Art Form in the Ottoman Hilye", *Filiz Çağman'a Armağan*. İstanbul, 2018, s. 560; Süleyman Berk, "Tasarımı ve Metniyle Farklı Bir Baskı Hilye-i Şerife", *Dini Araştırmalar*, C. 20, S 51, 2017, s.173.

⁷ Christiane Gruber, *a.g.e.*, s.61

⁸ Christiane Gruber, *Osmanlı-İslam Sanatında Tapınma ve Tılsım*, çev. Erdem Gökyaran, İstanbul 2018, s.15.

⁹ Detaylı bilgi için bkz; Ali Alparslan, *Hat Sanatında Osmanlılar, Osmanlı Uygarlığı II*, haz. Halil İnalçık-Günsel Renda, Ankara 2004, s.833; Süleyman Berk, *Tasarımı ve Metniyle Farklı Bir Baskı Hilye-i Şerife*", *Dini Araştırmalar*, C. 20, S 51, İstanbul 2017, s., 182; M. İsmet Uzun, *Hilye*, TDVİA, C. 18, İstanbul 1998, s.33.

¹⁰ Faruk Taşkale-Hüseyin Gündüz, *Hat Sanatında Hilye-i Şerife Hz. Muhammed'in Özellikleri*, İstanbul 2006, s.21.

itibaren Osmanlı hattatları hilye tasarımlarında yaratıcı deneyimlere girişmişler, ancak Hafız Osman'ın geliştirmiş olduğu temel tasarımı da muhafaza etmişlerdir.¹¹ Hafız Osman'ın tasarladığı ilk hilye-i saadet levhası biçimsel olarak; başmakam, göbek, hilal, göbeğin dört köşesine yerleştirilen madalyonlar içinde “Çihar Yar-i Güzin,”¹² isimleri, iç pervaz ve dış pervaz bölümlerinden oluşmaktadır.¹³ (Foto.1)

Biçim ve İçerik Özellikleri

Bu çalışmada Antalya Müzesi'nin gizli hazinelerinden biri olan ve Mescid-i Nebevi tasviriyle ön plana çıkan hilye-i saadet levhası içerik, biçim ve süsleme özellikleri bağlamında karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Müzeye 26.75.75 envanter numarasıyla kayıtlı olan hilye-i saadet levhası, 1975 yılında Alanya Müzesi'nden satın alınarak müze koleksiyonuna dahil edilmiştir.¹⁴ Müze deposunda muhafaza edilen, ilk hilye örneklerinde olduğu gibi kâğıda yazılıp tezhiplenerek ahşap üzerine yapıştırılmış; 1801 yılına ait, 32x57cm. ebatlarındaki hilye-i saadet levhasında, ahşap zeminindeki kurt yenikleri ve tepelik kısmındaki küçük kırıklar dışında tahribat yoktur.

¹¹ Christiane Gruber, *a.g.e.*, s.64.

¹² Hz. Muhammed'den sonra gelen ilk dört halifenin isimleri. Detaylı bilgi için bkz. Âdem Ceyhan, “Dört Seçkin Dost'un Portresi” Cevri İbrahim Çelebi'nin Hilye-i Çihar-Yar-i Güzin'i, *Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.4, S.1. Manisa, 2006, s.2.

¹³ İncelenen hilye Hafız Osman geleneğinde klasik formda tasarlanmıştır. Uğur Derman tarafından hazırlanan klasik hilye formu baz alınarak hilyenin bölümleri isimlendirilmiş ve buna göre betimlenmiştir. Bu forma göre Hilyenin bölümleri; **1.** Başmakam: Buraya besmele veya eüzü besmele, bazen da besmelenin içinde geçtiği âyet (en-Neml 27/30) yazılır. Her işe Allah'ın adını anarak başlama düşüncesi ile açıklanabilir **2.** Göbek: Hilye metninin büyük bir bölümünün yerleştirildiği bu kısım “gövde” olarak da adlandırılır. En yaygın şekli dairevi olmakla birlikte oval, hatta dörtgen şeklinde düzenlenmiş örnekleri bulunmaktadır. **3.** Hilâl: Göbek kısmının daire şeklinde düzenlenmesi halinde, uçları baş makama doğru bakan ve genişliği aşırı olmayan bir hilâl göbeğin çevrelenmesi sık rastlanan bir uygulamadır. Resûl-i Ekrem bu âlemi nuruyla aydınlattığı için güneş ve aya benzetildiğinden hilyenin göbek kısmında güneş, bunu çepeçevre saran bölümde ise hilâl şekli oluşturulmuştur. **4. 5. 6. 7.** Hulefâ-yi Râsîdîn isimleri: Göbeğin köşelerinde yer alan bu yuvarlak yahut oval dört makama sırasıyla; Hz. Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali'den meydana gelen ilk dört halifenin isimleri yerleştirilir. **8.** Âyet: Buraya doğrudan doğruya Hz. Muhammed ile ilgili bir âyet yerleştirilir. Başmakamın alt kısmında simetrisini oluşturur. **9.** Etek: Hilye metninin devamı ve duanın yer aldığı kısımdır. Bu bölümün en sonunda hilyeyi yazan hattatın imzası ve levhayı yazdığı tarih yer alır. **10-11.** Koltuk: Tezyinî motiflerin yer aldığı etek kısmının iki tarafında kalan boşluklardır. Bazı örneklerde hattatın künyesi, hocasının adı ve günahlarının affedilmesine dair dualar bulunur. Bkz. Uğur Derman, 1999,47; Hüsrev Subaşı, 2009, 217-219.

¹⁴ Hilye 100 tl bedelle satın alınmıştır. Bkz. Antalya Müzesi 3256 numaralı Envanter Kayıt Fişi.

Hilye, tezhibinde kullanılan zengin motifleri, desenlerin canlı renkleri ve tepelik kısmındaki mimari tasviriyle hayli dikkat çekicidir. (Foto.2) Levhanın tepelik kısmı bir tam iki yarım palmet motifinden meydana gelmiştir. Ortada bulunan, tepeliğin uç kısmına denk gelen büyük palmet motifinin üst kısmı ile sağ taraftaki yarım palmet motifinin yarısı kırıktır. Tepeliğin ucu küçük bir palmet motifiyle sonlanan, at nalı biçimindeki alınlık kısmına Mescid-i Nebevi tasviri yerleştirilmiştir. Mescid-i Nebevi, çevresindeki Medine kentinin mimari dokusuyla birlikte detaylı bir şekilde tasvir edilmiştir. Tasvirde bağlı elemanlar tüm detaylarıyla inceliklerle resmedilmiştir. Mimari yapıların duvarlarında toprak tonları, avlu zeminlerinde altın rengi, yapıların üst örtülerinde ise koyu gri renk kullanılırken, mimari dokunun yerleştirildiği zemin ise kırmızı renge yakın toprak tonlarında boyanmıştır. Kompozisyonu oluşturan tüm desenlerin motiflerine siyah mürekkeple tahrir çekilmiştir. Mimari tasvirin arka planında kullanılan kum tepeleri ve hurma ağaçları derinlik etkisini vurgulayarak perspektif etkisi yaratmaktadır. (Foto.3)

Hilyenin tepeliğini kuşatan pervazda ½ simetri esasına göre yerleştirilmiş yarı üsluplaşmış bitkisel motifler yer almaktadır. Tepeliğin pervazında alınlığı bir taç gibi iki yandan kuşatan kompozisyon; dışa doğru açılan C formundaki, uçları içe doğru kıvrılmış yaprakların oluşturduğu desenlerden meydana gelmiştir. Bu yaprak motiflerinin tersli düzlü yerleştirilmesi, kompozisyona hareketlilik kazandırmıştır. Dışa dönük C biçimli motiflerin orta kısımlarına birer tane, sap, yaprak ve tomurcuk detaylarıyla işlenmiş natüralist gül motifi yerleştirilmiştir. Kahverengi zemin üzerine yerleştirilen yaprak ve dallar, gri-yeşil ve beyaz; gül motifleri ile gonca güller ise pembe renkle boyanmıştır. Siyah mürekkeple tahrir çekilen motiflerde kullanılan beyaz renk ve gölgeli boyama tekniği, ışık-gölge etkisini güçlendirmektedir. Tacın kırık olan sağ tarafında ve sağlam olan sol tarafında bulunan yarım palmet biçimli kısımlarda desen tekrarı görülmektedir.

Hilyenin dikdörtgen kısmını çevreleyen dış pervazında, tepeliğin pervazında görülen desenler tekrarlanmıştır. Yarı üsluplaşmış bitkisel karakterli motiflerden meydana gelen desenlerin oluşturduğu kompozisyon da uçları içe kıvrılarak C formu verilmiş, rokoko karakterli, dişli yapraklar pervaza tersli düzlü yerleştirilmiştir. Bu motiflerin orta kısımlarında ise doğacı üslupta bahçe bitkileri yer alırken; gül motifleri, yaprak ve goncalarıyla birlikte detaylı bir biçimde verilmiştir. Gül motiflerinin çevresini sınırlandıran C biçimli kıvrımlı yapraklar, ardışık olarak pembe ve mavi renklerle boyanarak desenlere devinim kazandırılmıştır. Siyah mürekkeple tahrir çekilen motiflerde mavi, pembe, turuncu ve yeşil renkler degrade tekniği kullanılarak boyanmıştır. Altın

zemin üzerine yapılan motiflere degrade boyama tekniğiyle boyut kazandırılırken, beyaz rengin kullanılması ışık etkisini güçlendirmiştir. Dış pervazda yer alan kompozisyonda desen tekrarı ve simetri dikkat çekicidir. Eserin tepelik kısmında yer alan desenlerin, dış pervazda tekrarlanmasıyla kompozisyon bütünlüğü korunmuştur.

Hilyenin bitkisel motiflerle bezenmiş iç pervazı, dıştan içe doğru altınla boyanmış kenar suyu ve altın cetvelle sınırlandırılmıştır. İç pervaza, koyu mavi zemin üzerine kısa kenarlara ikişer, uzun kenarlara dörder tane olmak üzere, uçları üçgen şeklinde biten dikdörtgen kartuşlar yerleştirilmiştir. Kartuşların üçgen biçimli uçlarını sınırlandıran ince bordürler altınla boyanmış ve siyah mürekkeple tahrir çekilmiştir. Bu kartuşların merkezine birer penç motifi yerleştirilmiş, bu motiften yanlara doğru uzanan kıvrımlı dalların üzerine yaprak ve goncagül motifleri yapılmıştır. Bu desenin aralarında oluşan boşluklar, beyaz renkle yapılmış üç nokta motifleriyle dolgulanmıştır. Kartuşların zemini bordo renkle, desenleri oluşturan motifler ise altın, mavi ve beyaz renklerle boyanmıştır. Motiflerin tümüne siyah mürekkeple tahrir çekilmiştir. İç pervazın kartuşların aralarında kalan bölümlerinde, zemin rengi değiştirilerek desen tekrarına gidilmiştir. Bu bölümlerin zemin rengi koyu maviye boyanmış, motiflerde kullanılan renklere turuncu ilave edilmiştir.

Hilyenin baş makam kısmı oval bir kartuş şeklinde düzenlenmiş, besmele açık kahverengi zemin üzerine siyah mürekkeple yazılmıştır. Besmele yazısının çevresindeki boşluklar, serbest düzende yapılmış kıvrık dal üzerine yerleştirilmiş yaprak ve goncagül motifleriyle dolgulanmıştır. Yazının bitimine iri bir penç motifi yerleştirilerek tasarım tamamlanmıştır. Dallar ve yapraklar altınla, goncagül motifleri mavi, beyaz ve açık pembe renkle boyanıp siyah mürekkeple tahrir çekilmiştir. Yazının bulunduğu kartuşun yan kısımlarında ayırma rumiler ve dendanlarla alan bölmeleri oluşturulmuştur. Bu alan bölmeleri vişneçürüğü zemin üzerine yapılan penç, goncagül, dal ve yapraklardan oluşan bitkisel motiflerle bezenmiştir. Siyah mürekkeple tahrir çekilen motifler, altın ve koyu mavi renklerle boyanmıştır. (Foto.4)

Hilyenin göbek kısmı, armudi vazo formunda düzenlenmiş, yazılar altın zemin üzerine yazılmıştır. Göbeğin üst kısmı palmet motifiyle sonlandırılan mihrap formundadır. Göbeğinin mihrap kısmının sağında ve solunda oluşan boşluklarda birer dişli yaprak motifinin içine yerleştirilmiş, doğacı üslupta yapılmış lale motifleri¹⁵ yer almaktadır. Dişli yaprak

¹⁵ Lâle kelimesi, Arapça yazılışındaki özellikle diğer çiçekler arasında ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Arapça lâle kelimesi ile Allah lafzında aynı harfler kullanılır. Ayrıca lâle tersten okunduğunda hilal kelimesi ortaya çıkar ve buna aks-ı lâle yani lâlenin yansıması denir. Lâle motifi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Gül Irepoğlu, *Lale-Doğada, Tarihte, Sanatta*,

motiflerinin dış konturu beyazla vurgulanmış; altın zemin üzerine yerleştirilen lale motiflerinin dal ve yaprakları yeşil, çiçekleri ise kırmızı renkle boyanmıştır. Motiflerin çiçek ve yapraklarındaki tonlamalarda yer yer görülen beyaz renk ışık etkisi yaratmıştır.

Hilyenin göbek kısmında, nesih hat kullanılarak beyn-es süturla; “Hz. Ali'den: Hazreti Peygamber'i -Allah'ın salât ve selâmı üzerine olsun- vasfettiği zaman şöyle derdi: "O, ne çok uzun, ne de kısaydı; çoğunluğun biraz üstünde, orta boyluydu. Saçları, ne kıvrıkcık ne de dümdüzdü; hafifçe dalgalıydı. Yanakları, ne dolgun, ne de zayıftı; yüzü, hafifçe yuvarlaktı. Rengi, kırmızıya çalan bir beyazlıktaydı. Gözleri siyah, kirpikleri sık ve uzundu. İri yapılı bir bedeni, sağlam ve güçlü kemikleri ve genişçe omuzları vardı. Vücutu kılız, fakat göğsünün ortasında yoğunlaşan ince ve kısa tüyleri vardı. El ve ayakları, orta dolgunlukta ve kemal noktasındaydı. Yürürken, sanki yokuştan aşağıya doğru inermişçesine önüne doğru meyilli yürürdü. Yüzünü dönmek istediğinde, sadece başını çevirmez, bütün bedeniyle birlikte dönerdi. İki omuz küreği arasında nübüvvet mührü vardı ve O,” yazılıdır. Etek kısmında yer alan, nesih hat kullanılarak beyn-es süturla yazılmış; “Peygamberlerin sonuncusuydu. Gönül bakımından insanların en cömerdi, lehçe yönüyle en doğru konuşanı, yaratılış itibariyle en yumuşak tabiatlı ve geçimi en iyi olanıydı. O'nu uzaktan görenler heybetinden bir nebze ürperir ancak, yakından tanyanlar, her şeyden daha çok severdi. O'nu anlatanlar, "ne O'ndan önce, ne de O'ndan sonra, O'nun bir benzerini görmedim" derlerlerdi. Allah'ın salat ve selamı üzerine olsun. Allah'ım salat ve selam rahmet peygamberi ve zayıf ümmetin şefaatçisinin üzerine olsun.” cümleleri, göbek bölümünde bulunan metnin devamıdır.

Armudi göbeğin etrafındaki boşluklarda, geometrik tasarım egemendir. Bu geometrik düzenlemede yazı metinleri, alttakinin kenar uzunlukları nispeten kısa olmak üzere üst üste yerleştirilmif baklava motiflerinden oluşan kartuşların içlerine yerleştirilmiştir. Sağ tarafta bulunan kartuşun içinde beyn-es süturla; Allah'ın elçisi salat ve selam üzerine olsun şöyle buyurdu: "Yüce Allah ümmetimden nefislerinin konuştuğu ve konuşmadığı ve yaptıkları şeyleri affetmiştir. Ve Peygamber Allah'ın salat ve selamı üzerine olsun şöyle buyurdu: "şüphesiz ki benim ümmetim, kıyamet gününde, abdest izlerinden dolayı yüzleri nurlu, elleri ve ayakları parlak olarak çağırılacaktır. Ve Peygamber Allah'ın salat ve selamı üzerine olsun

şöyle dedi: "Üzüntüm ahir zamanda olacak tümmetim içindir." Allah'ım! Salat Muhammed, onun aile halkı ve bütün arkadaşlarına ve selâm bütün gönderilmiş peygamberlerin üzerlerine olsun. Övgü âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur. Allah'ın elçisi salat ve selam üzerine olsun şöyle dedi: "Ezani işittiğiniz zaman " Allah'ım! Ey bu eksiksiz davetin ve kılınacak namazın Rabbi! Muhammed'e vesile ve fazileti ver ve onu vadettiğin makam-ı mahmûda eriştir" derse şefaati nail olur." cümleleri yer alır. Sol tarafta bulunan kartuşun içinde ise "Allah'ın resulü, Allah'ın salat ve selamı üzerine olsun şöyle buyurdu: Kim "Allah'tan başka ilah yoktur, O birdir ortağı yoktur, mülk de övgü de O'na aittir ve O'nun her şeye gücü yeter" derse, Allah'ın elçisi, Allah'ın salat ve selamı üzerin olsun şöyle dedi: Kim "Allah'tan başka ilah yoktur " derse ve Allah'tan başka tapılan şeyleri inkâr ederse, onun malı ve kanı haram kılınır ve hesabı da Allah'a aittir. Ve Peygamber Allah'ın salat ve selamı üzerine olsun şöyle buyurdu: Kim inanarak ve sevabını sadece Allah'tan umarak ramazan orucunu tutarsa, geçmiş günahları affolunur. Allah resulü, Allah'ın salat ve selamı üzerine olsun şöyle dedi: "Kim sabahladığında ve akşamladığında yüz kere "sübhanellahi ve bihamdihi" (Allah'a hamd ile O'nu tüm eksikliklerden tenzih ederim) derse, onun gibi veya daha fazla diyenler hariç, kıyamet günü hiç kimse onun getirdiğinden daha faziletli bir şeyle gelmez. Ve Peygamber Allah'ın salat ve selamı üzerine olsun buyurdu." ifadeleri yer almaktadır. Göbek ile kartuşların arasında oluşan boşluklarda, diyagonal yerleştirilmiş rokoko karakterli ikişer yaprak motifi görülmektedir. Mavi-beyaz renklerle boyanan yaprak motiflerine siyah mürekkeple tahrir çekilmiştir. Yaprak motiflerinin çevresinde oluşan boşluklar geleneksel karakterli motiflerle bezenmiştir. (Foto.5)

Göbek kısmının dört köşesine yerleştirilen madalyonların içlerine sırasıyla; "Hz. Ebubekir-yüce Allah ondan razı olsun- Hz. Ömer -yüce Allah ondan razı olsun- Hz. Osman -yüce Allah ondan razı olsun- Hz. Ali -yüce Allah ondan razı olsun-" yazılmıştır. Bu madalyonların üst kısmındakiler oval, alt kısmındakiler taç şeklindedir. Alan boşluklarına uydurularak biçimlendirilmiş madalyonların altın zemini üzerine siyah is mürekkebiyle yazılar yazılmış ve madalyonların çevrelerine siyahla çift tahrir çekilmiştir.

Hilyenin ayet kısmında "Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik" [Enbiya: 107] yazısı oval, dilimli bir kartuş içine yazılmıştır. Yazılar, açık kahverengi zemin üzerine siyah is mürekkebiyle yazılmıştır. Bu yazıların alt ve üst kısımlarına serbest düzende yapılmış bitkisel karakterli motifler serpiştirilmiştir. Yazıların olduğu kartuşun çevresi, mavi-beyaz renklerin kullanıldığı bir cetvelle sınırlanılmış, motifler beyaz, altın ve açık mavi renklerle boyanmıştır. Kartuşun kenar

boşluklarında, geleneksel üslupta yapılmış bitkisel karakterli motifler, araları beyaz renkli üç nokta motifleriyle dolgulanarak sürdürülmüştür. (Foto.6) Hilyenin tümünde, ana bölümlerin arasında oluşan boşluklarda, koyu mavi zemin üzerine, geleneksel üslupta yapılmış bitkisel karakterli motiflerden oluşan süslemeler, boşlukları doldurmak maksatlı kullanılmıştır.

Hilyenin etek kısmı üç bölümden oluşmaktadır. Bu bölümün ortasına kubbe formunda bir pafta yapılmış, bu paftanın yanlarına yatay aksta baklava biçimli birer kartuş yerleştirilmiştir. Ortadaki paftanın üst kısmı yedi dilimli bir taç şeklinde düzenlenmiş, bu tacın üzerine oturtulan iri istiridye motifi yandaki kartuşlar ile göbek kısmı arasında kalan boşluğu doldurmuştur. Tacın gövdesi mavi, dilimleri pembe renkle boyanmış ve beyazla çekilen tahrir ışık etkisi yaratmıştır. Ortadaki istiridye motifinin dilimleri ardışık olarak mavi-pembe renklerle, koyudan açığa doğru degrade tekniği kullanılarak boyanmıştır. Ortada kırmızı zemin üzerine siyah mürekkeple yazılmış ketebe kısmında, “*Bu rağbet edilen hilye-i şerife imza atmaya şerefli babüssaade (..) lerinden Uday (?) olarak tanınan Muhammed'e ve hane-i seferliden Kâlî olarak bilinen Üstad Mustafa'ya icazet verdim. Sene 1216 (1801)*” bilgileri yer almaktadır. Bu bilgilerden hilyenin aynı zamanda bir icazetnâme¹⁶ niteliği taşıdığı da anlaşılmaktadır. (Foto.7)

Hilyenin koltuk bölümleri kartuş şeklinde düzenlenmiş, bu kartuşlara doğacı üslupta yapılmış birer gül buketi yerleştirilmiştir. Açık kahve zemin üzerine yapılan gül buketleri pembe, kırmızı ve mavi renklerle; dal ve yapraklar ise yeşilin tonlarıyla boyanmıştır. Batılı etkileri tümüyle yansıtan doğacı üslupta yapılmış bu motiflerde kullanılan beyaz renk, ışık etkisini arttırmıştır. Koltukların etrafındaki üçgen biçimli alan bölmeleri ise geleneksel karakterli motiflerle dolgulanmıştır.

Değerlendirme, Karşılaştırma ve Sonuç

Konu kapsamında incelenen hilye-i saadet levhası, levha şeklinde hazırlanan ilk hilye örneklerinde olduğu gibi, kağıda yazılmış ve tezhiplenerek ahşap üzerine yapıştırılmıştır. Hilyenin dilimli tepelik şeklinde biçimlendirilen üst kısmına yerleştirilen Mescid-i Nebevi tasviri, bu eseri diğerleri arasında ayrıcalıklı kılmaktadır. Tezhipli tepelik kısmında yer alan Mescid-i Nebevi tasviriyle minyatür, hat ve tezhip sanatının birlikteliğini yansıtan hilye, klasik formda hazırlanmasına rağmen bölümlerinin geometrik düzenlenmiş tasarımıyla ilgi çekici bir

¹⁶ Medrese ve tekke mensuplarıyla sanat erbabından eğitim ve öğrenimlerini tamamlayanlara üstatlarının verdiği yazılı belgeye icazetnâme denmiştir. Bkz. Cemil Akpınar, “İcazetnâme”, *TDVİA*, C.21, İstanbul 2000, s. 393

örnektir. Bilindiği gibi 18. ve 19. yüzyıllarda hilye tezhiplerinde bir yenilik olarak Mekke (Mekke-i Münevvere) ve Medine (Medine-i Münevvere, Mescid-i Nebevi ve Ravza-i Mutahhara) tasvirleri görülmeye başlanmıştır.¹⁷ Hilye tezhibine mimari dokunun dahil edilmesi, batılılaşma sürecinde devrim gösteren Osmanlı resim sanatındaki değişimle doğrudan ilintilidir.¹⁸ Osmanlı geleneksel el sanatları, batıdan gelen etkilerle değişen yaşam biçimine uyum sağlayarak, yeni motifleri de biçim dağarcığına eklemekte beis görmemiştir. Kuşkusuz çoğunluk, batı kaynaklı yeni eklektik üslubu tezhip kompozisyonlarının zenginleşmesi olarak yorumlarken; bu görüşün aksine, yeni eklenen motiflerin geleneksel tezhibi deformasyona uğrattığını savunanlar da mevcuttur.¹⁹

İncelediğimiz hilye-i saadet levhası, tezhibinde kullanılan renklerin ve motiflerin çeşitliliğinin yanı sıra, iç ve dış pervazlarının da süsleme programına dâhil edilmesiyle ön plana çıkmaktadır. Dış pervazında, rokoko üslubunda kıvrımlı dişli yapraklar ve doğacı üslupta yapılmış bitkisel karakterli motifler kullanılırken, iç pervazında geleneksel üslupta yapılmış motifler tercih edilmiştir. Hilyenin tezhibinde doğacı ve üsluplaşmış geleneksel motiflerin bir arada kullanılması, süsleme programını zenginleştirmiştir. Süslemelerde lale, penç, rumi, goncagül, gül buketleri, bahçe bitkileri, dişli yapraklar, kıvrım dallar, üç nokta ve istiridye motifleri uyumlu ve dengeli bir biçimde kullanılmışlardır. Motifler, koyu mavi, altın ve vişneçürüğü zemin üzerine; mavi, altın, pembenin tonları, kırmızı, yeşil, gri, beyaz ve kiremit tonlarıyla boyanmıştır. Mmotiflerin konturlarında kullanılan beyaz renk, ışık etkisini güçlendirmiştir. Hilyenin cetvellerinde altın, motiflerin tahrirlerinde siyah renk kullanılmıştır. Hilyenin tezhiplerinde, ‘yazma eserin bezemelerinin üslup birliği göstermesi esastır,²⁰ anlayışının dışına çıkılarak geleneksel ve batı etkili motiflerin uyum içinde kullanıldığı görülmektedir.

Batılılaşma etkisiyle gelişen, süsleme anlayışında egemen üsluplar, hilye formu ve tezhibinde de kendini göstermiştir. Bu dönemde hazırlanan hilyelerde biçimsel olarak klasik form korunurken; desenler, renk ve kompozisyon kurgusu bütünüyle batılılaşma etkisinde gelişmiştir. 18. yüzyıl itibariyle müzehhipler Avrupa sanatında hâkim olan barok karakterli motiflerin kıvrımlarını tanımaya ve kullanmaya başlamışlardır.

¹⁷ Faruk Taşkale- Hüseyin Gündüz, a.g.e.91; Uğur Derman, a.g.m, 2003, 622; Başak Burcu Tekin, *Batılılaşma Sürecinde Osmanlı Tezhip Sanatı (1789-1922)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2008, s.302

¹⁸ Detaylı bilgi için bkz. Başak Burcu Tekin, a.g.e, s.298.

¹⁹ Detaylı bilgi için bkz. Uğur Derman, a.g.m, 2003, s.624.

²⁰ Süreyya Eroğlu- Zeliha Alav, Antalya Müzesinde Bulunan 17. Yüzyıla Ait Kuran Üzerine Bir Değerlendirme, *TAC*, S.1, İstanbul, s.,85.

Bunun sonucu olarak, geleneksel tezhipte kullanılan motif dağarcığı da zenginleşmiştir. Tonlamalı boyanarak hacim kazandırılmış dişli yapraklar, natüralist gül buketleri gibi batılılaşma döneminin karakteristik motifleri,²¹ geleneksel üslupta yapılmış bitkisel motiflerle kaynaştırılarak kullanılmaya başlanmıştır.²² Dolayısıyla 18. ve 19. yüzyılda batılılaşmanın Türk sanatına getirdiği devinimden geleneksel el sanatlarının da etkilenmesi kaçınılmaz olmuştur.

Antalya Müzesi koleksiyonunda bulunan 19.yüzyıla ait tasvirli hilyenin benzerleri bağlamında bakıldığında; biçimsel olarak en yakın örnek günümüzde Michigan Üniversitesi koleksiyonunda bulunan 17. Yüzyıla tarihlenen Hafız Osman'a atfedilen (Foto:8)²³ hilyedir. Bunun örneğin dışında Metropolitan ve Topkapı Sarayı Müzelerinde bulunan ve her ikisi de 18. yüzyıla tarihlendirilen hilyeler benzer örneklerdir. (Foto:9, 10) Her üç örnekte de tasvirler, hilyenin tepelik kısmında yer alır. Bu örneklerin haricinde Sadberk Hanım Müzesi koleksiyonunda yer alan ve 18. yüzyıla tarihlendirilen hilyelerin ilkinde başmakamın altında bulunan üçlü pafta içinde, Mekke, Medine ve Mescid- Aksa tasvirleri görülürken (Foto:11), aynı müze koleksiyonundaki ikinci eserde tasvir, keşidenin hemen üzerine yerleştirilmiş oval madalyonun içinde yer alır (Foto:12). Bir başka benzer örnek de Cengiz Çetindoğan koleksiyonuna ait, 1818-19 tarihli ve zengin süslemeleriyle ön plana çıkan hilyedir. Bu hilye, başmakam kısmının üzerine yerleştirilmiş iki pafta içindeki tasvirlerle dikkat çeker. (Foto:13) Aynı koleksiyona ait 1873-74 tarihli hilye ise, dört köşesine dağıtılmış tasvirleriyle istisnai bir tasarıma işaret eder. (Foto:14) Örneklenen eserlerin haricinde çok sayıda tasvirli hilye-i saadet levhasında, başta Mekke ve Medine olmak üzere simge kent ve yapıların yer aldığı görülmektedir. Özellikle Kâbe tasvirlerinin çoğunlukta olduğu tasvirli hilyeler, günümüzde müze ve özel koleksiyonlar tarafından muhafaza edilmektedirler²⁴.

Hat sanatında, hocadan öğrenciye; öğrencinin hak ettiği kanaati oluşunca hazırlatılan esere karşılık verilen *yeterlilik-diploma* belgesi yerine, icazetname verilmesi köklü bir gelenektir. Kimi zaman hazırlatılan bir

²¹ Zeren Tanımdı, Kitap ve Tezhibi, *Osmanlı Uygarlığı II*, haz. Halil İnalçık-Günsel Renda, Ankara 2004, s. 890

²² Cahide Keskiner, *Turkish Motifs*, -7th. edition-İstanbul 2007, s.104.

²³ Tasvirlerin 18. ya da 19. Yüzyılda eklendiği düşünölmektedir. Christiane Gruber, *a.g.e.*, s.,62.

²⁴ Koleksiyonerler tarafından her zaman ilgi çekici bulunan hilye-i saadet levhalarının, tarihi, hattatı ve müzehhibi bilinen azımsanmayacak sayıda örneklerinin müzayede şirketlerinin satış listelerinde olduğu bu çalışma esnasında tespit edilmiştir.

hilyeye mukabil²⁵ hat sanatçılarının yanı sıra tezhip sanatçılarına da bu vesileyle icazetname verildiği bilinmektedir.²⁶ Bu çalışmada konu edilen hilye-i saadet levhası, zengin tezhiplerinin yanı sıra icazetname niteliği de taşımaktadır. Hilye, 19. yüzyılın süsleme üslubunu yansıttasının yanı sıra, usta-çırak geleneğinin devamlılığını göstermesi hasebiyle kültür tarihimiz açısından önemlidir.

Türk-İslam kültürü ve sanatında müstesna bir yeri olan hilye-i saadet levhalarının doğuşunda, Hz. Muhammed'in sözlere dökülmüş fiziksel varlığının, kaligrafinin estetiğiyle birleştirelerek görsel bir portre yaratma arzusu sezilir. Sözlere yaratılan Hz. Muhammed'in görsel portresi elbette birebir bir betimleme değildir, aksine hayal dünyasında yaratılan, güçlü bir gönül bağıyla yönelinen, tefekkür imkânı veren zihinsel bir imgedir. Bu bağlamda Hilye-i saadet levhaları Hz. Muhammed'i tasvirden kaçınan, ancak iman edenlerin görsel tahayyülünü kamçılayan soyut imgelerin tezahürü mahiyetindedir. Keza, Osmanlı sanatının görsel açıdan nevi şahsına münhasır sanat ürünleri olan hilye-i saadet levhaları, nihayetinde dini bağlılığın yazı ve resimle harmanlandığı, etki alanı geniş simgesel eserlerdir.

Kaynakça

- AKPINAR, Cemil, "İcazetnâme", *TDVİA*, C.21, İstanbul 2000, s. 393.
- ALPARSLAN, Ali, Hat Sanatında Osmanlılar, *Osmanlı Uygarlığı II*, haz. Halil İnalıcık-Günsel Renda, Ankara 2004.
- BERK, Süleyman, "Tasarımı ve Metniyle Farklı Bir Baskı Hilye-i Şerife", *Dini Araştırmalar*, C. 20, S 51, İstanbul 2017.
- CEYHAN, Âdem, "Dört Seçkin Dost'un Portresi" Cevri İbrahim Çelebi'nin Hilye-i Çihar-Yar-i Güzin'i, *Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.4, S.1, Manisa, 2006, s.2
- DEMİRİZ, Yıldız, *Osmanlı Kitap Sanatında Doğal Çiçekler*, İstanbul 2019.
- DERMAN, Uğur, "Osmanlı Hat Sanatında Hz. Peygamber (S.A.V) Sevgisi", *Aşk-ı Nebi Doğumunun 1443. Yılında Hz. Peygamber*. Ankara 2014.
- DERMAN, Uğur, Hat Sanatında Hilye-i Şerifler", *Diyanet İlmî Dergi, Hz. Muhammed Özel Sayı*, Ankara 2003.
- DERMAN, Uğur, Hilye, *TDVİA*, C.18. İstanbul 1998, s., 47.
- DERMAN, Uğur, Türk Yazı San'atında İcazetnâmeler ve Taklid Yazılar", *VII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1972, s. 717.

²⁵ Uğur Derman, a.g.m, 2003, s. 622

²⁶ Çiğdem Ertunç Önkol, "Geleneksel Sanatlarda Eğitim Modeli ve İcazet Geleneği", *İstem*, 17/34, Konya 2019, s. 482; Uğur Derman, Türk Yazı San'atında İcazetnâmeler ve Taklid Yazılar", *VII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1972, s. 717; İrvin Cemil Schick, "İslâmî Kitap San'atlarında Standartlaşma: Usta-Çırak İlişkisi ve İcazet Geleneği", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, XLIX, İstanbul 2017, s. 238-239

Eroğlu Bilgin, S., Direr Akhan, A. A. (2022). 19.Yüzyıldan Tasvirli Bir Ahşap Hilye Örneği. ANKARAD, 3(6), 323-347.

- ERKAL, Abdülkadir, “Türk Edebiyatı'nda Hilye ve Cevri'nin "Hilye-i Çar Yar-ı Güzin'i”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1999.
- EROĞLU, BİLGİN, Süreyya, - DİRER AKHAN, A. Alev, *Antalya'nın Arkeolojik Mirası, Antalya Müzesi 100 Yaşında*, C., I, Ankara 2022,
- EROĞLU, Süreyya – ALAV, Zeliha, Antalya Müzesinde Bulunan 17. Yüzyıla Ait Kuran Üzerine Bir Değerlendirme, *TAC*, S.1, İstanbul, s.,80-85.
- ERTUNÇ ÖNKOL, Çiğdem, “Geleneksel Sanatlarda Eğitim Modeli ve İcazet Geleneği”, *İstem*, 17/34, Konya 2019.
- ERTUNÇ ÖNKOL, Çiğdem, *Sadberk Hanım Müzesi, Sevgi Gönül Koleksiyonu 'nunda Bulunan Hilye-i Saadet Levhalarının Form Açısından İncelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi. Isparta 2008.
- GRUBER, Christiane, *Osmanlı-İslam Sanatında Tapınma ve Tılsım*, çev. Erdem Gökıyaran, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018.
- GÜNDÜZ, Hüseyin, “Hilye Levhalarında Kullanılan Yazı Çeşitleri”, *Hat Sanatında Hilye-i Şerife*, İstanbul 2011.
- GÜNEY, K. Zeynep – GÜNEY, A. Nihan, *Osmanlı Süsleme Sanatı*, Ankara 1999.
- İREPOĞLU, Gül, *Lale-Doğada, Tarihte, Sanatta*, İstanbul 2017.
- KAHRAMAN, Seyit Ali, *Şüküfenâme, Osmanlı Dönemi Çiçek Kitapları*, İstanbul 2015.
- KESKİNER, Cahide, *Turkish Motifs*, -7th. edition-İstanbul 2007.
- ÖZKAFA, Fatih, “Hilye-i Şerife'nin Dini, Edebi ve Estetik Boyutları”, *Turkish Studies*, Volume 7/3, Ankara 2012, s. 2041- 2053.
- ÖZKEÇECİ, İlhan – ÖZKEÇECİ, Şule Bilge, *Türk Sanatında Tezhip*, İstanbul 2014.
- SCHİCK, İrvin Cemil, “İslâmî Kitap San'atlarında Standartlaşma: Usta-Çırak İlişkisi ve İcazet Geleneği”, *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, XLIX, İstanbul 2017, s. 238-239.
- STANLEY, Tim, “From Text to Art Form in the Ottoman Hilye”, *Filiz Çağman'a Armağan*. İstanbul, 2018.
- SUBAŞI, Hüsrev, “Hat Sanatında Hz. Peygamber Sevgisiyle Doğmuş Bir Form: Hilyeler”, *Kültür Coğrafyamızda Hz. Muhammed Uluslararası Sempozyum (Orta Asya, Kafkasya ve Balkanlar)*, 7-8 Mart, Sakarya 2009.
- TANINDI, Zeren, Kitap ve Tezhibi, *Osmanlı Uygarlığı II*, haz. Halil İnalıcık-Günsel Renda, Ankara 2004, s. 890.
- TANINDI, Zeren, *Yazıda Ahenk ve Renk, Sadberk Hanım Müzesi Koleksiyonundan Sanatlı Kitaplar, Belgeler ve Hüsn-i Hatlar*, İstanbul 2019.
- TAŞKALE, Faruk – GÜNDÜZ, Hüseyin, *Hat Sanatında Hilye-i Şerife Hz. Muhammed'in Özellikleri*, İstanbul 2006.
- TEKİN, Başak Burcu, *Batılılaşma Sürecinde Osmanlı Tezhip Sanatı (1789-1922)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2008.
- UZUN, M. İsmet, Hilye, *TDVİA*, C. 18, İstanbul 1998, s.33.
- ÜNVER, A.Süheyl, *Lâlezâr-ı Süheylî*, haz., Ö. Faruk Şerifoğlu, İstanbul 2020.
- https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/83/Hilye-i_%C5%9Eerif. Unknown%2C circa 1725 %28SHM 15501%29.jpg
- (Erişim Tarihi:15.12.2022)

Eroğlu Bilgin, S., Direr Akhan, A. A. (2022). 19.Yüzyıldan Tasvirli Bir Ahşap Hilye Örneği. ANKARAD, 3(6), 323-347.

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/447313?pos=7>

(Erişim Tarihi: 15.12.2022)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/hilye>

(Erişim Tarihi: 15.12.2022)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/hilye>

(Erişim Tarihi: 15.12.2022)

<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015088422947&view=1up&seq=1>

(Erişim Tarihi: 15.12.2022)

Fotoğraflar

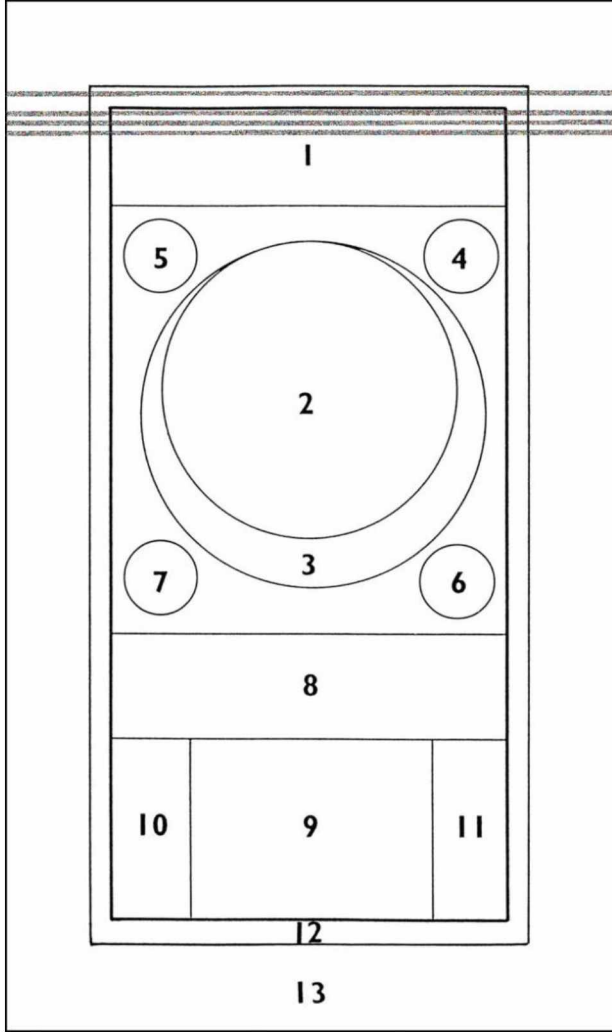

Foto:1. Hilyenin Bölümleri: 1. Baş makam, 2. Göbek, 3. Hilâl, 4. Hz. Ebû Bekir, 5. Hz. Ömer, 6. Hz. Osman, 7. Hz. Ali, 8. Âyet, 9. Etek, 10-11. Koltuk, 12. İç pervaz, 13. Dış pervaz (U. Derman'dan)²⁷

²⁷ Uğur Derman, Hilye, *TDVİA*, C.18. İstanbul 1998, s. 47.

Foto.2. Hilye-i Saadet Levhası

Foto.3. Hilyenin Taç Detayı

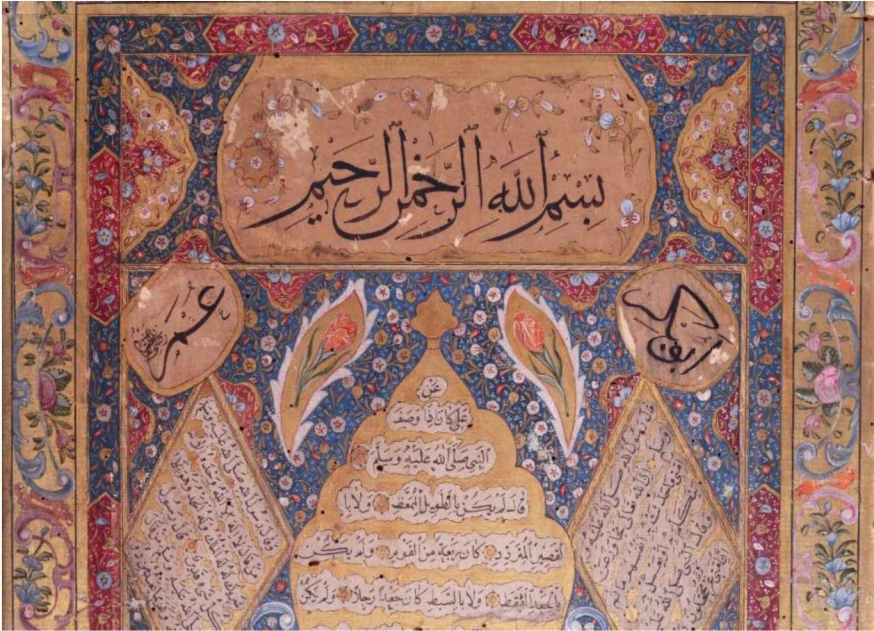

Foto.4. Başmakam Detayı

Foto.5. Göbek Bölümü

Foto.6. Hilyenin Etek Detayı

Foto.7. Hilyenin Ayet, Ketebe ve Koltuk Detayı

Foto. 8. Hafız Osman, Özel Koleksiyon, 1687-88²⁸

Foto. 9. 18. Yüzyılın İkinci Yarısı, Metropolitan Müzesi²⁹

²⁸ <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015088422947&view=1up&seq=>

²⁹ <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/447313?pos=7>

Foto.10. Topkapı Sarayı Müzesi, 1774³⁰

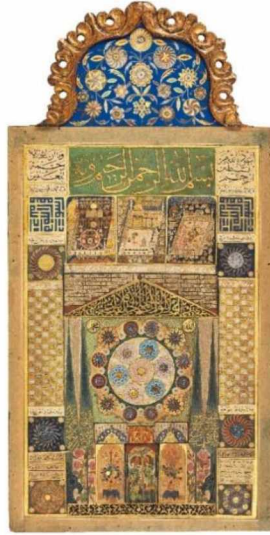

Foto. 11. Sadberk Hanım Müzesi Koleksiyonu, 18.yy³¹

³⁰ Fotoğraf için bkz. Taşkale-Gündüz, a.g.e, s.141.

³¹ https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/83/Hilyei_%C5%9Eerif_Unknown_%2C_circa_1725_%28SHM_15501%29.jpg

Foto. 12. 18.yy. Sadberk Hanım Müzesi Koleksiyonu, 18.yy³²

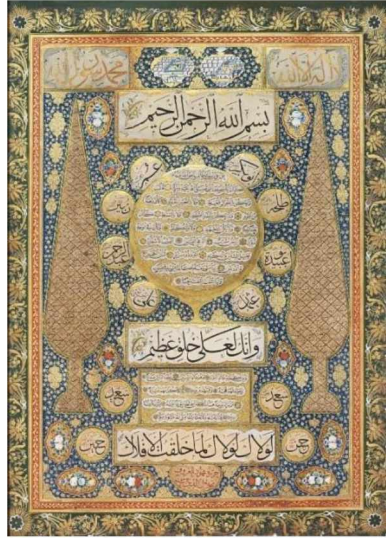

Foto.13. Cengiz Çetindoğan Koleksiyonu, 1818-19³³

³² Fotoğraf, Çigdem Önkol, a.g.e., s.40

³³ <https://islamansiklopedisi.org.tr/hilye>

Foto. 14. Cengiz Çetindoğan Koleksiyonu, 1873-74³⁴

³⁴ <https://islamansiklopedisi.org.tr/hilye>

Araştırma Makalesi

**ERKEN ÇOCUKLUK DÖNEMİNDE EBEVEYN
BESLEME HEDEFLERİ: NİTELİKSEL BİR
ÇALIŞMA**

Şırganur KIRMAN GÜNGÖRER* & Telat Gül ŞENDİL**

Öz: Çocukların sağlıklı beslenme alışkanlığı edinmeleri ve sağlıklı gelişmeleri için dengeli ve yeterli beslenmelerinin önemi bilinmektedir. Erken çocukluk döneminde beslenmeyle ilgili faktörlerin anlaşılabilmesi, bu dönemdeki sosyal çevre ve aile ortamının daha iyi anlaşılmasını gerekli kılmaktadır. Çünkü, yapılan çalışmalar, okul öncesi dönemde, ebeveynlerin, özellikle de annelerin besleme sosyalleşmesinde çok önemli bir rol üstlendiğini ortaya koymaktadır. Annelerin beslemeye yönelik davranışlarının, bu konudaki hedef ve inançlarından etkilendiği bilinmesine rağmen bu konuda sınırlı sayıda araştırma bulunmaktadır. Bu çalışmada Türk annelerin çocuklarını beslerken sahip oldukları hedeflerin ayrıntılı olarak incelenmesi hedeflenmiştir. Bu kapsamda 3-6 yaş arasında çocuğu olan 18 anneyle odak grup görüşmeleri yapılmış ve elde edilen verilere tematik analiz uygulanmıştır. Araştırma sonucunda, annelerin sahip oldukları başlıca hedefler, “Sağlık”, “Beceri geliştirme”, “Bağ güçlendirme” ve “Anne odaklı hedefler” olarak isimlendirilmiştir. Elde edilen bulguların, çocukların erken dönem beslenmelerini iyileştirmek amacıyla geliştirilecek olan müdahale programlarının etkililiğini arttırmak için fayda sağlayabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Erken Çocukluk Dönemi, Ebeveyn Besleme Hedefleri, Besleme, Ebeveynlik.

**PARENTAL FEEDING GOALS IN EARLY
CHILDHOOD: A QUALITATIVE STUDY**

Abstract: It is known how important a balanced and adequate nutrition is for children to acquire healthy eating habits and for their healthy development. Understanding the factors related to nutrition

* Doktora öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, svgnrkrmn@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8125-3947.

** Prof. Dr., Atlas Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Psikoloji Bölümü, gsendil58@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7058-1862.

in early childhood requires a better understanding of the social and family environment in this period. Because, studies show that parents, especially mothers, play a very important role in feeding socialization in the preschool period. Although it is known that mothers' feeding behaviors are affected by their goals and beliefs, there are limited studies on this subject. In this study, it is aimed to examine in detail the goals that Turkish mothers have while feeding their children. In this context, focus group interviews were conducted with 18 mothers with children between the ages of 3-6 and thematic analysis was applied to the obtained data. As a result of the research, the main goals that mothers have were named as "Health", "Skill development", "Bond strengthening" and "Mother-oriented goals". It is thought that the findings may be beneficial to increase the effectiveness of intervention programs that will be developed to improve the early period nutrition of children.

Key Words: Early Childhood, Parental Feeding Goals, Feeding, Parenting.

Extended Abstract: The prevalence of obesity is increasing rapidly in all age groups of children, adolescents and adults. Understanding the factors associated with increased prevalence of overweight in early childhood requires an understanding of the early family and social environments. Studies show that parents influence their children's nutrition through the use of feeding strategies and play a very important role in feeding socialization. Despite their important role in healthy nutrition in childhood, there are limited studies on the objectives of mothers' feeding practices. To the best of our knowledge, there is no study conducted on the goals that Turkish mothers have while feeding their children.

Based on this literature, it was determined as the main purpose of this study to examine in detail the goals that affect the feeding practices reported by Turkish mothers. Thus, it is aimed to form the basis for effective intervention programs that will support parents in the nutritional needs of children.

Method

The participants of the study consisted of 18 mothers having children between the ages of 3-6. Within the scope of the research, semi-structured focus group interviews were conducted with mothers in order to determine their goals and objectives regarding feeding their children. A questionnaire designed to encourage mothers to remember and talk about the goals they had while feeding their children was used in the interviews. Necessary permissions for the research process were obtained from the Social and Human Sciences Research Ethics Committee of Istanbul University.

Results

The data obtained as a result of the interviews were analysed thematically and the main themes related to the goals that the mothers had while feeding their children were named as "Health", "Skill development", "Bond strengthening" and "Mother-oriented goals". In addition, sub-themes belonging to each main theme were determined.

Looking at the results, one of the most basic and common goals that all participants had when feeding their children was the emphasis on the health of their children. It is seen that the most basic motivations when feeding their children are generally based on their health, good nutrition, and eating a wide variety and sufficient amount of food. In this context, the "Health" theme consists of the objectives of "Diverse and adequate nutrition", "Healthy nutrition" and "Protection from harmful foods".

Mothers emphasized the importance of varied and adequate nutrition of their children in terms of their developmental period. It is seen that the basis of the different strategies they apply lies in the goal of getting enough of all of the different nutrients. Mothers also stated that they aim to protect their children from possible diseases by feeding them healthily. Similar and parallel to the emphasis on health, another sub theme is to protect children from harmful foods that can be unhealthy.

The motivation of mothers to develop their children's skills in various fields while feeding their children formed the theme called "Skill development". Accordingly, the theme of "Skill development" consists of "Developing skills related to food", "Raising awareness", "Gaining self-confidence" and "Gaining autonomy". Mothers frequently emphasized that they aim for their children to gain some basic skills about eating context through feeding. Mothers also stated that it is very important for their children to gain awareness about their own nutrition, bodies and tastes. During the interviews, some mothers emphasized that many skills of the child can be supported through feeding and that this part is one of their most important goals beyond just feeding the child. Another skill that mothers emphasized and that they thought can be used not only during meals but also in daily life is their children's gaining autonomy. They emphasized that the child is also an individual independent of themselves and they aim to raise awareness about this during feeding.

Some participants stated that they aim to use their meals as an opportunity to strengthen their bond with their children and to get to know each other better. In this context, the theme of "Strengthening bonds" consists of sub-titles "Getting to know the child better" and "Increasing sharing". It is seen that some mothers aim to find the opportunity to understand both their children's eating habits and their characters in general during meals. Some

mothers, on the other hand, emphasized their goals of increasing family sharing and strengthening family ties through meals.

Another goal that was widely expressed by the participating mothers was the goals that were related to themselves. The theme of “Mother-oriented goals” consists of sub-headings “Alleviating the mother's anxiety”, “Easing the mother's work” and “Getting the approval of the people around”. Mothers stated that they aim to alleviate their anxiety about feeding their children or to get rid of their anxiety, albeit temporarily. In addition, mothers stated that they feed their children or prefer the use of screens to make things easier. They emphasized that even if they do not find such practices appropriate, they may aim to make their work easier or to spare time for themselves and their other work. Mothers also stated that another factor affecting them and their goals while feeding their children is the society and environment they live in. They stated that since the pressure of the people around them can be very intense, they sometimes aim to get rid of this pressure, to minimize it, or to gain approval.

Discussion

The results of this study revealed the goals that mothers had during feeding, regarding their relationships with their children, with themselves, and with each other. It is thought that the findings obtained within the scope of this study may be useful for more effective parent education programs used to improve the early period nutrition of children. More effective results can be achieved when these programs address the goals that mothers have. When using these goals, it is obvious that factors such as time constraints, the existence of multiple roles, and the influence of other adults should be taken into account. In general, it is thought that the findings of this study can provide resources for intervention programs to be designed to improve children's food intake.

Giriş

Erken yaşlarda yeterli ve dengeli beslenme çocukların sağlığı, gelişimi ve büyümesi için önemli bir yere sahiptir¹. Genellikle yaşam boyu süren beslenme alışkanlıklarının temeli bu erken yaşlarda atılmaktadır². Bu erken dönemde tüketilen meyve, sebze ve gıda çeşidinin, ilerleyen yıllarda gıda tercihlerini doğrudan yordadığı görülmüştür.³ Bu nedenle erken çocukluk

¹ World Health Organization. Diet, nutrition, and the prevention of chronic diseases: report of a joint WHO/FAO expert consultation. Vol. 916. World Health Organization, 2003.

² Patricia Tucker v. dğr., "Preschoolers' dietary behaviours: parents' perspectives." Canadian Journal of Dietetic Practice and Research 67, no. 2 (2006): 67-71.

³ Jean D. Skinner v. dğr., "Do food-related experiences in the first 2 years of life predict dietary variety in school-aged children?." Journal of nutrition education and behavior 34, no. 6 (2002): 310-315.

dönemi, sağlıklı beslenmeye yönelik alışkanlığın kazandırılması için bir fırsat olarak görülmektedir.

Sağlıksız beslenmenin ise çocuk üzerinde, hem aşırı kiloluluk, obezite, anemi ve diş eti problemleri gibi kısa vadeli etkileri hem de belirli kanser risklerinin artması, kardiyovasküler hastalıklar, yüksek tansiyon, felç, diyabet, damar sertliği, kemik erimesi gibi uzun vadeli olumsuz etkileri olduğu bilinmektedir.⁴ Gardner ve arkadaşları (2009) tarafından yapılan boylamsal bir çalışmada ergenlikten önceki dönemde en fazla kilo alımının beş yaşından önce gerçekleştiği ve bir çocuğun beş yaşındaki ağırlığının dokuz yaşındaki kilosunu öngördüğü bulunmuştur.⁵ Obezite görülme sıklığı, çocuk, ergen, erişkin tüm yaş gruplarında hızlı bir şekilde yükselmektedir.⁶ Benzer şekilde Türkiye’de de fazla kilo ve obezite yaygınlıkları (prevalansları) her geçen gün artmaktadır. Türkiye Beslenme ve Sağlık Araştırması (2014) sonuç raporuna göre Türkiye’deki beş yaş altı çocukların %17,9’u fazla kilolu, %8,5’i ise obez bulunmuştur. Tüm bu veriler erken çocukluk döneminde sağlıklı beslenme ile ilişkili faktörlerin araştırılmasının önemli olduğunu gözler önüne sermektedir.

Erken çocukluk döneminde artan aşırı kilo yaygınlığıyla ilişkili faktörlerin anlaşılması, erken dönem aile ortamı ve sosyal çevrenin anlaşılmasını gerektirir. Çocukluk yılları neyi ne zaman ve ne kadar yiyeceğini keşfederek ve öğrenerek geçmektedir. Her ne kadar ne yemeyi seçtikleri konusunda bir dereceye kadar özerklik göstermeye çalışsalar da küçük bir çocuğun ne tükettiğinin sorumluluğunun besleme ortamını şekillendiren ebeveynlere ait olduğu bilinmektedir.⁷

Yapılan araştırmalar, ebeveynlerin, besleme stratejilerini kullanma yoluyla çocuklarının beslenmesini etkilediğini ve besleme sosyalleşmesinde çok

⁴Ambady Ramachandran v. dğr., "Prevalence of overweight in urban Indian adolescent school children." Diabetes research and clinical practice 57, no. 3 (2002): 185-190. Larry S. Webber v. dğr., "Tracking of serum lipids and lipoproteins from childhood to adulthood: the Bogalusa Heart Study." American journal of epidemiology 133, no. 9 (1991): 884-899.

⁵Daphne SL Gardner v. dğr., "Contribution of early weight gain to childhood overweight and metabolic health: a longitudinal study (EarlyBird 36)." Pediatrics 123, no. 1 (2009): e67-e73.

⁶Mercedes De Onis v. dğr., "Global prevalence and trends of overweight and obesity among preschool children." The American journal of clinical nutrition 92, no. 5 (2010): 1257-1264. Natalia Sirimi ve G. Goulis Dimitrios "Obesity in pregnancy." Hormones 9, no. 4 (2010): 299-306.

⁷Lucy Cooke "The development and modification of children's eating habits." Nutrition Bulletin 29, no. 1 (2004): 31-35. Silvia Scaglioni v. dğr. "Influence of parental attitudes in the development of children eating behaviour." British journal of nutrition 99, no. S1 (2008): S22-S25.

önemli bir rol üstlendiğini göstermektedir.⁸ Okul öncesi dönemdeki çocukların besin alımlarının yaklaşık %70'inin anneler tarafından karşılandığı ortaya koyulmuştur.⁹ Bu nedenle ebeveynler, özellikle de anneler, okul öncesi dönemde çocukların sağlıklı beslenme alışkanlıklarının gelişimini teşvik etmek amacıyla oluşturulan müdahale programlarında etkili hedefler olarak görülmektedir. Onların besleme konusundaki kararlarını yönlendiren etkenleri anlamak önem kazanmaktadır.¹⁰

Her ne kadar çalışmalar, ebeveyn davranışlarının, inanç ve hedeflerden etkilendiğini ortaya koysa da,¹¹ besleme bağlamında yapılan mevcut araştırmalar genellikle anne kilo durumu, gelir düzeyi, eğitim gibi demografik özelliklere, depresyon, yeme patolojileri gibi anneye ilgili ruh sağlığı konularına veya çocuğun kilo durumu, iştahla ilgili özellikleri, mizacı gibi çocuktan kaynaklanan faktörlere odaklanmaktadır.¹² Çocukluk döneminde sağlıklı beslenmeye ilgili önemli rollerine rağmen, annelerin besleme uygulamalarını hangi hedeflerle gerçekleştirdiklerine dair ise

⁸ Rosemary Casey ve Rozin Paul "Changing children's food preferences: parent opinions." *Appetite* 12, no. 3 (1989): 171-182. Lucia Kaiser v. dğr., "Child feeding strategies in low-income Latino households: Focus group observations." *Journal of the Academy of Nutrition and Dietetics* 99, no. 5 (1999): 60. Sue N. Moore v. dğr., "Feeding goals sought by mothers of 3-5-year-old children." *British journal of health psychology* 15, no. 1 (2010): 185-196. Bettylou Sherry v. dğr., "Attitudes, practices, and concerns about child feeding and child weight status among socioeconomically diverse white, Hispanic, and African-American mothers." *Journal of the American Dietetic Association* 104, no. 2 (2004): 215-221. Leann L Birch ve A. Fisher Jennifer "Appetite and eating behavior in children." *Pediatric Clinics of North America* 42, no. 4 (1995): 931-953. Jackie Blissett ve Anna Fogel. "Intrinsic and extrinsic influences on children's acceptance of new foods." *Physiology & behavior* 121 (2013): 89-95. Laura Webber v. dğr., "Associations between children's appetitive traits and maternal feeding practices." *Journal of the American Dietetic Association* 110, no. 11 (2010): 1718-1722.

⁹ Allison N. Herman v. dğr., "A qualitative study of the aspirations and challenges of low-income mothers in feeding their preschool-aged children." *International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity* 9, no. 1 (2012): 1-13.

¹⁰ Gardner, a.g.m., 67. Scaglioni, a.g.m., 23.

¹¹ Jacqueline F. Goodnow v. dğr., *Development according to parents: The nature, sources, and consequences of parents' ideas.* Psychology Press, 1990. Christine Reiner Hess v. dğr., "Self-efficacy and parenting of high-risk infants: The moderating role of parent knowledge of infant development." *Journal of applied developmental psychology* 25, no. 4 (2004): 423-437.

¹² Lori A. Francis v. dğr., "Predictors of maternal child-feeding style: maternal and child characteristics." *Appetite* 37, no. 3 (2001): 231-243. Emma Haycraft v. dğr., "Relationships between temperament and eating behaviours in young children." *Appetite* 56, no. 3 (2011): 689-692.

sınırlı sayıda çalışma vardır.¹³ Carnell ve arkadaşları (2011), okul öncesi dönem çocuklarının anneleriyle yaptıkları çalışmada, annelerin hangi motivasyonlarla çocuklarını beslediklerini incelemişler, sağlık ve pratikliğin anneler için temel motivasyonlar olduğunu ortaya koymuşlardır. Buna benzer şekilde, farklı kültürlerde annelerin sahip olduğu sağlıklı ve çeşitli besleme motivasyonunu ortaya koyan çalışmalar mevcuttur.¹⁴ Herman ve arkadaşları (2012), sağlıklı beslemenin yanı sıra, düşük geliri annelerin, çocuklarına yaşam boyu kullanabilecekleri beceriler kazandırmakla ilgili hedefleri olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca annelerin çocuklarıyla olumlu ilişkiler kurmak konusundaki motivasyonlarını ortaya koyan çalışmalar mevcuttur.¹⁵ Anne hedefleriyle ilgili yapılmış olan sınırlı sayıdaki bu çalışmalar, annelerin besleme uygulamalarını ve tutumlarını etkileyen faktörlerin başında, sahip oldukları hedeflerin ve motivasyonların geldiğini göstermektedir. Ancak bilgimiz dahilinde, Türk annelerin çocuklarını beslerken sahip oldukları hedeflerle ilgili yapılmış bir çalışma bulunmamaktadır.

Bu konudaki araştırmaların yetersiz olması erken çocukluk döneminde uygulanan obezite önleme gibi müdahale çalışmalarının başarı oranının düşmesine sebep olmaktadır. Bu çalışmaların etkili olabilmesini sağlamak ve temel besleme rolünü üstlenen annelerin davranışlarının altında yatan nedenleri anlamak için daha fazla niteliksel çalışmaya ihtiyaç olduğu düşünülmektedir. Nitel araştırmalar, ebeveynlerin okul öncesi dönem çocuklarını beslemekle ilgili hedef ve motivasyonlarının anlaşılması için özellikle önemli görülmektedir.¹⁶

Bu verilerden yola çıkarak, Türk anneler tarafından rapor edilen besleme pratiklerini etkileyen hedefleri ayrıntılı olarak incelemek bu çalışmanın ana amacı olarak belirlenmiştir. Bu araştırmada okul öncesi dönem çocuklarına odaklanılmıştır çünkü yiyecek tercihleri bu erken dönemde şekillenmektedir. Böylece, çocukların beslenme ihtiyacı konusunda ebeveynleri destekleyecek etkili müdahale programlarına temel oluşturulması hedeflenmektedir.

¹³ Arabella K.M. Hayter v. dğr., "A qualitative study exploring parental accounts of feeding pre-school children in two low-income populations in the UK." *Maternal & child nutrition* 11, no. 3 (2015): 371-384. Herman, a.g.m., 3. Alison Kalinowski v. dğr., "Beliefs about the role of parenting in feeding and childhood obesity among mothers of lower socioeconomic status." *Journal of nutrition education and behavior* 44, no. 5 (2012): 432-437. Leslie Kaufman ve Adam Karpati. "Understanding the sociocultural roots of childhood obesity: food practices among Latino families of Bushwick, Brooklyn." *Social science & medicine* 64, no. 11 (2007): 2177-2188.

¹⁴ Hayter, a.g.m., 372. Herman, a.g.m., 3. Kalinowski, a.g.m., 433

¹⁵ Kalinowski, a.g.m., 434. Kaufman ve Karpati, a.g.m., 2179.

¹⁶ Herman, a.g.m., 4

1. Yöntem

1.1. Katılımcılar

Araştırmanın katılımcıları Tekirdağ'da ikamet eden, 3-6 yaş arasında çocuğa sahip 18 anneden oluşmaktadır. Çalışma grubunu oluşturan annelerin yaş aralığı 31-42 (M=35.9, SD=3.05), çocukların (10 kız, 8 erkek) yaş ortalaması ise 4.14 (SD= 0,95) olarak hesaplanmıştır. Annelerin %11.1'i (N=2) ortaokul, %22.2'si lise (N=4), %33.4'ü üniversite (N=6), %11,1'i (N=2) yüksek lisans ve %22,2'si (N=4) doktora mezunudur. Annelerin %33.3'ü (N=6) ev hanımı olduğunu, %66.7'si ise bir işte çalışmakta olduğunu belirtmiştir. Çalışmanın verileri odak grup görüşme yöntemiyle toplanmıştır.

1.2. Veri Toplama ve İşlem

Araştırmanın keşifsel doğası sebebiyle nitel bir metodoloji kullanılmıştır. Araştırma kapsamında annelerle çocuklarını beslemeye ilişkin hedef ve amaçlarını belirlemek amacıyla yarı yapılandırılmış odak grup görüşmeleri yapılmıştır. Görüşmelerde anneleri, çocuklarını beslemeleri sırasındaki hedeflerini hatırlamaya ve konuşmaya teşvik etmek için tasarlanmış bir görüşme formu kullanılmıştır. Görüşme formu oluşturulurken ilgili konuda literatür taraması yapılmış, bunun yanı sıra annelerle görüşmeler yapılarak, onlar tarafından yaygın olarak kullanılan besleme uygulamaları belirlenmiştir. Elde edilen uygulamaların soru formuna dönüştürülmesi için gelişim psikolojisi alanında çalışan üç uzmandan görüş alınmıştır. Uzman görüşleri doğrultusunda sorular hazırlanırken yönlendirilme yapılmaması ve katılımcıların yargılanmış hissetmemesi için "neden?" sorusundan kaçınılmıştır.

Görüşme formunda, annelerin, yaygın olarak kullandığı tespit edilen besleme uygulamaları sırasındaki hedefleri konusunda düşünmesini teşvik eden on soruya yer verilmiştir. "Anneler bazen çocuklarının sevdiği yiyeceklerle ilgili kısıtlama yapabiliyor. Sizce bunu yaparken ne hedefliyor olabilirler?" ya da "Sizce annelerin bazen çocuklarının yemeğine müdahale etmeden yalnızca izlemekteki amaçları neler olabilir?" örneklerinde olduğu gibi her birinde, özellikle kullanılan besleme uygulamasının arkasındaki mantığı araştıran, annelerin bu yöntemle neyi başarmayı hedeflediklerine odaklanan açık uçlu sorular kullanılmıştır.

Oluşturulan görüşme formunda yer alan soruların anlaşılabilir olduğundan emin olmak için dört anne ile pilot görüşme yapılmıştır. Annelerin ve uzmanların geri bildirimleri doğrultusunda yapılan düzenlemelerle görüşme formu son haline getirilmiştir.

Odak grup görüşmelerinin verileri Ocak 2020- Nisan 2020 tarihleri arasında toplanmıştır. Araştırma süreci ile ilgili gerekli izinler, İstanbul Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulundan

alınmıştır. Çalışmaya katılmayı kabul eden katılımcılar, araştırmacı tarafından 6 kişilik gruplar halinde üniversite bünyesinde bulunan görüşme odasına davet edilmiştir. Her bir katılımcıdan bilgilendirilmiş onam alınmıştır. Bu grup görüşmelerinin her biri ortalama 70 dakika sürmüştür. Görüşmelerin ses kayıtları Audacity programı kullanılarak alınmıştır.

1.3. Veri analizi

Odak grup görüşmelerinin analizinde, nitel veri içerisindeki anlam örüntülerini belirleme, anlam kalıplarına dair iç görü sunma, analiz etme ve raporlama için kullanılan tematik analiz yöntemi kullanılmıştır. Tematik analiz ile tekil ya da benzeri olmayan anlamlara odaklanmak yerine, kolektif olarak paylaşılan anlamların ve deneyimlerin anlaşılmasına odaklanılmıştır. Tematik analiz sürecinde Braun ve Clarke'ın (2006)¹⁷ geliştirdiği altı aşamalı işlem basamakları referans alınmıştır. Bu basamaklar doğrultusunda ilk olarak analize başlamadan önce veriye aşina olmak için veriler tekrarlı olarak okunmuş ve gerekli notlar alınmıştır. Sonrasında araştırma sorusuyla bağlantılı olduğu düşünülen kısımlar belirlenerek sistematik bir biçimde ilk kodlar oluşturulmuştur. Bir sonraki adımda, bu oluşturulan kodlar detaylı olarak incelenmiş ve ilişkili olduğu düşünülen temalar altında toplanmıştır. Ardından temaların oluşturulmuş olan kodlarla ve veri setiyle uyumu gözden geçirilmiştir. Temalar, içine atanmış olan kodların özelliklerini temsil edecek şekilde isimlendirilmiştir. Son aşamada ise ortaya çıkan bu temalar literatürle ilişkilendirilerek raporlanmıştır.

2. Bulgular

Görüşmeler sonucunda elde edilen verilerin tematik olarak analiz edilmesi sonucunda annelerin çocuklarını beslerken sahip oldukları hedeflerle ilgili "Sağlık hedefi", "Beceri geliştirme hedefi", "Bağ güçlendirme hedefi" ve "Anne odaklı hedefler" başlıklı ana temalar ile bu temalara ait alt kodlara ulaşılmıştır (bkz. Tablo 1).

¹⁷ Virginia Braun ve Victoria Clarke. "Using thematic analysis in psychology." Qualitative research in psychology 3, no. 2 (2006): 77-101.

Tablo 1

Tematik analizde ortaya çıkan temalar ve alt kodlar

Temalar	Alt kodlar
“Sağlık hedefi” korumak	Çeşitli ve yeterli besleme Zararlı gıdalardan
“Beceri geliştirme hedefi” geliştirme	Yemekle ilgili becerileri Farkındalık kazandırma Özgüven kazandırma Özerklik kazandırma
“Bağ güçlendirme hedefi”	Çocuğu daha iyi tanımak Paylaşımın artırılması
“Anne odaklı hedefler” hafifletmek	Çevrenin onayını almak Annenin kaygısını
kolaylaştırmak	Annenin işini

2.1. Sağlık Hedefi

Tüm katılımcıların çocuklarını beslerken sahip oldukları en temel ve yaygın hedeflerden biri çocuklarının sağlıklı olması vurgusudur. Çocuklarını beslerken genelde en temel motivasyonlarının onların sağlıklı olması, iyi beslenmesi, bol çeşitli ve yeterli miktarda yemek yemeleri üzerine kurulu olduğu görülmektedir. Bu bağlamda “Sağlık” teması, “Çeşitli ve yeterli besleme” ve “Zararlı gıdalardan koruma” hedeflerinden oluşmaktadır.

2.1.1. Çeşitli ve yeterli besleme

Anneler çocuklarının buldukları gelişim dönemi itibariyle çeşitli ve yeterli beslenmesinin önemini vurgulamaktadır. Uyguladıkları farklı stratejilerin temelinde aslında onların farklı besinlerin hepsinden yeteri kadar alması hedefinin yattığı görülmektedir. Bu hedeflere örnek olarak annelerin kullandığı şu ifadeler verilebilir:

“... Ben de istiyorum ki, çeşitli beslensin ki, sonuçta bir gelişim içerisinde yani, her şeyi almak zorunda. Hepsinden değişik değişik yiyebilsin istiyorum.”

“... Yani mutlaka sebze yemeğini bırakmak istiyor. Pilav ya da makarnayı tek yemek istiyor. O yüzden ona ben yani işte bu sebze yemeğiyle falan üst üste birlikte yenecek şekilde ya da işte onu yemeden pilav yiyemezsin gibi kurallar koyuyorum çeşitli beslensin, hepsinden kendine yetecek kadar yesin diye.”

“... Kısa zamanda her şeyden faydalansın. Yani hani bazen sevmediği tatlar olabiliyor, çocuğun tercih etmediği tatlar olabiliyor. Ama istiyorsunuz ki onun da tadına baksın, onu da denesin.”

2.1.2 Zararlı gıdalardan koruma

Sağlık vurgusuyla benzer biçimde ve onunla paralel olabilecek şekilde temel hedeflerden bir diğerinin ise çocukları sağlıklı olabilecek zararlı gıdalardan koruma hedefi olduğu görülmektedir. Zararlı gıdalardan koruma alt koduna örnek olarak aşağıdaki ifadeler verilebilir:

“... Sağlıksız beslenmesi tek kaygımız. Bir de onları yediği an, yiyen çocuk bile yemez oluyor. Orda birkaç çikolata, cips bir şey alsın, direk öğün kayıyor.”

“... Yemeklerde çok bir kısıtlama, yani ben kendi adıma söyleyeyim, yapmıyorum. Ama tabi bu abur cuburlarda özellikle, o da tabi zararlarından korumak adına. Ne kadar kısıtlayabilirsek o kadar kısıtlama hazır gıdalarda. Sırf zararlarından korumak adına.”

“... Tok karnına yedirmeye çalışıyoruz zararlı olabilecek gıdaları. Hani yiyecekse bile en azından bir iki lokmada bıraksın diye.”

2.2. Beceri geliştirme hedefi

Annelerin çocuklarını beslerken sahip oldukları, çocuklarının çeşitli alanlardaki becerilerini geliştirmekle ilgili motivasyonları “Beceri geliştirme” isimli temayı oluşturmuştur. Buna göre “Beceri geliştirme” teması “Yemekle ilgili becerileri geliştirme”, “Farkındalık kazandırma”, “Özgüven kazandırma” ve “Özerklik kazandırma” alt kodlardan oluşmaktadır.

2.2.1. Yemekle ilgili becerileri geliştirme

Anneler besleme aracılığıyla çocuklarının yemek yemekle ilgili temel becerileri kazanmasını hedeflediklerini sıklıkla vurgulamaktadır. Bu vurguları içeren ifade örneklerine aşağıda yer verilmiştir:

“... Hani çatal tutabilsin, kaşığı kullanabilsin, dökmeden o beceriyi kazanabilsin istiyorum.”

“... Saatini öğreniyor hangi saatte, tabi daha ufak yaşlarda öğreniyor bunu da, sabah kahvaltı yapıldığını, öğlen öğle yemeği, akşam akşam yemeği olduğunu, hep birlikte bütün ebeveynlerle oturulduğunu, tabak, çatalın kaşığın olduğunu, bunları da öğreniyor aslında.”

Bazı anneler yemekle ilgili becerilerin yanı sıra çocuklarının günlük hayatlarında kullanabilecekleri beceriler geliştirmesiyle ilgili hedeflerinden de bahsetmektedirler.

“...Yani aslında yemek öğretiyor da çocuğa. Mesela paylaşmayı da öğreniyor çocuk yemek yerken aslında. Öğrendiği şeylerden birisi de o.”

“...Yemek sırasında sebep sonuç ilişkisini, bir şeylerin döküldüğünü, düştüğünü, nasıl tuttuğunda ne olduğunu kendi görüyor biz müdahale etmeden.”

2.2.2. Farkındalık kazandırma

Anneler çocuklarını beslerken kendi beslenmeleri, vücutları, zevkleri konusunda farkındalık kazanmalarının da çok önemli olduğunu belirtmektedir. Farkındalık kazanma hedefi ile ilgili örneklerden bazıları şunlardır:

“...Neyi sevip sevmediğinin farkına varsın.”

“...Ya da yemenin bir zevk olduğunu. Sadece bir eylem değil de bunun zevkine tadına keyfine varması gerektiğini de çocuk belki de fark ediyor kendi deneme yanılmalarıyla.”

2.2.3. Özgüven kazandırma

Görüşmeler sırasında annelerden bazıları, besleme aracılığıyla çocuğun bir çok becerisinin desteklenebileceğini ve çocuğa yemek yedirmenin ötesinde, en önemli hedeflerinden birinin özgüven kazandırmak olduğunu vurgulamıştır.

“...Yani çocuğun yemek aracılığıyla kendi başına bir şeyleri başarmış olması hem onu mutlu ediyor, hem de güven vermiş oluyorsunuz.”

“...Kendine güven, ben büyüdüm , ben yedim, ben yaptım duygusu kazansın istiyorum.”

“...Onu yemek seçimlerinde desteklediğimde aslında her alanda özgüveni de gelişsin, ona da katkı sağlasın istiyorum.”

2.2.4. Özerklik kazandırma

Annelerin vurguladığı, yalnızca yemek sırasında değil günlük hayatta da kullanılabileceğini düşündükleri bir diğer beceri ise çocuklarının özerklik kazanmasıdır. Çocuğun da kendilerinden bağımsız bir birey olduğu ve besleme sırasında bununla ilgili ona farkındalık kazandırmayı hedeflediklerini vurgulamaktadırlar.

“...Bir de o bir canlı, o bir birey. Sadece bizim isteklerimizle değil, onun da bir karakteri var, yapısı var, istekleri var veya istemedikleri var. Onun da ortaya çıkması lazım bir özgüvenin oluşması ve karakterin oturması için. Yemek ortamları da bunu anlaması için uyarlanabilecek ortamlardan en önemlilerinden biri bence.”

“...Çocuğa destek, kendi başına yiyebileceğine, yapabileceğine dair destek olmak lazım hani. Ama işte unutuyoruz tabii. Hemen kendimiz yardımcı olmaya çalışıyoruz. Ama gerçekten o desteklendiği zaman bağımsızlaşması, özerk hissetmesi fark yaratıyor.”

2.3. Bağ güçlendirme hedefi

Bazı katılımcılar yemek öğünlerini, çocuklarıyla aralarındaki bağı güçlendirmek ve birbirlerini daha iyi tanımak için bir fırsat olarak kullanmayı hedeflediklerini belirttiler. Bu kapsamda “Bağ güçlendirme” teması, “Çocuğu daha iyi tanımak” ve “Paylaşımları güçlendirmek” alt başlıklarından oluşmaktadır.

2.3.1. Çocuğu daha iyi tanımak

Bazı annelerin yemekler sırasında çocuklarının hem beslenme alışkanlıklarını hem de genel olarak karakterlerini anlamak için fırsat bulmayı hedefledikleri görülmektedir. Çocuğu daha iyi tanıma hedefine örnek olarak şu ifadeler gösterilebilir:

“...Anne de öğrenmiş oluyor çocuğu. Diyor ki mesela ben kendi oğlum için diyeyim. Diyor ki mesela benim oğlum inatçı. Benim oğlum şunu sever. Şunları yapar. Şu şöyle olursa şunları hiç içmez, yapmaz. Öğreniyoruz çocuğu.”

“...Bence öğünler çocuğu tanımak için bir araç, sadece beslenmesini de değil huyunu suyunu.”

2.3.2. Paylaşımın artırılması

Bazı anneler ise yemek aracılığıyla aile arasında paylaşımların artırılması ve aile bağlarının güçlendirilmesi ile ilgili hedeflerini vurgulamıştır. Bu hedefleri ifade eden örneklerden bazıları aşağıda verilmiştir:

“...Yemek yemek mesela güzel bir sohbet ortamı sağlar. Ailenin bir arada oluşu, orda her bireyin oluşu falan mesela, orada çok sağlam bir durum.”

“...Yani aile bağlarını güçlendiriyor aslında.”

2.4. Anne odaklı hedefler

Katılımcı anneler tarafından yaygın olarak dile getirilen bir diğer hedef ise kendileriyle ilgili olan hedeflerdi. Çocuğu beslemenin annenin işi olarak görülmesi ve çalışan annelerdeki sorumluluk artışıyla baş etmekte zorlanma sonucu besleme konusunun annelerde bazı durumlarda kaygı uyandıran ve bir an önce bitirilmesi gereken bir hedef olduğu görülmektedir. “Anne odaklı hedefler” teması, “Çevrenin onayını almak”, “Annenin kaygısını hafifletmek” ve “Annenin işini kolaylaştırmak” ve alt temalardan oluşmaktadır.

2.4.1. Çevrenin onayını almak

Anneler, çocuklarını beslerken onları ve hedeflerini etkileyen bir diğer faktörün de içinde buldukları toplum ve çevre olduğunu belirtmektedir. Çevrelerindeki kişilerin baskısı çok yoğun olabildiği için bazen bu baskıdan kurtulmayı, onu en aza indirmeyi ya da onay almayı hedefleyebildiklerini dile getirmektedir. Annelerin çevrenin onayını almakla ilgili vurgularını içeren örneklerden bazıları aşağıda verilmiştir:

“... Ya da şey mesela yemekle ilgili. Etraftakiler, komşular hep yargılıyor. Hani ağlasın diye bırakın diyorlar ya her konuda uyku konusunda da, yemek konusunda da, istekler konusunda da ağlasın. Ama bir süre sonra çocuğun ağlaması değil de, etraf bizi ailecek strese sokmaya başladı mesela. Aç bıraktın diye suçlanabilirsin yani. O yüzden bir noktadan sonra kendi istediğim gibi beslemiyorum da aman onlar bir şey demesini hedefliyorum.”

“... Bu abur cubur için de, o an mesela bir dondurma, cips, bir şey al diyor. Bir parktasın. O an söylüyor. Başlıyor ağlamaya işte. Sen bir şey oturtmaya çalışıyorsun. O an izin vermemen gerekiyor, atıyorum ikinciyi istiyor, üçüncüyü istiyor. Ama herkes, çevre ağlıyor, sustur falan diyor. O zaman da kurmaya çalıştığım şey çevre baskısından dolayı gidiyor. Yeter ki o an sussun istiyorsun, ne isterse alıyorsun, aman insanlar seni onaylasın, yargılamasın diye.”

“... Toplumsal çevre. Yani dışarı çıktığınızda daha ufak yaştayken bile oluyordu, her yediğine yorum yapıyorlar, eleştiriyorlar. Eleştirmesinler, takdir etsinler istiyorsun, ona göre yediriyorsun ya da davranıyorsun...”

2.4.2. Annenin kaygısını hafifletmek

Katılımcı anneler, çocuklarını besleme konusunda yaşadıkları kaygılarını hafifletmeyi ya da geçici de olsa ondan kurtulmayı hedeflediklerini belirtmektedir.

“... İçim rahat etsin diye tabii ki. O yiyince benim içim rahat ediyor, rahatlıyorum, sakinleşiyorum.”

“... Bence kendi içimiz rahat etsini de hedefleyebiliyoruz. Yani hani bu görevimi tamamladım gibi. Çünkü yani çocuğun tok olması evde benim için çok önemli bir madde.”

“... Evde kadına yüklenen çok şey olduğu için, çamaşır, bulaşık, ben bir de çalışıyorum o görevim de var. Ertesi güne yapmam gereken şeyler de var. Bazen hakikaten tahammül noktam da olmayabiliyor. Ama besleme işi bitince içim rahat ediyor. Bir görevim bitmiş oluyor, o anlık da olsa sakinleşiyorum.”

2.4.3. Annenin işini kolaylaştırmak

Anneler işleri kolaylaştırmak için kendilerinin çocuklarını beslediğini ya da ekran kullanımını tercih ettiklerini dile getirmektedir. Bu tarz uygulamaları doğru bulmasalar bile hedeflerinin işlerini kolaylaştırmak ya da diğer işlerine ve kendilerine vakit ayırmak olabildiğini vurgulamaktadır. Bu hedeflere örnek olarak şu ifadeler gösterilebilir:

“... Ya benimki de mesela kendi yiyebiliyor ama ben ona yedirebiliyorum. Yani bir sürü işim var yani. Bitecek, o sofrayı toplayacağım, başka bir şey yapacağım yani. Hayat akıyor ne yazık ki.”

“...Etrafa dökmesin diye ben kendim yedirebiliyorum bazen mesela. Çünkü sonra onunla, temizlemekle uğraşmak çok zor olabiliyor.”

“...Tamam o zaman ekran koyalım. Sıkıntısız yiyelim. E tabi bu size de kolaylık sağlıyor. Yani ben akşam eve geldiğimde de onu o şekilde yedirmeye başladım çünkü işten gelmişim vaktim kısıtlı. Sonrasında biraz dinlenmeye de ihtiyacım oluyor doğal olarak.”

“...Fark etmeden yesin o gıdayı alsın. Bu yani engel olmasın. O sırada böyle çocuk fark etmeden götürmek, faydası olsun diye. Aslında farkında olmadan yesin bu iş de bitsin de daha fazla uğraşmayayım, diğer işlerime de bakabileyim diye.”

Tartışma

Beslenme, erken dönem çocuklarının sağlığıyla doğrudan ilişkilidir. Özellikle okul öncesi dönemde ebeveynler çocukların beslenmesi konusunda çok belirleyici bir rol oynamaktadır. Ancak çok az sayıda çalışma ebeveynlerin beslemeye ilişkin karar ve uygulamalarını doğrudan etkileyen hedeflerine odaklanmıştır. Bu çalışmada beslemeyle ilgili anne hedeflerine ulaşılması amaçlanmış, çalışmanın sonuçları, annelerin besleme sırasında çocuklarıyla, kendileriyle ve birbirleriyle olan ilişkileriyle ilgili hedeflerini ortaya koymuştur. Elde edilen sonuçlar dört ana tema altında toplanmıştır. Bu temalar; çocukları sağlıklı, çeşitli ve yeterli beslemenin yanı sıra zararlı gıdalardan da korumanın hedeflendiği “Sağlık hedefi”; çocuğun yemekle ilgili beceriler geliştirmesini ama aynı zamanda da özgüven, özerklik ve farkındalık kazanmasını içeren “Beceri geliştirme hedefi”; çocuğu daha iyi tanımayı ve aile içindeki paylaşımı artırmayı amaçlayan “Bağ güçlendirme hedefi”; ve son olarak da annenin kendisiyle ilgili kaygısını hafifletmeyi, işini kolaylaştırmayı ve çevreden de onay almayı içeren “Anne odaklı hedefler” olarak isimlendirilmiştir.

Yapılan çeşitli çalışmalar, bu çalışma kapsamında elde edilen besleme hedefiyle paralel olacak şekilde, ebeveynlerin çocuklarının çeşitli, sağlıklı

ve dengeli beslenmeleri konusunda güçlü motivasyonlara sahip olduklarını ortaya koymaktadır.¹⁸

Bu araştırma sonucunda ulaşılan temalardan biri olan annelerin çocuklarının beceri geliştirmesi ile ilgili hedeflerinin, Herman, Malhotra, Wright, Fisher ve Whitaker'ın (2012) çalışmasında bulguladığı, annelerin yemek yemekle ilgili sınırlar belirleyip, düzenli bir yapı oluşturarak çocuklarına çeşitli beceriler kazandırma motivasyonları ile tutarlı olduğu görülmektedir. Benzer şekilde White ve arkadaşları (2011) tarafından sekiz farklı ABD eyaletinde erken dönem çocuklarının ebeveynleri ile yapılan odak grup çalışmalarında da ebeveynlerin çocuklarının yaşam boyu kullanacakları çeşitli becerileri besleme aracılığıyla öğretmeye verdikleri önem vurgusu, bu çalışmadan elde edilen verilerle paraleldir.

Elde edilen temalardan biri olan annelerin çocuklarıyla bağ geliştirme hedefi, annelerin kendi kural ve kısıtlamalarıyla çelişip çelişmediğinden bağımsız olarak, çocuklarıyla besleme sırasında olumlu ilişkiler kurma isteklerini yansıtan araştırma bulguları ile benzerlik göstermektedir.¹⁹

Çalışma kapsamında elde edilen bir diğer tema ise anne odaklı hedeflerdir. Ebeveynlerin besleme sırasındaki motivasyonlarını ve davranış örüntülerini konu alan bir derleme makalesinde, günümüz aile yaşamının yoğunluğu sonucunda, ebeveynlerin çocuklarını beslerken amaçladıkları ile pratikte başarabilecekleri arasında bir çatışma hissettiği ortaya konulmaktadır²⁰. Yapılan bir başka çalışmada ise katılımcıların besleme sırasında kendi olumsuz çocukluk anılarından da etkilendikleri görülmüştür²¹. Bu bulgular bir arada değerlendirildiğinde annelerin yaşadıkları bu içsel çatışmalar sonucunda kaygılandığı ve çocuklarını besleyerek bu kaygıyı hafifletmeyi hedeflediği düşünülmektedir. Öte yandan, çoklu rollerle baş etmeleri gereken bu yoğun dönemde, bir diğer bulguyu destekleyecek şekilde, annelerin kendilerine daha fazla vakit ayırmayı hedeflemesi anlaşılır gözükmektedir.

Anne-çocuk arasındaki besleme ilişkisinde diğer yetişkin aile üyelerinin etkisini ortaya koyan çalışmalar da mevcuttur.²² Herman ve arkadaşları

¹⁸ S. Carnell v. dğr., "Parental feeding behaviours and motivations. A qualitative study in mothers of UK pre-schoolers." *Appetite* 57, no. 3 (2011): 665-673. Hayter, a.g.m., 374. Herman, a.g.m., 4. Kalinowski, a.g.m., 435.

¹⁹ Herman, a.g.m., 5. Kalinowski, a.g.m., 436. Kaufman ve Karpati, a.g.m., 2180.

²⁰ Louise Rylatt ve Tina Cartwright. "Parental feeding behaviour and motivations regarding pre-school age children: A thematic synthesis of qualitative studies." *Appetite* 99 (2016): 285-297.

²¹ Carnell, a.g.m., 667

²² Cayce C. Hughes v. dğr., "How low-income mothers with overweight preschool children make sense of obesity." *Qualitative Health Research* 20, no. 4 (2010): 465-478. Kaufman

(2012) tarafından yapılan çalışmada annelerin, evde onların sınırlamaları ve kuralları konusunda itiraz eden bir yetişkinin varlığında çocuklarına limit koyarken suçluluk hissettikleri görülmüştür. Benzer şekilde Hayter ve meslektaşları (2017), annelerin çocuklarını beslerken büyük anne, büyük baba gibi aile bireyleri ile çatışma yaşamak konusunda endişe duyduklarını bulgulamıştır. Bu araştırma sonuçlarının, çevrenin onayını almak konusundaki alt temayla tutarlılık gösterdiği düşünülmektedir.

Bu çalışma kapsamında elde edilen bulguların, çocukların erken dönem beslenmelerini iyileştirmek amacıyla kullanılan ebeveyn eğitim programlarının daha etkili olması için faydalı olabileceği düşünülebilir. Bu programlar, annelerin sahip olduğu, çocukların sağlığını destekleme, becerilerini geliştirme ve onlarla bağ kurma hedeflerine hitap ettiğinde daha etkili sonuçlar elde edilebilir. Bunu yaparken de zaman kısıtlılığı, çoklu rollerin varlığı, diğer yetişkinlerin etkisi gibi etkenleri hesaba katmanın gerekliliği ayrıca ortaya konulmuştur. Örneğin, diğer aile üyelerinin de çocuk beslenmesine dahil olma eğilimleri ve anne üzerindeki etkileri göz önüne alınarak, bu grupların çocuk besleme uygulamalarında annelere yardımcı olmaları için eğitime dahil edilmeleri hedeflenebilir. Genel olarak bu çalışmanın bulgularının, çocukların besin alımını iyileştirmeye yönelik tasarlanacak müdahale programları için kaynak sağlayabileceği ve yetişkinlikte de kalıcı olabilecek sağlıklı beslenme alışkanlıklarının kazanılmasına yardımcı olacağı düşünülmektedir.

Ancak, bulguların çalışmanın sınırlılıkları dahilinde değerlendirilmesi gerekir. İlk olarak, çalışma Türkiye'nin büyük bir şehrinde ikamet etmekte olan, sınırlı sayıda katılımcıdan oluştuğu için bulgunun genellenebilirliği sınırlıdır. Benzer şekilde mevcut çalışma, genellikle bir çocuğun hayatındaki birincil bakıcılar olarak tanımladıkları annelerle sınırlıdır. Son olarak, çalışma kapsamında öz bildirim yöntemi kullanıldığı için sosyal istenirliğin elde edilen sonuçları etkilemiş olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Gelecek araştırmalarda, hedeflerle ilgili elde edilen nitel verileri, ebeveynlerin çocukları besleme davranışı ile ilgili nicel verilerle birleştirerek çocuk üzerindeki olası etkilerini incelemek daha geniş kapsamlı bir bakış açısı edinmek için faydalı olabilir. Ayrıca annenin yanı sıra baba ve çocuğun yakın çevresinde yer alan büyükanne ve büyükbabalarla görüşmelerin yapılması, çocuğu beslerken sahip olunan ve birbiriyle etkileşim içinde olan hedeflere bütüncül olarak bakılmasını sağlayabilir.

ve Karpati, a.g.m., 2180. Ana C. Lindsay v. dğr., "Latina mothers' beliefs and practices related to weight status, feeding, and the development of child overweight." Public Health Nursing 28, no. 2 (2011): 107-118.

Kaynakça

- BİRCH, Leann L., and Jennifer A. Fisher. "Appetite and eating behavior in children." *Pediatric Clinics of North America* 42, no. 4 (1995): 931-953.
- BLISSETT, Jackie, and Anna Fogel. "Intrinsic and extrinsic influences on children's acceptance of new foods." *Physiology & behavior* 121 (2013): 89-95.
- BRAUN, Virginia, and Victoria Clarke. "Using thematic analysis in psychology." *Qualitative research in psychology* 3, no. 2 (2006): 77-101.
- CARNELL, S., L. Cooke, R. Cheng, A. Robbins, and J. Wardle. "Parental feeding behaviours and motivations. A qualitative study in mothers of UK pre-schoolers." *Appetite* 57, no. 3 (2011): 665-673.
- CASEY, Rosemary, and Paul Rozin. "Changing children's food preferences: parent opinions." *Appetite* 12, no. 3 (1989): 171-182.
- COOKE, Lucy. "The development and modification of children's eating habits." *Nutrition Bulletin* 29, no. 1 (2004): 31-35.
- DE ONÍS, Mercedes, Monika Blössner, and Elaine Borgghi. "Global prevalence and trends of overweight and obesity among preschool children." *The American journal of clinical nutrition* 92, no. 5 (2010): 1257-1264.
- FRANCIS, Lori A., Scott M. Hofer, and Leann L. Birch. "Predictors of maternal child-feeding style: maternal and child characteristics." *Appetite* 37, no. 3 (2001): 231-243.
- GARDNER, Daphne SL, Joanne Hosking, Brad S. Metcalf, Alison N. Jeffery, Linda D. Voss, and Terence J. Wilkin. "Contribution of early weight gain to childhood overweight and metabolic health: a longitudinal study (EarlyBird 36)." *Pediatrics* 123, no. 1 (2009): e67-e73.
- GOODNOW, Jacqueline F., Jacqueline J. Goodnow, and W. Andrew Collins. *Development according to parents: The nature, sources, and consequences of parents' ideas*. Psychology Press, 1990.
- HAYCRAFT, Emma, Claire Farrow, Caroline Meyer, Faye Powell, and Jackie Blissett. "Relationships between temperament and eating behaviours in young children." *Appetite* 56, no. 3 (2011): 689-692.
- HAYTER, Arabella KM, Alizon K. Draper, Heather R. Ohly, Gail A. Rees, Clare Pettinger, Pauline McGlone, and Richard G. Watt. "A qualitative study exploring parental accounts of feeding pre-school children in two low-income populations in the UK." *Maternal & child nutrition* 11, no. 3 (2015): 371-384.
- HERMAN, Allison N., Khushi Malhotra, Gretchen Wright, Jennifer O. Fisher, and Robert C. Whitaker. "A qualitative study of the aspirations and challenges of low-income mothers in feeding their preschool-aged children." *International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity* 9, no. 1 (2012): 1-13.
- HESS, Christine Reiner, Douglas M. Teti, and Brenda Hussey-Gardner. "Self-efficacy and parenting of high-risk infants: The moderating role of parent knowledge of infant development." *Journal of applied developmental psychology* 25, no. 4 (2004): 423-437.
- HUGHES, Cayce C., Susan N. Sherman, and Robert C. Whitaker. "How low-income mothers with overweight preschool children make sense of obesity." *Qualitative Health Research* 20, no. 4 (2010): 465-478.

- KAİSER, Lucia L., Nestor A. Martinez, Janice O. Harwood, and Linda C. Garcia. "Child feeding strategies in low-income Latino households: Focus group observations." *Journal of the Academy of Nutrition and Dietetics* 99, no. 5 (1999): 601.
- KALİNOWSKI, Alison, Kylene Krause, Carla Berdejo, Kristina Harrell, Katherine Rosenblum, and Julie C. Lumeng. "Beliefs about the role of parenting in feeding and childhood obesity among mothers of lower socioeconomic status." *Journal of nutrition education and behavior* 44, no. 5 (2012): 432-437.
- KAUFMAN, Leslie, and Adam Karpati. "Understanding the sociocultural roots of childhood obesity: food practices among Latino families of Bushwick, Brooklyn." *Social science & medicine* 64, no. 11 (2007): 2177-2188.
- LİNSDAY, Ana C., Katarina M. Sussner, Mary L. Greaney, and Karen E. Peterson. "Latina mothers' beliefs and practices related to weight status, feeding, and the development of child overweight." *Public Health Nursing* 28, no. 2 (2011): 107-118.
- MOORE, Sue N., Katy Tapper, and Simon Murphy. "Feeding goals sought by mothers of 3-5-year-old children." *British journal of health psychology* 15, no. 1 (2010): 185-196.
- RAMACHANDRAN, Ambady, C. Snehalatha, R. Vinitha, Megha Thayyil, CK Sathish Kumar, L. Sheeba, S. Joseph, and V. Vijay. "Prevalence of overweight in urban Indian adolescent school children." *Diabetes research and clinical practice* 57, no. 3 (2002): 185-190.
- RYLATT, Louise, and Tina Cartwright. "Parental feeding behaviour and motivations regarding pre-school age children: A thematic synthesis of qualitative studies." *Appetite* 99 (2016): 285-297.
- SCAGLİONİ, Silvia, Michela Salvioni, and Cinzia Galimberti. "Influence of parental attitudes in the development of children eating behaviour." *British journal of nutrition* 99, no. S1 (2008): S22-S25.
- SHERRY, Bettylou, Judith McDivitt, Leann Lipps Birch, Frances Hanks Cook, Susan Sanders, Jennifer Lynn Prish, Lori Ann Francis, and Kelley Sean Scanlon. "Attitudes, practices, and concerns about child feeding and child weight status among socioeconomically diverse white, Hispanic, and African-American mothers." *Journal of the American Dietetic Association* 104, no. 2 (2004): 215-221.
- SİRİMİ, Natalia, and Dimitrios G. Goulis. "Obesity in pregnancy." *Hormones* 9, no. 4 (2010): 299-306.
- SKİNNER, Jean D., Betty Ruth Carruth, Wendy Bounds, Paula Ziegler, and Kathleen Reidy. "Do food-related experiences in the first 2 years of life predict dietary variety in school-aged children?." *Journal of nutrition education and behavior* 34, no. 6 (2002): 310-315.
- The Nutrition and Health Survey of Turkey (2014). Beslenme durumu ve alışkanlıklarının değerlendirilmesi sonuç raporu. Retrieved from http://www.sagem.gov.tr/TBSA_Beslenme_Yayini.pdf.
- TUCKER, Patricia, Jennifer D. Irwin, Meizi He, L. Michelle Sangster Bouck, and Graham Pollett. "Preschoolers' dietary behaviours: parents' perspectives." *Canadian Journal of Dietetic Practice and Research* 67, no. 2 (2006): 67-71.
- WEBBER, Larry S., Sathanur R. Srinivasan, Wendy A. Wattigney, and Gerald S. Berenson. "Tracking of serum lipids and lipoproteins from childhood to adulthood: the

Kirman GÜNGÖRER, Ş., ŞENDİL, T. G. (2022). Erken Çocukluk Döneminde Ebeveyn Besleme Hedefleri: Niteliksel Bir Çalışma. ANKARAD, 3(6), 349-368.

Bogalusa Heart Study." *American journal of epidemiology* 133, no. 9 (1991): 884-899.

WEBBER, Laura, Lucy Cooke, Claire Hill, and Jane Wardle. "Associations between children's appetitive traits and maternal feeding practices." *Journal of the American Dietetic Association* 110, no. 11 (2010): 1718-1722.

World Health Organization. *Diet, nutrition, and the prevention of chronic diseases: report of a joint WHO/FAO expert consultation*. Vol. 916. World Health Organization, 2003.

ANKARAD, 2022; 3(6): 369-400	ankaradergisi06@gmail.com
e-ISSN: 2717-9052	DOI: 10.53838 ankarad.1220477

Araştırma Makalesi

TÜRKÇEDE SÖZ VARLIĞI ÜRETİMİ YÖNÜNDEN İKİLEMELERİN KURULUŞUNDA ÇEKİM MORFOLOJİSİNİN ROLÜ

Murat KÜÇÜK*

Öz: Diller sahip olduğu söz varlığını geliştirmek ve yeni kavramları karşılamak için kendi dil işleyişine göre birtakım yollara başvurmaktadır. Türkçe gibi eklemeli dillerde sözcük yapımı için sıklıkla kullanılan araç, türetme ekleridir. Bununla birlikte sözcük yapımında türetme eklerinin yanı sıra çekim eklerinin de sözlükbirimlerin kuruluşunda etkin rolü olduğu görülmektedir. Türkçede, cümle kuruluşunda rol alan yani dil bilimsel kategoriler oluşturan çekim ekleri aynı zamanda yeni kavramları karşılayacak sözcükler üretmiş ve bu sözcükler *Türkçe Sözlük*'te madde başı veya iç madde durumuna gelerek Türkçenin söz varlığında kendilerine yer edinmiştir. Böylece Türkçenin söz varlığı zenginleşerek yeni anlam ve biçimler kazanmıştır. Bu makalede Türkçenin söz varlığını oluşturan önemli dil birimlerinden biri olan ikilemelerin, çekim ekleri olarak kalıplaşma ya da sözlükselleşme yoluyla anlam ve biçim yönünden Türkçenin söz varlığına ve dolayısıyla anlatım gücüne ne şekilde katkıda bulunduğu incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çekim Ekleri, İkileme, Kalıplaşma, Sözlükselleşme, Söz Varlığı.

THE ROLE OF INFLECTIONAL MORPHOLOGY IN THE FORMATION OF REDUPLICATIONS IN TERMS OF TURKISH VOCABULARY ENRICHMENT

Abstract: Languages resort to a number of methods according to their own language functioning in order to improve their vocabulary and meet new concepts. The frequently used tools for word formation in agglutinative languages such as Turkish are derivational suffixes. In addition to derivational suffixes, it is seen that inflectional suffixes also play an active role in the formation of lexemes. In Turkish, inflectional suffixes that take part in sentence

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; e-posta: mkucuk@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9389-4872.

formation, that is, forming grammatical categories, have also produced words that will meet new concepts, and these words have taken their place in the vocabulary of Turkish by becoming a lexical entry or internal clause in the Turkish Dictionary. Thus, the vocabulary of Turkish has been enriched and gained new meanings and forms. In this article, it has been examined how reduplications, which are one of the important elements that make up the Turkish vocabulary, contribute to the Turkish vocabulary in terms of meaning and form, and thus to the expressive power, by taking inflectional suffixes and formulaicity or lexicalization.

Key Words: Inflectional Suffixes, Reduplication, Formulaicity, Lexicalization, Vocabulary.

Extended Abstract: One of the language units that make up the vocabulary of Turkish and whose frequency of use is quite common is reduplications. Reduplications is an original and remarkable research topic that should be examined in terms of word formation, lexicology, syntax, morphology and semantics. Reduplications, which have important functions in syntax, are used with the aim of reinforcing the meaning in the sentence and increasing the power of expression and making it more effective. In addition, reduplications strengthen the aesthetic aspect of the word and allow the harmonious use of words with sound similarity during speech.

Starting from the oldest written sources of the Turkish language, having reached today's Turkish by diversifying from different aspects over a thousand years; reduplication is a language phenomenon that can be made as a lexical entry and a subentry in dictionaries, which is an important type of expression in terms of acquiring new concepts for semantics, in terms of expanding the vocabulary for lexicology and providing rich semantic refinements to the expression. Reduplication is a much more important feature of Turkish than it is known. The subject of reduplication in Turkish is so common, its examples are so numerous that it is indispensable to examine the event separately and to determine it with all its examples by looking at other languages. Because reduplication is a feature that goes down to the foundations of Turkish in terms of structure. When the structure of Turkish is considered on its own, the importance of reduplication becomes evident. Reduplication is the richness of Turkish, its power to create.

In this article, the role of inflectional suffixes in the contribution of reduplications to Turkish as a vocabulary is discussed; classification of derivational suffixes and inflectional suffixes, and related scientific discussions are excluded from the scope of this article, however, relevant explanations are made where necessary. Reduplications have been

examined under two main headings in the study: 'Reduplications Constructed with Noun Inflectional Suffixes' and 'Reduplications Constructed with Verb Inflectional Suffixes'. It is seen that some noun inflectional suffixes and verb inflectional suffixes in Turkish are used in the enrichment of vocabulary, just like derivational suffixes, apart from their own functions. This is also true for reduplications. Reduplications with inflectional suffixes were included in dictionaries as lexical entries and subentries, and contributed significantly to the enrichment of Turkish vocabulary. Researchers have discussed the subject of using noun inflectional suffix and verb inflectional suffixes in reduplications and in vocabulary enrichment under the heading of *formulaicity*. Formulaicity occurs in two different forms. One of them is the formulaicity in the form of *root + suffix*. The second form of formulaicity is considered to be *suffix+suffix*. Formulaicity has a role in reduplications fusing with inflectional suffixes and becoming lexemes as much as *lexicalization* which has an important role in contributing vocabulary enrichment. The transformation of a bound morpheme into a free morpheme, the transformation of a syntax unit into a lexical unit by going through formulaicity and semantic restriction is lexicalization.

There are many examples of reduplication in the article. However, this is a conscious act. The reason for this is to draw attention to the importance of reduplications in the vocabulary of Turkish, and to determine its contribution to the enrichment of the vocabulary of Turkish by creating new concepts and meanings. In addition to the aforementioned examples, structures that form noun phrase, preposition phrase, idiom or compound verb. Especially, the multiplicity of reduplications that play a role in the construction of idioms draws attention.

In some cases, reduplication structures can be separated from each other and other words can enter between the words that make up the reduplication. Examples of such reduplications are also included in the article. Reduplications are language units that are written separately. However, there are also examples that are written adjacent.

Some of the reduplication examples in the article are not included in one or both of the source dictionaries that are the basis for scanning.

In general, it has been seen that formulaicity plays a role in reduplications formed with noun inflectional suffixes and lexicalization plays a role in reduplications formed with verb inflectional suffixes. Looking at the 'Singular 3rd Person Possessive Suffixes', formulaicity plays a role in creating diversity and looking at the 'Verb-Ø Verb-Ø', lexicalization plays the same role.

In the article, 1157 reduplications that have been formed with inflectional suffixes and gained new form and meaning features have been identified. 780 of them are reduplications formed with noun inflectional suffixes, 377 of them are reduplications formed with verb inflectional suffixes.

One of the indicators showing the importance of reduplications in Turkish and how widespread they are in both written and spoken language; is that these elements have transformed into compound words, idioms, or have played an active role in the formation of the idiom. It should be noted here that some reduplication examples only exists in the idiom structures: *akla hayale gelmemek*, *suya sabuna dokunmamak* etc.

By rederiving some of the reduplication examples, they increased their contribution to the vocabulary of Turkish once more: *dedikodu*, *dedikoducu*, *dedikoduculuk*, *dedikodulu*, *dedikodusuz*, *kapkaç*, *kapkaççı*, *kapkaççılık* etc. In some reduplications, they directly became names of objects: *analıkızlı*, *çekçek*, *çekyat*, *gelgel*, *kaykay*, *kesyap*, *tutçek*, *varagele*, *yapboz*.

It is also possible to talk about reduplication structures that are not currently included in the dictionaries, but became lexical units or are in the process of becoming lexical units: *al sat*, *dur kalk*, *var git*, *getir götür (işleri)*; *dur otur bilmemek*, *git git bitmemek*, *gül gül ölmek*; *sorup soruşturmak*; *ballandıra ballandıra anlatmak*, *söke söke almak*.

Giriş

Türkçenin söz varlığını oluşturan ve kullanım sıklığı oldukça yaygın olan dil birimlerinden biri de ikilemelerdir. İkilemeler sözcük yapımı, sözlük bilimi, söz dizimi, biçim bilgisi ve anlam bilimi yönünden incelenmesi gereken bir araştırma konusudur. Sözdiziminde önemli işlevleri bulunan ikilemeler cümle içinde anlamı pekiştirmek; anlatım gücünü artırmak ve daha etkili duruma getirmek amacıyla kullanılmaktadır. Ayrıca ikilemeler sözün estetik yönünü kuvvetlendirmekte ve aralarında ses benzerliği bulunan sözcüklerin söyleyişte bir ahenk içerisinde kullanımına imkân tanımaktadır.

Türkçe Sözlük'te (TS) ikileme “Anlamı güçlendirmek için aynı kelimenin tekrarlanması, anlamları birbirine yakın, karşıt olan veya sesleri birbirini andıran kelimelerin yan yana kullanılması: *yavaş yavaş*, *irili ufaklı*, *aşağı yukarı gibi*.” biçiminde tanımlanmaktadır. Korkmaz, ikilemeyi “Aralarında belli bir ses düzeni bulunan, biçim ve anlamca birbiriyle ilişkili olan, aynı, yakın ya da zıt anlamlı iki veya daha çok kelimenin bir tek kelime gibi anlam göstermek üzere yan yana gelmesi ile oluşturulan

kelime grubu” olarak açıklamaktadır¹. Türkiye’de bu konu üzerine kapsamlı çalışmalardan birini kitap olarak ortaya koyan Vecihe Hatiboğlu ikilemenin Osmanlı Türkçesinde *atf-ı tefsiri*, Fransızcada *redoublement*, *hendiadyoin*; İngilizcede *reduplication dual*, *hendiadyoin*; Almandada *verdoppelung*, *zwillingsformen*, *hendiadyoin*, terimleriyle karşılandığını belirtir ve ikilemenin tanımı şöyle verir: “İkileme, anlatım gücünü artırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla, aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın yahut karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılmasıdır”². Adlandırma hususunda üzerinde birlik sağlanamayan ikileme için çeşitli kaynaklarda “*ikileme*, *hendiadyoin*, *reduplikasyon*, *terkib-i ihtimâlî*, *mühmelât*, *yineleme(ler)*, *tekrar(lar)*, *tekrar grubu*, *tekrar öbeği*, *tekrarlama*, *ikizleme*, *ikilemeli ad*, *kelime koşmaları*, *sıralama*, *katmerleme*, *çift sözler*, *eş çift*, *bağlam öbekleri (ikilemeler, koşma takımları)*, *tekrarlı yapı sınıfları*” gibi terimler kullanılmıştır.

Türkçenin söz varlığındaki zenginliğinin, sözcük yapımı gücünün özgün bir örneği olan ikilemeler en az iki sözcüğün anlamca (*aşağı yukarı*, *sağdan soldan*) ya da anlamca ve yapıca (*çekyat*, *dedikodu*) kaynaşmasıyla oluşmakta ve sözlükbirim durumuna gelerek anlam itibarıyla tek bir sözcükbirim gibi işlev üstlenmektedirler. Dilin bu yöndeki işleyiş özelliğini Hatiboğlu “*Türkçenin yapısı, başlı başına ele alınınca, ikileme olayının önemi ortaya çıkar. İkileme, Türkçenin zenginliğidir, yaratma gücüdür. Türk düşüncesindeki anlam bolluğunu kavram inceliğini karşılamak üzere, sözcük kurar gibi, türlü yönlerden birbiriyle ilgili iki sözcük yanyana getirilir ve yeni bir anlatım yolu yaratılır*” ifadesiyle dile getirmektedir³. İkilemelerin kuruluşunda yer alan sözcüklerin arasına başka bir öge getirilmez ve ikilemeyi oluşturan sözcüklerin diziliş sırası değiştirilemez. Türkçede kendi başlarına kullanıldıkları zaman herhangi bir anlam taşımayan birçok sözcük ancak ikileme yapısında yer aldıklarında anlam değeri kazanmaktadır⁴.

Türkçenin anlatım gücünü öne çıkartan ikilemeler, başlangıç döneminden itibaren en sık başvurulan ifade biçimlerindedir. Türkçede henüz VIII. yüzyılda eski Türk yazıtlarında da ikilemelere sık sık başvurulduğu bilinmektedir. Bu da Türkçenin VIII. yüzyıldan çok daha öncesinde,

¹ Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 123.

² Vecihe Hatiboğlu, *Türk Dilinde İkileme*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1981, s. 9.

³ Hatipoğlu, a.g.e., s. 9.

⁴ Mehmet Yastı, “Türkçe Deyimlerde Geçen İkilemelerin Ses ve Şekil Özellikleri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 21/2007, s. 51-87.

ikilemeleri bünyesinde bolca barındıracak olgunlukta bir dil olduğunu göstermektedir⁵.

Türk dilinde bulunan ikilemeler ve kullanımları hakkında ilk bilgiler **Kâşgarlı Mahmud** tarafından kaleme alınmıştır. Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti 't-Türk'*te şu ifadelere yer vermiştir:

“Bil ki Oğuzca tuhaftır. Çift olarak kullanılan bu isim ve fiillerden biri asıldır, diğeri de onun şubesidir veya ona bağlıdır. Onlar (Oğuzlar), Türklerden farklı olarak, tâbi olan kelimeyi tek başına kullanırlar. Örneği şudur: Türkler, bir şey diğeri bir şeye katıldığı zaman, **kattı kardı** derler. Bir şeyi bir şeye katmakta asıl olan **kattı** 'dır; **kardı**, ona tâbidir. Oğuzlar ise bir şeyi bir şeye katmak için **kardı** derler ve aslını (kattı 'yı) bırakırlar. Bunun gibi Türkler **edgü yawlak** derler; **edgü** 'iyi 'dir, **yawlak** 'kötü 'dür; **edgü** ile beraber kullanılır; yalnız başına kullanılmaz. Oğuzlar ise onu tek başına kullanırlar”⁶.

İkilemeler, Türk dilinin tarihî dönemlerinde de sıkça kullanılmış, mevcut söz varlığı üzerine birçok lisansüstü araştırma yapılmış⁷ ve çeşitli yayınlar ortaya konulmuştur⁸. Günümüz Türkçesinde de geçmiş dönemlere göre daha yaygın olarak konuşma ve yazı dilinde işlek bir biçimde varlığını sürdürmektedir.

Türkçede ikilemeler, Türklük bilimi uzmanlarının yüzyılı aşkın bir süreden beri üzerinde farklı yönlerden araştırma ve inceleme yaptıkları özgün, dikkat çekici bir konudur. Bu sebeple gerek yurt dışında gerek yurt içinde birçok bilimsel yayın alanyazına kazandırılmıştır. “Türkçe”deki ikilemeler

⁵ Erhan Aydın, “Eski Türk Yazıt ve El Yazmalarında İkilemeler”, *Journal of Old Turkic Studies*, 3/2 (2019), s. 282.

⁶ Ahmet B. Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti 't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

⁷ Serkan Şen, Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002; Hasan Tunca (2011), *Eski Anadolu Türkçesinde İkilemeler*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011; Ahmet Karaman, *Eski Türkçede (VIII.-XII. yüzyıl) İkilemeler*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2021.

⁸ Saadet Çağatay, “Uygurcada Hendiadyoinler”, *Türk lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları 1978, s. 29-66; Zuhul Kargı Ölmez, “Kutadgu Bilig”de İkilemeler (2)”, *Bahşi Ögdisi* 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı, Simurg Yayınları, Freiburg-İstanbul 1998, s. 235-260; Zuhul Kargı Ölmez, “Kutadgu Bilig”de İkilemeler (1)”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7 (1997), s. 19-40; SEV, Gülsel, “*Dîvânü Lûgat 'it Türk'*te İkilemeler”, *Türk Dili*, 634 (2004), s. 497-510; İbrahim Taş, “*Kutadgu Bilig*’de İkilemeler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Cilt 60, Sayı 2 (2012), s. 43-95; Aydın, a.g.m., s. 259-286.

konusundaki ilk çalışmayı 1899 yılında **Karl Foy** yapmıştır. Karl Foy, *Studen zur osmanischen Syntax* adlı bu makalesinde ikilemeleri saha, manâ, hece sayısı, kelime sırası ve dilbilgisi açısından ele alırken, aslında ikiz olarak kullanılan kelimelerin yanyana geliş kurallarını tesbit etmeğe çalışmıştır⁹. **Ahmet Cevdet Emre** *Türk Dil Bilgisi* adlı gramer denemesinde konuyu “Yineleme - İkizleme - Katmerleme” başlığı altında ele almış, ikilemeyi oluşturan sözcük türlerine göre sınıflandırma yapmıştır¹⁰. **Osman Nedim Tuna**, “Türkçede Tekrarlar”¹¹ ve “Türkçede Tekrarlar 2”¹² adlı makalelerinde, *tekrarlar* konusunu edebî eserlerden tanıklarıyla birlikte ayrıntılı biçimde işlemiş, tekrarları sözcük türlerine göre sınıflandırmıştır. **Hans Marchand** da 1952 yılında Leiden’da yayımlanan *Alliteration, Ablaut und Reim in den Türkischen Zwillingsformen* adlı makalesinde, Türkçedeki ikilemeleri ön ses benzerliği, iç ses uyumu ve kafiye açılarından incelemiş, ikilemeleri bileşenleri bakımından çeşitli tiplere ayırarak bunların yapılışını psikolojik ve anlambilim özellikleri çerçevesinde açıklamaya çalışmıştır¹³. **Mehmet Ali Ağakay** ise, 1953 yılında *Türk Dili* dergisinin 16. ve 17. sayılarında yayımlanan “Dilbilgisi Konuları: İkizlemeler Üzerine” başlıklı iki makalesinde ikilemeleri sınıflara ayırarak çeşitlerini ve tiplerini sıralamış, bunların anlam değerlerini ortaya koymaya çalışmıştır. **Saadet Çağatay** “Uygurcada Hendiadyoinler” adlı makalesinde ikilemeleri *Hendiadyoin Nedir?*, *Fonetik Ciheti*, *Alliteration*, *Gramer Ciheti*, *Füiller*, *Anlam Ciheti* ve *Hendiadyoin’in Türleri* olmak üzere yedi başlık altında incelemiş; çalışmayı Uygurca ikilemelerin alfabetik listesini cümle içinde kullanıldığı örnekleriyle birlikte vererek tamamlamıştır¹⁴. Türkiye Türkçesinde ikilemeler konusunda öne çıkan ve araştırmacıların sıkça başvurduğu önemli bir yayın **Vecihe Hatipoğlu** tarafından hazırlanan *Türk Dilinde İkilemeler* adlı kapsamlı çalışmadır. Hatipoğlu bu kitabında, ikilemelerin genel özellikleri hakkında bilgi verdikten sonra ikilemeleri sözcük yapısı, sözcük türü, görev ve anlam bakımından örnekleriyle birlikte ele alarak geniş bir biçimde işlemiştir. Kitabın son bölümünde kalıplaşmış ya da

⁹ Şahbender Çoraklı, *Türkçe ve Almancadaki İkilemeler*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Alman Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1991, s. 3.

¹⁰ Ahmet Cevat Emre, *Türk Dilbilgisi*, İstanbul 1945, s. 541-548.

¹¹ Osman Nedim Tuna, “Türkçede Tekrarlar”, *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi Kowalski Özel Sayısı*, 3/2-3 (1949), s. 429-477.

¹² Osman Nedim Tuna, “Türkçede Tekrarlar 2”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 4/1-2 (1950), s. 35-82.

¹³ Çoraklı, a.g.e., s. 4.

¹⁴ Çağatay, a.g.m. s. 29-66.

kalıplaşmakta olan¹⁵ ikilemelerin başlıcalarının sıralandığı ‘İkileme Sözlüğü’ne yer verilmiştir.

İkilemeler üzerine yapılan diğer yayınlardan bazıları da şunlardır: **A. Deniz Abik** (2010), “(İsim1 + II/+IU) (İsim2 +II/+IU) Kuruluşundaki İkilemeler”, *Türkoloji Dergisi*, Cilt 17, Sayı 2, s. 1-20; **Andreas Tietze** (1966), “Reduplikasyon ve (r) İle Kurulmuş Çift Sözcükler”, *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 423-429; **Bilal Aktan** (2010), “*Divânü Lügâti’t-Türk*’ün Söz Varlığında Yer Alan İkilemeler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 28, s. 1-12; **Bülent Özkan** (2011), “Türkiye Türkçesinde İkili Tekrarlar”, *Turkish Studies*, Volume 6/1 Winter, s. 1625-1648; **Erhan Aydın** (2019), “Eski Türk Yazıt ve El Yazmalarında İkilemeler”, *Journal of Old Turkic Studies*, 3/2, s. 259-286; **Hasan Eren** (1949), “İkiz Kelimelerin Tarihi Hakkında”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 7, Sayı 2, s. 283-286; **İbrahim Taş** (2012), “*Kutadgu Bilig*’de İkilemeler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Cilt 60, Sayı 2, s. 43-95; **Mehmet Yastı** (2007), “Türkçe Deyimlerde Geçen İkilemelerin Ses ve Şekil Özellikleri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 21, s. 51-87; **Şahbender Çoraklı** (2001), “Türkçenin Yaratma Gücü İkilemeler I”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 17, s. 53-60 ve (2005), “Türkçenin Yaratma Gücü İkilemeler II”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 27, s. 41-44; **Yasemin Çürük** (2018), “Sözcük Türetme Yöntemi Olarak İkileme”, *International Journal of Languages’ Education and Teaching*, Volume 6, Issue 3, s. 499-503.

İkilemeler konusunda hazırlanan lisansüstü araştırmalardan birkaçı ise şunlardır: **Ahmet Karaman** (2021), *Eski Türkçede (VIII.-XII. yüzyıl) İkilemeler*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi; **Betül Erbaşı** (2015), *Türkçe’de Çekimli Fiil İkilemeleri*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dilbilim Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi; **Hasan Tunca** (2011), *Eski Anadolu Türkçesinde İkilemeler*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi; **Özlem Merve Aksoy** (2019), *Türkiye Türkçesi Ağzlarında İkilemeler*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi; **Öznur Sivri** (2020), *Türkiye Türkçesi Ağzlarında İkilemeler*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler

¹⁵ Hatipoğlu, a.g.e., s. 85.

Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi; **Selda Güler** (2003), *A Study on Turkish Reduplications: Some Observations on Form and Function of Reduplication* (Türkçe İkilemelerin Anlamsal ve Yapısal Özellikleri), Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İngiliz Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi; **Sema Bayraktar** (2004), *Türk Dilinde İkilemelerin Yapı-Görev-Anlam Özellikleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi; **Serkan Şen** (2002), *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Türkçede ikilemeler konusunu geçmişten günümüze çeşitli yönleriyle değerlendiren bu araştırma ve yayınların yanı sıra söz konusu alanda öne çıkan çalışmalardan biri de **Necmi Akyalçın**'ın hazırlayıp Türklük bilimine kazandırdığı *Türkçe İkilemeler Sözlüğü* adlı eserdir. 2007 yılında Anı Yayıncılık tarafından basılan kitap; 'Sunuş'tan sonra 'İkilemeler Üzerine', 'Amaç ve Yöntem', 'Açıklamalar', tanıkların derlendiği kaynaklar listesini gösteren 'Roman-Öykü-Şiir-Araştırma' ve 'Türkçe İkilemeler Sözlüğü' bölümlerinden oluşmuştur. Türkiye Türkçesi ağzlarından da yararlanılan sözlükte ikilemeler tanıklarıyla birlikte verilmiştir. Çalışmada 400 civarında kitap, çeşitli dergiler ve 14 farklı gazete taranmış; 7000 dolayında ikileme elde edilmiştir. Kitap, Türkçedeki ikileme söz varlığını derli toplu olarak bir arada bulundurması bakımından alanında önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Makale hazırlanırken Türk Dil Kurumu *Türkçe Sözlük*, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* ve *Türkçe İkilemeler Sözlüğü* kitabında yer alan söz varlığı esas alınmış, inceleme bölümündeki ikileme örnekleri bu kaynaklardan verilmiştir.

İkilemeler ses bilgisi, biçim bilgisi, sözdizimi ve anlam bilgisi vd. yönleriyle çeşitli biçimlerde sınıflandırılabilirler. Biçim bilgisi açısından *çekim biçim bilgisi* (inflectional morphology) ve *türetim biçim bilgisi* (derivational morphology) olmak üzere iki ana başlık söz konusudur. "Biçimbilgisi geniş anlamda kelimelerin iç yapılarıyla ilgilenir. Çekim ve türetim kavramları da biçimbilgisinin merkezindedir ve bu kavramlar bir dilin işleyişinde temel unsurlar arasında yer alır. Çekim daha çok bir kelimenin farklı biçimlerini ifade eder ve dilbilgisel bir amaçla cümleye katılır. Türetim ise bir ekle yeni kelime yapımı demektir"¹⁶. Bu makalede

¹⁶ Mevlüt Erdem, "Türkçede Çekim ve Yapım Eklerinin Özellikleri ve Sınırları", *Bilig*, 58 (2011), s. 71.

ikilemeler, kuruluşlarında üstlendikleri rol bakımından *çekim biçim bilgisi* yönüyle ele alınıp incelenmiştir.

Çeşitli dil bilgisel ilişkiler kurarak cümle kuruluşlarında görev alan çekim ekleri, kalıplaşma veya sözlükselleşme yoluyla söz yapımına önemli ölçüde katkıda bulunmuştur: *ansızın, aşağı, aylarca, başlıca, birlikte, boyuna, canım, çoktan, dünyada, ezbere, gibi, gözde, içeri, içten, kısım, özellikle, sıradan, sonra, yayan, yukarı; albeni, kaykay, külbastı, neyse, sinekkaydı, örtbas, yapboz*. Çekim ekleriyle türetilen pek çok sözcük sözlükte madde başı veya iç madde durumuna gelerek Türkçenin söz varlığında geniş sayılabilecek derecede kendilerine yer edinmiştir. Böylece Türkçenin söz varlığı zenginleşerek yeni anlam ve biçimler kazanmıştır. Bu durum ikilemeler için de söz konusudur. Türetimlerinde çekim ekleri bulunan ikilemelerin tespit edilmesi ve işlevlerinin belirlenmesi, bu eklerin işlev değiştirerek Türkçenin söz varlığının zenginleşmesinde rol oynadıklarını göstermeleri açısından önem taşımaktadır.

I. İnceleme

Türk dilinin en eski yazılı kaynaklarından başlayarak bin yılı aşkın bire süre içerisinde farklı yönlerden çeşitlenerek günümüz Türkçesine ulaşan; yeni kavramların elde edilmesi, söz varlığının genişlemesi bakımından sözcük bilimi, ifadeye zengin anlam incelikleri kazandırması bakımından anlam bilimi için önemli bir anlatım türü olan ikileme, sözlüklerde maddebaşı ve iç madde yapılabilecek özellikte bir dil olgusudur. “İkileme, Türkçenin bilinenden çok daha önemli bir özelliğidir. Türkçede ikileme konusu o kadar yaygın, örnekleri o kadar çoktur ki başka dillere bakarak, olayın ayrıca ele alınmasından, inceden inceye bütün örnekleriyle saptanmasından vazgeçilemez. Çünkü ikileme olayı, yapı bakımından Türkçenin temellerine kadar inen bir özelliktir. Türkçenin yapısı başlı başına ele alınınca ikileme olayının önemi ortaya çıkar. İkileme Türkçenin zenginliğidir, yaratma gücüdür. İkileme Türkçenin yüzyıllar boyunca ilişki hâlinde bulunduğu Sanskritçe, Farsça, Arapça, Fransızca gibi dillerde az bulunan bir özelliktir”¹⁷. “Türk dilinde ‘ikilemeler’ ne yeni ne de az işlenmiş bir konudur. Gerçekte, Türkoloji yayınlarında bu konu üzerinde çıkmış araştırmaların sayısı oldukça kabarıktır. Hiç şüphesiz, bunlardan bazıları bildiklerimize yeni ve önemli şeyler ilâve etmişlerdir. Fakat pek çoğu, eskilerin ‘başka şekilde ele alınmış tekrar’ından ibarettir. Bu bakımdan, ‘ikilemeler’le ilgili bütün meseleler henüz çözülmüş olmaktan uzaktır”¹⁸. Ancak aradan geçen kırk yıllık süre zarfında ikilemeler üzerine

¹⁷ Hatipoğlu, a.g.e., s. 9.

¹⁸ Tuna, e.g.m., s. 163.

birçok araştırma yapılmış, konuyu çeşitli yönleriyle inceleyen kitap ve makaleler yayımlanmış, tezler hazırlanmıştır.

Bu makalede ise, ikilemelerin söz varlığı olarak Türkçeye katkısında çekim eklerinin rolü işlenmiş; yapım ekleri ve çekim eklerinin sınıflandırılması ve ilgili bilimsel tartışmalar makalenin kapsamı dışında tutulmuş, ancak gerekli yerlerde konuyla ilgili açıklamalar yapılmıştır. İkilemeler çalışmada “**Ad Çekim Ekleriyle Kurulan İkilemeler**”, “**Eylem Çekim Ekleriyle Kurulan İkilemeler**” olmak üzere iki ana başlık altında incelenmiştir.

Ekler, dil dizgesinde çeşitli işlevleri yerine getirmek üzere taban ve gövdelerin sonuna eklenen bir veya birden çok sestem oluşabilen bağımlı biçim birimlerdir. Geleneksel Türkçe dil bilgisinde ekler *yapım ekleri* (derivational suffixes) ve *çekim ekleri* (inflectional suffixes) olarak iki gruba ayrılır¹⁹. Çekim kategorileri olarak da adlandırılan çekim ekleri bir sözcüğün farklı sözcük biçimlerinin elde edilmesini sağlar ve dil birlikleri arasında sözdizimsel ilişkiler kurar. Başka bir ifadeyle sözcüklerin cümle içerisindeki öteki sözcüklerle ya da yüklemle olan ilişkilerini düzenler. “Çekim kategorileri dillere göre farklılık gösterir ve eklendikleri kelimelerin cinsine göre ikiye ayrılır: İsim ve fiil. İsimlere gelen çekim ekleri arasında *cinsiyet* (gender), *sayı* (number), *belirlilik/belirsizlik* ([in]definiteness), *durum* case) vb. sayılabilir”²⁰. Türkçede kavramların cinsiyet durumu sözlükbirim üzerinden anlam yönüyle ayırt edilebilmektedir. Türkçe sözcüklerde dilbilgisel açıdan cinsiyet ayırımı gösteren bir işaretleyici bulunmamaktadır. Ayrıca bazı dillerde görülen *belirlilik/belirsizlik* kategorisi de Türkçede yoktur. Böyle olmakla birlikte Türkçenin gramerini konu alan bazı kaynaklarda *bir* sözcüğü “*belirsizlik takısı*” (indefinite article) olarak verilmiştir²¹. Eylemler üzerinde görülen çekim kategorileri *kip*, *zıtlık* (polarity), *kişi*, *sayı* ve *çatıdır*²².

Geleneksel dil bilgisi kitaplarında ise Türkçede bulunan çekim kategorileri; adlarda *durum*, *iyelik* ve *çokluk*; eylemlerde *kip/zaman*, *kişi* ve

¹⁹ Tahir Nejat, *Dilbilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1975, s. 56-57; Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1985, s. 122, 124; Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 148; Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 22; Günay Karaağaç, *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2012, s. 325.

²⁰ Erdem, a.g.m., s. 72.

²¹ Geoffrey Lewis, *Turkish Grammar*, Second Edition, Oxford University Press, Oxford 2000, s. 50; Aslı Göksel - Celia Kerslake, *Turkish, A Comprehensive Grammar*, London: Routledge 2005, 372.

²² Erdem, a.g.m., s. 73.

sayı olarak yer almaktadır²³. Bununla birlikte, Türkçe dil bilgisi üzerine araştırma yapanlar arasında çoğu çekim ve yapım ekinin ayrımı bakımından bir uyum söz konusuysen, bazı ekler hususunda bir birlik sağlanamadığı görülmektedir. Bu durum çekim eklerinin kendi içerisinde de geçerlidir. Durum ekleri arasında yer alan *belirtme, yönelme, bulunma, ayrılma* ve *ilgi durumu* ekleri üzerinde görüş birliği varken; *eşitlik, araç* ve *yön gösterme ekleri* hususunda bir birlik görülmemektedir. Birer çekim eki olan *eşitlik, araç* ve *yön gösterme durumu eklerinin* zamanla işlevlerini kaybedip kalıplaşarak yapım ekine dönüştüğünü söyleyen araştırmacılar da bulunmaktadır Çekim eklerini sınıflandıran Banguoğlu, ad çekim eklerini *iççekim hâlleri* ve *dışçekim hâlleri* olarak iki başlık altında verir. İççekim hâlleri altı çeşit olup bunlar *kim, kimi, kime, kimde, kimden, kimin* hâlleridir. Dışçekim hâlleri ise *kimle, kimce, kimli* ve *kimsiz* hâlleridir²⁴.

Başdaş, çekim ekleri ve yapım ekleri arasındaki temel farkın, kelimenin anlamını veya türünü değiştirme ya da değiştirmeme olduğunu; ancak anlamdaki değişiklik konusunda kesin bir ölçütün bulunmadığından bahseder²⁵. Bazı yapım eklerinin her zaman yeni sözcük türetmeyip işlevleri bakımından çekim eklerine yaklaştığını, bazı çekim eklerinin ise çeşitli sebeplerle kalıplaşarak türetme görevi üstlendiğini dile getirir. “Her iki ek grubunun içerisinde işlevleri birbirine yaklaşan veya kesişen ekleri *ara ekler*” olarak adlandırır ve şu şekilde sıralar: *İsim-fiil ekleri, Sıfat-fiil ekleri, Zarf-fiil ekleri, Çatı ekleri, Olumsuzluk eki (-mA), Çokluk eki (+IAr), Eski yön gösterme eki (-GARU), Eski vasıta eki +(I)n, Eşitlik eki +ÇA*.

Türkçede bazı ad çekim ekleri ve eylem çekim eklerinin kendi işlevlerinin dışında, tıpkı birer yapım eki gibi söz varlığı üretiminde kullanıldıkları görülmektedir. Bu durum ikilemeler için de söz konusudur. Kuruluşunda çekim ekleri bulunan ikilemeler, sözlüklerde madde başı ve iç madde olarak yer almış, Türkçenin söz varlığı üretimine ciddi anlamda katkıda bulunmuştur. Ad çekim ekleri ve eylem çekim eklerinin ikilemelere de gelerek söz varlığı üretiminde kullanılması konusunu araştırmacılar *kalıplaşma* (formulaicity) başlığı altında ele almıştır²⁶. Eker, kalıplaşmayı Türkçede eklerin yanı sıra tümcelerinin bazen kendi işlevlerinin ve

²³ Ergin, a.g.m., s. 220; Süer Eker, *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yayınları, Ankara 2002, s. 281; Korkmaz, a.g.e., s. 359; Karaağaç, a.g.e., s. 325.

²⁴ Banguoğlu, a.g.e., s. 326-331.

²⁵ Cahit Başdaş, “Türkçede Üçüncü Grup (Ara) Ekler”, *I. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı*, Bilkent Üniversitesi, Ankara 2006.

²⁶ Nevzat Özkan, “Hâl Ekleri Kalıplaşmaları ve Sebepleri Üzerinde Bir Değerlendirme”, *İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, 12 (2001), s. 154; Hamza Zülfikar, “Kalıplaşan Durum Ekleri, Dildeki Türevleri”, *Türk Dili*, 820 (2020), s. 66.

görevlerinin dışında kullanılarak yeni anlamlar ortaya çıkarabilmesi olarak açıklamış ve sözcük türetmede kalıplaşma olayından da yararlanılabileceğine dikkat çekmiştir²⁷. “*Kalıplaşmanın bir veya birden fazla birimin belirli bir yapıda yer alıp öylece kalmasını, bu yapının kendisini oluşturan birimlerin anlamlarının toplamından farklı yeni bir anlam taşımasını, yeni yapının çoğunlukla değişmeden korunması veya çekirdek bir kısım aynı kalmak üzere bazı değişikliklere izin verilmesini içerdiği söylenebilir*”²⁸. Korkmaz, kalıplaşmayı türetme ve birleştirme dışında sözcük üretiminde kullanılan ve Türkçenin söz varlığını zenginleştiren üçüncü bir yol olarak kabul etmiştir²⁹. Kalıplaşma olayının; bazı çekim eklerinin görevlerinin sağladığı imkânlarla ortaya çıktığını, sözcüklerin cümle içindeki değişik kullanılışlarının sebep olduğu anlam kaymalarından kaynaklandığını, ek kök birleşmesiyle meydana geldiğini ve yeni anlamlarda sözcükler türettiğini belirtmiştir. Bu bakımdan kalıplaşma için biçim bilgisi ile anlam bilgisini kaynaştıran bir dil olayıdır denilebilir. Kalıplaşmanın türetimden öne çıkan farkı; kalıplaşan ekin sadece belli bir sözcüğe özgü kullanılmasıdır. *Bulunma, yönelme, ayrılma, eşitlik, araç ve yön gösterme durumu ekleri; iyelik ekleri ve eylemsi ekleri* kalıplaşan eklerdendir.

Kalıplaşma iki farklı biçimde ortaya çıkmaktadır. Bunlardan biri *kök+ek* şeklinde olan kalıplaşmalardır: *ele güne, öteye beriye, sağa sola; onu bunu, öteyi beriye; arada sırada, havada karada, ötede beride; dereden tepeden, eften püften; şunun bunun; akça pakça; için için, uğrun uğrun; baştan sona, inceden inceye, yediden yetmişe; baş başa, çığlık çığlığa, el ele; bire bir, şusu busu; söke söke, düşe kalka, dedikodu, dur kalk.*

Kalıplaşmanın ikinci biçimi *ek birleşmesi* olarak da kabul edilir³⁰. Türkçedeki *durum, iyelik ve çokluk ekleri* bir araya gelerek kalıplaşan eklerdendir. *Ek+ek* biçimindeki kalıplaşmalar için şu örnekler verilebilir: *abdestinde namazında, önünde sonunda, yanında yöresinde, yerli yerinde;; tam tamına; harfi harfine; dikine dikine, enine boyuna;; kıyısından köşesinden; girdisi çıktısı öncesi sonrası; dişıyla tırnağıyla, acısıyla tatlısıyla; neler neler.*

²⁷ Süter Eker, *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yayınları, Ankara 2002, s. 309.

²⁸ Hürriyet Gökdayı, “Türkiye Türkçesinde Kalıplaşma”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12/68, (2019), s. 168-176, s. 171.

²⁹ Zeynep Korkmaz, *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, s. 1-2.

³⁰ Kerime Üstünova, *Türkiye Türkçesi Ad İşletimi (Biçim Bilgisi)*, Kesit Yayınları, İstanbul 2008, s. 24.

İkilemelerin çekim ekleriyle kaynaşarak sözlükbirim konumuna gelmesinde ya da başka bir ifadeyle *sözlükbirimselleşmesinde*³¹ kalıplaşmanın rolü olduğu kadar, söz varlığına katkıda bulunması açısından önemli işlev gören *sözlükselleşme*'nin de etkisi vardır. Bauer, sözlükselleşmeyi üç evreyi içeren bir süreç olarak ele alır. Buna göre birinci evre *anlık oluşum* (nonce formation), ikinci evre *kurumsallaşma* (institutionalization) ve son evre ise *sözlükselleşme* (lexicalization)'dir³². Bu üç evreye dördüncüsünü ekleyerek Bozkurt, sözlükselleşmeyi “*farklı yollarla oluşturulmuş ya da dilde zaten mevcut olan sözcükler veya sözcük öbeklerinin var olan anlamları ile ya da bunlara yeni anlamlar yüklenmesi ile veya başka bir dilden ödünçleme olarak alınan yapıların bir basılı veya elektronik sözlüğe dâhil edilme süreci*” olarak tanımlar³³. Sarı, sözlükselleşmeyi dildeki yeni kavramlar elde etme sürecinin tamamlayıcı parçası olarak değerlendirir³⁴. Sonuç olarak “Bir bağlı biçim biriminin asıl biçim hâline gelmesi, bir söz dizimi biriminin kalıplaşarak ve anlam daralmasına uğrayarak bir sözlük birimi hâline gelişi sözlükselleşmedir”³⁵. Bir sözcüğün sözlükselleşip sözlükselleşmediğini anlamak ve nasıl sözlükselleştiğini ortaya çıkarmak için yapılacak en basit iş, genel sözlüklere bakmak olarak görülür³⁶.

Bu makalede çekim eklerini alarak kalıplaşan ve sözlükselleşme yoluyla sözlükte madde başı ya da iç madde durumuna gelerek Türkçenin söz varlığına önemli ölçüde katkıda bulunan ikilemelerin örnekleri Türk Dil Kurumu *Türkçe Sözlük*, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* ve *Türkçe İkilemeler Sözlüğü* adlı kaynaklardan taranarak elde edilmiştir.

II. Çekim Ekleriyle Kurulan İkilemeler

Sözdizimsel bir birim de olan ikilemeler, çekim eklerinin işlevleri dışına çıkarak kalıplaşması veya sözlükselleşme yoluyla sözlük birim konumuna gelen ve söz varlığında kendilerine oldukça geniş yer edinmiş olan dil birimleridir. İkilemelerdeki çekim ekleri işlev değişikliğine uğrayarak

³¹ Doğan Günay, *Sözcükbilime Giriş*, Multilingual Yayınları, İstanbul 2007, s. 284.

³² Laurie Bauer, *English Word-Formation*, Cambridge University Press, Cambridge 1983, s. 45, 48.

³³ Ferdi Bozkurt, *Sözlükselleşme: Genel Sözlükler İçin Sözlük Birim Seçimi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2017, s. 35.

³⁴ İsa Sarı, *Türkçede Ekleme Dışı Sözcük Yapımı ve Sözlükselleşme*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2015, s. 87.

³⁵ Şükrü Hâluk Akalın, “Türkçede Eksilteli Yapıdan Sözlükselleşme”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 31/2 (2014), s. 21.

³⁶ Nadir Engin Uzun, *Biçimbilim Temel Kavramlar*, Papatya Yayıncılık Eğitim, İstanbul 2006, s. 89.

farklı anlamlarda kullanılan ikilemeler üretmişlerdir. Bu ikilemeler makalede ‘Ad Çekim Ekleriyle Kurulan İkilemeler’ ve ‘Eylem Çekim Ekleriyle Kurulan İkilemeler’ başlığı altında incelenmiştir. Makalede ikileme örnekleri oldukça fazladır. Ancak bu durum bilinçli bir tutumdur. Bunun sebebi, ikilemelerin Türkçenin söz varlığındaki yerine dikkat çekilmesi, yeni kavramlar ve anlamlar da üreterek Türkçe sözlüğe sağladığı katkıyı ortaya koymak bakımından genel durumunun tespit edilmeye çalışılmasıdır. Söz konusu örneklerin yanı sıra üretmiş oldukları söz varlığı ögesi bakımından *ad öbeği*, *edat öbeği*, *deyim* veya *birleşik eylem* oluşturan yapılar da burada örnek olarak verilmiştir. Özellikle deyimlerin kuruluşunda rol oynayan ikilemelerin çokluğu dikkat çekmektedir. “Türkçede ikilemelerin önemini ve ne ölçüde yaygın olduğunu gösteren gerçeklerden biri, bu öğelerin deyimleşmeleri, bir başka anlatımla, deyimler içinde ikilemelerin de yer almasıdır”³⁷. Ayrıca bazı ikileme örnekleri sadece deyim yapısında görülmektedir: *akla hayale gelmemek*. Deyimlerde geçen ikilemeler farklı yönleriyle de ele alınıp incelenmiştir³⁸.

İkileme yapıları kimi durumda birbirinden ayrılabilen, ikilemeyi oluşturan sözcükler arasına başka sözcükler girebilmektedir. Makalede bu tür ikileme örneklerine de yer verilmiştir: *hem suçlu hem güçlü*. Bazı örneklerde ikilemelerin anlamı hemen yanına araç içinde gösterilmiştir: *dazıra dazır* (telaşlı ve ivedi). İkilemeler ayrı yazılan dil birimleridir. Ancak yazım olarak bitişik durumda olan örnekler de vardır: *analıkızlı*, *beylerbeyi*, *birdenbire*, *birebir*, *dedikodu*, *enikonu*, *geçgeç*, *kaptıkaçtı*, *oldubitti*. Makalede yer alan bazı ikileme örnekleri taramaya esas olan kaynak sözlüklerin bazen birinde bazen her ikisinde de yer almamaktadır: *analı babalı*, *dudunun dıdısı*, *dinsiz imansız*, *genci yaşlısı* (hemen herkes), *gizli gizli*, *gizli saklı*, *hepi topu*, *usuldan usuldan*, *uslu uslu*, *yaşça başça*...

1. Ad Çekim Ekleriyle Kurulan İkilemeler

Bu başlık altında ikilemelere getirilerek kalıplaşan *durum ekleri*, *iyelik ekleri* ve *çokluk ekleri* ele alınmıştır. Örnekler ikilemeyi oluşturan ilk sözcüğün aldığı ekler göre sıralanmıştır.

1.1. Durum Ekleri

Yönelme, belirtme, bulunma, ayrılma durumu ekleri; tamlayan, eşitlik, araç ve yön gösterme durumu ekleri getirildiği ikilemelerle kalıplaşarak ‘beğenme, belirsizlik, birliktelik, dayanışma, değişkenlik, endişe etme, eşitlik, gayret etme, gizlilik, güç birliği, heyecanlanma, içtenlik, ilgisizlik, ilişki kurma, kibirlenme, mücadele etme, nitelik, övme/övünme, özgülük,

³⁷ Doğan Aksan, *Anadilimizin Söz Denizinde*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2002, s. 88.

³⁸ bk. Yastı, a.g.m., s. 51-87.

saldırganlık, sevgi, sıradanlık, üstünlük, yakınlık, yaklaşıklık, yalnızlık, yokluk, zamanda sınırlılık, zıtlık, zorunluluk vd.’ gibi yeni anlamlarda pek çok söz varlığı elde edilmesini sağlamış, Türkçenin söz ve anlam zenginliğinin genişlemesine önemli ölçüde katkıda bulunmuştur.

1.1.1. Yönelme Durumu Eki (+A)

1.1.1.1. Ad Ad+A: *adam adama, ağız ağıza, alt alta, arka arkaya, art arda, baş başa, boğaz boğaza, böğür böğüre, bugün bugüne, burun buruna, bütün büttüne, can cana, çılgılık çılgılığa, dip dibe, dirsek dirseğe, diş dişe, diz dize, dudak dudağa, el ele, erkek erkeğe, göğüs göğüse, gönül gönüle, göz göze, gün akşama, iç içe, kadın kadına, karşı karşıya, kış kışa, kol kola, koyun koyuna, kucak kucağa, nefes nefese, omuz omuza, peş peşe, saç saça baş başa, sap sapa (argo), sırt sırta, soluk soluğa, uç uca, üst üste, yan yana, yanak yanağa, yek yeke, yumruk yumruğa, yüz yüze; ağız ağıza dolmak, ağız ağıza vermek ya da konuşmak, arka arkaya vermek, baş başa bırakmak, baş başa kalmak, baş başa olmak, baş başa vermek, boğaz boğaza gelmek, burun buruna gelmek, burun buruna olmak, el ele vermek, gırtlak gırtlığa gelmek, göz göze gelmek, gün güne uymamak, iç içe girmek (veya geçmek), kafa kafaya vermek, karşı karşıya gelmek, karşı karşıya olmak, koyun koyuna yatmak, nefes nefese kalmak, sırt sırta vermek, soluk soluğa kalmak, uç uca gelmek, üst üste gelmek, yaka yakaya gelmek, yarı yarıya, yüz yüze bakmak, yüz yüze gelmek, yüz yüze getirmek, yüz yüze kalmak, yüz yüze yaşamak*

1.1.1.2. Ad+A Ad: *baş baş, bire bir, birebir, bugüne bugün, dazıra dazır (telaşlı ve ivedi), dike dik (öfkeli bir biçimde), dişe diş, göze göz, hıncahınc (?), kaça kaç, kana kan, kısasa kısas, sıfıra sıfır (elde var sıfır), teke tek, yeke yek; baş baş gelmek (veya kalmak), bire bir eşleme, birebir gelmek, dara dar yetişmek, cana can katmak*

1.1.1.3. Ad+A Ad+A: *aka boka, akşama sabaha, ele güne, ota boka, öteye beriye, sağa sola, vara yoğa; akla hayale gelmemek, aza çoğa bakmamak, azı çoğa saymak, dosta düşmana karşı, ele avuca sığmamak, ele güne karşı, ele kola gelmek, eme seme yaramamak, ete kemiğe büründürmek, etliye sütlüye karışmamak, eve barka sığmamak, hâle yola koymak, ipe kazığa gelmek, ipe sapa gelmemek, kapıya bacaya sığmamak, lafa söze karışmak, nama şama kavuşmak, sağa sola bakmadan, sele suya bürünmek, suya sabuna dokunmamak, üç beşe bakmamak, yere göğe sığmamak, yere göğe koymamak*

1.1.1.4. Ad Ad+A Ad Ad+A: *alt alta üst üste, can cana baş başa, el ele kol kola, kim kime dum дума, saç saça baş başa (kavga)*

1.1.1.5. Ad+A Ad+ArI: *aşağı yukarı, bir aşağı bir yukarı, üç aşağı beş yukarı*

1.1.1.6. Ad+A+rA+A Ad+A+rA+A: üzerine üzerine gelmek

1.1.1.7. Sıfat Sıfat+A: bütün büttüne, kuru kuruya, sıkı sıkıya, yarı yarıya

1.1.1.8. Sıfat+A Sıfat Sıfat+A Sıfat: eğriye eğri doğruya doğru, iyiye iyi kötüye kötü demek

1.1.1.9. Zamir Zamir+A: biz bize, kendi kendine, kendi kendine gelin güveyi olmak

1.1.1.10. Zamir+A Zamir+A: ona buna, şuna buna, şuna şuna, şuraya buraya

1.1.2. Belirtme Durumu Eki (+(y)I)

1.1.2.1. Ad Ad+I: göz gözü görmemek, kendi kendini didikleme, kendi kendini yemek, laf lafı açmak

1.1.2.2. Ad+(y)I Ad+A: canı cana ölçmek

1.1.2.3. Ad+(y)I Ad+(y)I: öteyi beriyi, işi gücü bırakmak, tası tarağı toplamak, uykuyu tüneyi uçurmak, yeri göğü ben yarattım demek, yeri göğü birbirine katmak, yeri göğü inletmek, yeri göğü tirmalamak, yeri göğü titretmek

1.1.2.4. Ad+IA Ad+(y)I: akla karayı seçmek

1.1.2.5. Zamir+(y)I Zamir+(y)I: onu bunu, şunu bunu; onu bunu bırak, onu bunu bilmemek, şunu bunu bilmemek

1.1.3. Bulunma Durumu Eki (+DA)

1.1.3.1. Ad Ad+DA: calp calpta (kararsız, şaşırılmış durumda), uyur uykuda

1.1.3.2. Ad+DA Ad: ikide bir

1.1.3.3. Ad+DA Ad+DA: arada derede, arada sırada, ayda âlemde, bayramda seyranda, elde avuçta (ne varsa), havada karada, ikide birde, kenarda köşede, kıyıda bucakta, kıyıda köşede, orada burada, ötede beride, sağda solda, sazda sözde, şurada burada; ayda yılda bir, elde avuçta (bir şey) kalmamak; elde yok avuçta yok, nerede sabah orada akşam; çat orada çat burada (çat kapı arkasında), el elde baş başta, iki arada bir derede; kıyıda köşede kalmak

1.1.3.4. Ad+(s)I+DA Ad+(s)I+DA: abdestinde namazında, elinde avucunda, eninde somunda, erinde gecinde, erinde yerinde, namazında niyazında, namazında orucunda, önünde somunda, yanında yakınında, yanında yöresinde

1.1.3.5. Zamir+DA Zamir+DA: onda bunda, şurada burada, şunda bunda

1.1.4. Ayrılma Durumu Eki (+DAn)

1.1.4.1. Ad Ad+DAn: *can u gönülden (canıgönülden), can u yürekten (canıyürekten), gün günden; iş işten geçmek*

1.1.4.2. Ad+DAn Ad+A: *a'dan z'ye, ağızdan ağıza, akşamdan akşama, akşamdan sabaha, alttan alta, arkadan arkaya, alttan alta, aydan aya, babadan oğula, baştan aşağı, baştan ayağa, baştan başa, baştan sona, birdenbire, boydan boya, bugünden yarına, daldan dala, dilden dile, dipten dibe, dipten direğe, dipten doruğa, duvardan duvara, dünden bugüne, elden ele, geriden geriye, günden geceye, günden güne, haftadan haftaya, içten içe, iğneden ipliğe, iyiden iyiye, karşıdan karşıya, köşeden köşeye, kucaktan kucağa, kulaktan kulağa, kuşaktan kuşağa, nereden nereye, nesilden nesile, oradan oraya, önden sona, saatten saate, sabahtan akşama, seneden seneye, şuradan şuraya, uçtan uca, tepeden ayağa, tepeden tırnağa, uçtan uca, ufaktan ufağa, ülkeden ülkeye, yediden yetmişe, yeniden yeniye, yıldan yıla; yerden göğe kadar (dek); bir baştan bir başa, bir baştan öbür başa, bir günden bir güne, bir uçtan bir uca; ağızdan ağıza düşmek, daldan dala atlamak, daldan dala konmak, dilden dile dolaşmak (gezmek), elden ağza yaşamak, elden ele dolaşmak (gezmek), elden ele düşmek, elden ele geçmek, kalıptan kalıba girmek, kapıdan kapıya dolaşmak, kılıktan kılığa girmek, laftan lafa geçmek, renkten renge girmek, tepeden tırnağa süzmek, yerden yere vurmak (çalmak)*

1.1.4.3. Ad+DAn Ad+DAn: *beyden efendiden, candan yürekten, çerden çöpten, dereden tepeden, eften püften, etten kemikten, geriden geriden, içten içten, kıyidan kırpıdan, kıyidan kıyidan, ondan bundan, oradan buradan, önden arkadan, öteden beriden, sağdan soldan, şundan bundan, şuradan buradan, üstten alttan, yandan yöreden, yemeden içmeden; daldan budaktan gözümü esirgememek, dilden zikirten düşürmemek, dinden imandan çıkmak, dinden imandan olmak, dişten tırnaktan artırmak, ekmekten sudan (veya aştan) kesilmek, elden avuçtan çıkmak, elden ayakta düşmek (veya kesilmek), havadan sudan konuşmak, ipten kazıktan kurtulmak, işten güçten kalmak, kenardan kenardan yürümek, yemeden içmeden kesilmek*

1.1.4.4. Ad+(s)I+DAn Ad+(s)I+DAn: *dişinden tırnağından artırmak*

1.1.4.5. Sıfat+DAn Sıfat+A: *açıktan açığa, büyükten büyüğe, derinden derine, inceden inceye, iyiden iyiye, uzaktan uzağa, yeniden yeniye*

1.1.4.6. Sıfat+DAn Sıfat+DAn: *haftıften haftıften, ufaktan ufaktan, uzaktan yakından, yavaştan yavaştan*

1.1.4.7. Zamir+DAn Zamir+A: *şuradan şuraya*

1.1.4.8. Zamir+DAn Zamir+DAn: *şuradan buradan, şundan bundan, şundan bundan konuşmak*

1.1.4.9. Zarf+DAn Zarf+A: *doğrudan doğruya*

1.1.4.10. Zarf+DAn Zarf+DAn: *usuldan usuldan*

1.1.4.11. Zarf+DAn Sıfat+DAn: *usuldan inceden*

1.1.5. İlgi Durumu Eki (+(n)In)

1.1.5.1. Ad+(n)In Ad+(s)I: *didının didısı* (yakın ilgisi veya akrabalığı olmayan)

1.1.5.2. Ad+(s)I+(n)In Ad+(s)I: *diğdiğının diğdiği, dızdığının dızdığı* (uzaktan akrabalığı, tanışıklığı olan)

1.1.5.3. Sıfat+(n)In Sıfat+(s)I: *beterin beteri*

1.1.5.4. Zamir+(n)In Zamir+(s)I: *kimin nesi, neyin nesi, neyin nesi* (*kimin fesi*), *şunun şurası*

1.1.5.5. Zamir+(n)In Zamir+(n)In: *şunun bunun*

1.1.6. Eşitlik Durumu Eki (+CA)

1.1.6.1. Ad+CA Ad+CA: *boyca posça, yaşça başça, yaşlıca, başlıca*

1.1.6.2. Ad+CA Sıfat+CA: *karaca kuruca*

1.1.6.3. Sıfat+CA Sıfat+CA: *akça pakça, arıca duruca, arıca silice*

1.1.7. Araç Durumu Eki (+(ı)n), (+IA)

1.1.7.1. Ad+(I)n Ad: *yayan yapıldak*

1.1.7.2. Ad+(I)n Ad+(I)n: *ardın ardın, azın buzun, dizin dizin, götün götün, gücün gücün, için için, kıçın kıçın, kıyın gücün, kıyın kıçın, kıyın kıyın, ucun kıyın, ucun ucun, uğrun uğrun, yaşın yaşın, yekin yekin, için için gülmek, için için kaynamak, için için yanmak*

1.1.7.3. Ad+(s)I+IA Ad+(s)I+IA: *adııyla sanyıla, dişiyle tırnağıyla, hatasıyla savabıyla, ismiyle cismiyle, yoluyla yordamıyla*

1.1.7.4. Ad+IA Ad+IA: *canla başla*

1.1.7.5. Sıfat Ad+(s)I+IA: *adlı adıyla*

1.1.7.6. Sıfat+(s)I+IA Sıfat+(s)I+IA: *acıısıyla tatlıısıyla, eğrisiyle doğrusuyla, iyisiyle kötüsüyle, tatlıısıyla tuzlusuyla*

1.1.7.7. Zamir+IA Zamir+IA: *böyle böyle, öyle böyle, öyle öyle, şöyle böyle, şöyle şöyle*

1.1.8. Yön Gösterme Durumu Eki (+rA, +ArI)

1.1.8.1. Ad+rA: *sonra sonra*

1.1.8.2. Ad+A Ad+ArI: *aşağı yukarı, üç aşağı beş yukarı; al aşağı vur yukarı*

1.1.8.3. Ad+ArI Ad: *ileri geri*

1.1.8.4. Ad+ArI Ad+ArI: *içeri dışarı*

1.1.9. Birliktelik-Yokluk Durumu (+II, +sIz)

Türkçede ada getirilen çekim eklerinin sınıflandırılması konusunda dil bilgisi kitaplarında farklı görüşler bulunmaktadır. Kimi gramerciler bu eklerden bazılarını ad çekim eklerine yaklaştırırken kimileri de yapım eki olarak kabul etmişlerdir. Bu durumda olan eklerden ikisi +II ve +sIz ekleridir. Eker, +II ekini durum ekleri arasında sayarak “birliktelik durumu (komitatif)” olarak vermiştir³⁹. +sIz eki için Zülfikar “yokluk” terimini teklif etmiştir⁴⁰. Banguoğlu, +II ve +sIz eklerini çekim ekleri olarak ele almış, bu ekleri ‘Dışçekim Halleri’ başlığı altında *kimli hali* (munitif) ve *kimsiz hali* (privatif) şeklinde değerlendirmiştir⁴¹. “+II ve +sIz eklerinin neredeyse bütün adlarla düzenli çekimlenebilmesi ve tahmin edilebilir anlamlar oluşturması bu ekleri az da olsa çekim eki sınırına yaklaştırmıştır”⁴². *Derleme Sözlüğü*, *Tarama Sözlüğü*, Hatiboğlu (1981) ve Tuna’nın (1983) çalışmalarında geçen +II ekiyle kurulan ikilemeler için Abik⁴³; +sIz eki ve işlevleri için Zülfikar⁴⁴, Bayraktar’ın⁴⁵ yayınlarına başvurulabilir.

Makalede konunun bu durumu dikkate alınarak ve tek başlık altında incelenerek +II ve +sIz ekleriyle kurulan ikileme söz varlığına yer verilmiştir. Ayrıca ... +II biçimli ikileme örnekleri kendinden sonra gelen eklerin dizilişine göre yukarıdaki bölümlerde de ilgili başlık altında gösterilmiştir.

1.1.9.1. Ad+II Ad+II: *akıllı başlı, alımlı çalımlı, allı pullu, analı babalı, analıkızlı (yemek türü), belli başlı, boylu boslu, canlı canlı, canlı canlı, çoluklu çocuklu, dallı budaklı, dallı güllü, dayalı döşeli, elli ayaklı (hamarat), erkekli kadınlı, etli butlu, etli canlı, evli barklı, gelimli gidimli (ölümlü), girintili çıkıntılı, sağlı sollu, gizli gizli, gizli kapaklı, gizli saklı, hızlı hızlı, içli dışlı, irili ufaklı, kadınlı erkekli, kanlı canlı, karılı kocalı, karılı kocalı, kaşlı gözlü, kelli felli (<kerli ferli), kılıklı kıyafetli, kızlı erkekli, sazlı sözlü, senli benli, tatlı tatlı, türlü türlü, uslu akıllı, uslu uslu,*

³⁹ Eker, a.g.e., s. 280.

⁴⁰ Hamza Zülfikar, “Eklendiği Kelimeyle ‘Yokluk’ Anlamı Kazanan Ekler”, *Türk Dili*, 68/793 (2018), s. 5.

⁴¹ Banguoğlu, a.g.e., s. 329-331.

⁴² Erdem, a.g.m., s. 86.

⁴³ A. Deniz Abik, “(İsim1 + II/+IU) (İsim2 +II/+IU) Kuruluşundaki İkilemeler”, *Türkoloji Dergisi*, 17/2 (2010), s. 1-20.

⁴⁴ Zülfikar, a.g.m., s. 5.11.

⁴⁵ Nesrin Bayraktar, “+SİZ Ekinin İşlevleri Üzerine Bir Değerlendirme ve Dede Korkut Hikâyelerinde +SİZ Eki”, *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 2016, s. 47-53.

yağlı ballı, yaşlı başlı, yaşlıca başlıca, analı kuzu kımalı kuzu, içli dışlı olmak, içli dışlı tanımak, kanlı bıçaklı olmak, senli benli olmak, yağlı ballı olmak

1.1.9.2. Ad+II Ad+(s)I+A: *başlı başına, yerli yerine*

1.1.9.3. Ad+II Ad+(s)I+DA: *yerli yerinde*

1.1.9.4. Ad+II Ad+(s)I+CA: *boylu boyunca*

1.1.9.5. Ad+II+DAn Ad+II+A: *gizliden gizliye*

1.1.9.6. Ad+II+(s)I+ylA Ad+II+(s)I+ylA: *tatlısıyla tuzlusuyla*

1.1.9.7. Sıfat+II Sıfat+II: *büyük küçüklü, küçük küçüklü*

1.1.9.8. Eylem+II Eylem+II: *vurdulu kırdılı*

1.1.9.9. Eylemsi+II Eylemsi+II: *gitmeli gelmeli, inişli çıkışlı*

1.1.9.10. Ad+II Ad+sIz: *belli belirsiz, gönüllü gönülsüz, lüzumlu lüzumsuz, nedenli nedensiz, sebepli sebepsiz, sıralı sırasız, vakitli vakitsiz, yerli yersiz, zamanlı zamansız, hırlı mıdır hırsız mıdır?; yerli yersiz kalmak*

1.1.9.11. Ad+sIz Ad+sIz: *Allahsız Kitapsız, dinsiz imansız, dursuz duraksız, evsiz barsız, ipsiz sapsız, işsiz güçsüz, kapısız bacasız, kazasız belasız, parasız pulsuz, selamsız sabahsız, sessiz sedasız, şeksiz şüphesiz, tatsız tutsuz, uçsuz bucaksız, yersiz yurtsuz*

1.2. İYELİK EKLERİ

Taranan kaynaklardan elde edilen veriler doğrultusunda iyelik eklerinin ikilemelerle kalıplaştığı örnekler sadece teklik 1. kişi ve teklik 3. kişide görülmektedir.

1.2.1. Teklik 1. Kişi İyelik Eki (+(I)m)

Bu başlık altında verilen örneklerde ekler işlevinin dışına çıkarak ikilemelere ‘beğenme, direnme, hitap, içtenlik, onaylama, sevgi, şaşma veya can sıkıntısı, yemin’ anlamları katmıştır.

1.2.1.1. Ad+(I)m Ad: *inadım inat olmak, sözüm söz*

1.2.1.2. Ad+(I)m Ad+(I)m: *ahım şahım, alım yeşilim, Allahım Yarabbim, anam babam, anam bacım, beyim paşam, canım canımcık, canım cicim, canım ciğerim, canım gözüüm, canım gülüm, hanım hanımcık, mirim efendim; anam dinim ağlamak, başım gözüüm üstüne; ahım şahım olmamak*

1.2.1.3. Ad+(I)m+A Ad+(I)m+A: *Allah`uma kitabıma, dinime imanıma*

1.2.2. Teklik 3. Kişi İyelik Eki (+(s)I)

Teklik 3. kişi iyelik ekinin kalıplaşmasıyla ‘beceriksizlik, birliktelik, çalışkanlık, çaresizlik, çokluk, değişkenlik, dürüstlük, düzensizlik, endişelenme, gerçeklik, görünüş, heyecanlanma, kesinlik, korkma, olabilirlik, saygınlık, sayısız olma, sevinme, sınırlılık, sınırsızlık, süreklilik, şaşırma, telaşlanma, topluluk, umursamama, uygunluk, yaşlılık,

yetersizlik, zaman vd. gibi daha birçok yeni anlamda söz varlığı sözlük birim durumuna gelmiştir.

1.2.2.1. Ad Ad+(s)I: *arka arkası, gün günü*

1.2.2.2. Ad Ad+(s)I+DAn: *yer yerinden oynamak*

1.2.2.3. Ad+(s)I Ad: *inadı inat, işi iş, kararı karar*

1.2.2.4. Ad+(s)I Ad+A: *gerisin geriye*

1.2.2.5. Ad+(s)I Ad+DAn: *günü gündən, yılı yıldan*

1.2.2.6. Ad+(s)I Ad+(s)I: *adı sanı, altı astarı, altı üstü, anası danası, ardı arası, ardı arkası, aslı astarı, aslı esası, aslı faslı, aslı nesli, başı sonu, derdi gücü, dibi başı, dibi dibacesi, doğrusu eğrisi, dünü günü, eli ayağı, genci yaşlısı, hacısı hocası, haddi hesabı, hasebi nesebi, huyu suyu, ıcağı cıcağı, ipi sapı, ismi cismi, kanadı kolu, kıcı başı, kocası genci, kocası karısı, namı nişanı, oluru olanağı, orası burası, ölüsü dirisi, ömrü varı, önü ardı, önü arkası, önü sonu, ötesi berisi, özü sözü, şurası burası, vakti saati, vakti zamanı, varı yoğun, yaşı başı, dini imanı para, eli ayağı düzgün, eli yüzü düzgün; özü sözü doğru (veya bir); haddi hesabı yok, ipi sapı yok, lamı cimi yok, mümkünü çaresi yok, ucu bucağı yok (veya kayıp); ağzı burnu yerinde, eti budu yerinde, hâli tavrı yerinde, hâli vakti yerinde, keyfi küreği yerinde, sözü sohbeti yerinde; alı al moru mor; eti ne budu ne, yaşı ne başı ne; ağzı dili tutulmak, ahdi amanı bozmak, akli fikri bir şeyde olmak, ardı arası (ardı arkası) kesilmemek, aslı faslı olmamak, ayrısı gayrısı olmamak, boyu bosu yerinde (olmak), dili damağı kurumak, eli ayağı buz kesilmek, eli ayağı boşanmak, eli ayağı çözülmek, eli ayağı dolanmak, eli ayağı dolaşmak, eli ayağı olmak, eli ayağı titremek, eli ayağı tutmak, eli ayağı tutmamak, eli ayağı tutuşmak, eli kolu bağı durmak, eli kolu (eli ayağı) bağı kalmak (veya olmak), eşi benzeri olmamak (veya bulunmamak veya yok), gecesi gündüzü belli olmamak, götü (veya kıcı) başı ayrı oynamak, içi dışı bir olmak, kaydı kuydu olmamak, kolu kanadı kırılmak, kulu köpeği olmak, saç saça baş başa gelmek (veya dövüşmek), saçı başı ağarmak, saçı başı birbirine karışmak, sağı solu belli olmamak, sazı sözü dinlenmek, sesi soluğu çıkmamak, sesi soluğu kesilmek, sözü sohbeti dinlenmek, ucu bucağı olmamak (veya görünmemek), ucu ortası belli olmamak, yeri yurdu belirsiz olmak, yüzü gözü açılmak*

1.2.2.7. Ad+(s)I Ad+(s)I+A: *almı alınna, ardı ardına, arkası arkasına, boku bokuna, dakikası dakikasına, dengi dengine, elifi elifine, günü gününe, harfi harfine, kelimesi kelimesine, kılı kılına, kıtı kıtına, kuruşu kuruşuna, milimi milimine, noktası noktasına, peşi peşine, saati saatine, saniyesi saniyesine, santimi santimine, tıptı tıpına, ucu ucuna, zağı zağına (ucu ucuna), zımı zimına (cehennem dibine, yerin dibine), zoru zoruna; alı alına moru moruna, boyu boyuna huyu huyuna, boyu boyuna posuna*

posuna, huyu huyuna suyu suyuna; anı anına uymamak, canı canına (veya içine) sığmamak, dakikası dakikasına uymamak, dikişi dikişine gelmek, eli eline değmemek, günü gününe uymaz, huyu huyuna suyu suyuna (uygun), hıngı zıngına gelmek (son noktaya gelemek), içi dışına çıkmak, içi içine geçmek, içi içine sığmamak, lafı lafına uymamak, saati saatine uymamak, sözü sözüne uymamak

1.2.2.8. Ad+(s)I Ad+(s)I+I(be.): *günü gününü tutmamak, içi içini yemek, sözü sözüni tutmamak*

1.2.2.9. Ad+(s)I+A Ad: *üstüne üstlük*

1.2.2.10. Ad+(s)I+A Ad+(s)I+A: *enine boyuna, enine uzununa, içine içine; hem nalına hem mihına; eline ayağına çabuk, eline eteğine doğru, önüne ardına (arkasına) bakmadan, saçına başına (sakalına) bakmadan; ağzına burnuna bulaştırmak, ağzına yüzüne bulaştırmak, boyuna bosuna bakmadan, eline ayağına dolanmak, eline ayağına kapanmak (veya sarılmak veya düşmek), eline ayağına üşenmemek, eline diline sahip olmak, eline eteğine düşmek, eline eteğine sarılmak, eline yüzüne bulaştırmak, gözüne dizine durmak, gözüne gözüne sokmak, huyuna suyuna gitmek, sağına soluna bakmamak, yaşına başına bakmamak, yüzüne gözüne bulaştırmak, zıddına zıddına gitmek*

1.2.2.11. Ad+(s)I+I (be.) Ad: *gününi gün etmek*

1.2.2.12. Ad+(s)I+I (be.) Ad+(s)I+A: *altını üstüne getirmek*

1.2.2.13. Ad+(s)I+I (be.) Ad+(s)I+I (be.): *önünü ardını düşünmemek, yaşını başını almak*

1.2.2.14. Ad+(s)I+I (be.) Ad+(s)I+I (be.): *ağzını burnunu çarşamba pazarına (veya çanağına) çevirmek, ağzını burnunu dağıtmak, ağzını dilini bağlamak, dilini dudağını yemek, elini ayağını çekmek, elini ayağını öpeyim, elini eteğini çekmek, elini kolunu bağlamak, elini kolunu sallaya sallaya gelmek, elini kolunu sallaya sallaya gezmek, huyunu suyunu değiştirmek, ıcığını cıcığını çıkarmak, ıcığını cıcığını sormak, kaşını gözünü eğmek, saçını başını yolmak, sağını solunu bilmemek, sağını solunu şaşırarak, yaşını başını almak*

1.2.2.15. Ad+(s)I+DA Ad+(s)I+DA: *abdestinde namazında, elinde avucunda (ne varsa), eninde somunda, erinde gecinde, erinde yerinde, namazında niyazında, namazında orucunda, önünde somunda, ötesinde berisinde, yanında yakınında, yanında yöresinde*

1.2.2.16. 1.2.2.10. Ad+(s)I+DAn Ad+(s)I: *birinden biri*

1.2.2.17. Ad+(s)I+DAn Ad+(s)I+A: *bir ucundan bir ucuna*

1.2.2.18. Ad+(s)I+DAn Ad+(s)I+DAn: *ağzından dilinden (konuşmalarından), içinden içinden, kıyısından köşesinden, ucundan*

kenarından, ucundan kıyısından; ağzından burnundan getirmek, dışından tırnağından artırmak, elinden dilinden kurtulamamak, kenarından köşesinden geçmemek, lafından sözünden çıkmamak, namazından orucundan kalmamak, yanından kenarından konuşmak, yaşından başından utanmamak (veya sıkılmamak), yerinden yurdundan etmek

1.2.2.19. Ad+(y)I+(n)In Ad+(y)I: *suyunun suyu (akrabalık için ‘çok uzak’)*

1.2.2.20. Sıfat Ad+(s)I+A: *başlı başına, boylu boyuna, yerli yerine*

1.2.2.21. Sıfat Ad+(s)I+CA: *adlı adınca, boylu boyunca, hâlli hâlince, huylu huyunca, yerli yerince, yollu yolunca*

1.2.2.22. Sıfat Sıfat+(s)I+A: *aç açına, tam tamına, beleş beleşine*

1.2.2.23. Sıfat+(s)I Sıfat+(s)I: *genci yaşlısı*

1.2.2.24. Sıfat+(s)I Sıfat+(s)I+A: *açı açına, boşu boşuna, gücü gücüne, kıtı kıtına, körü körüne, pisi pisine, sıcaklığı sıcaklığına, tamamı tamamına, tamı tamına, zoru zoruna*

1.2.2.25. Sıfat+(s)I+A Sıfat+(s)I+A: *dikine dikine*

1.2.2.26. Zamir+(s)I Zamir+(s)I: *şusu busu; nesi var nesi yok; kimi kimsesi olmamak*

1.2.2.27. Zarf+(s)I Zarf+(s)I: *hepi topu, hepsi hepsi, öncesi sonrası*

1.2.2.28. Zarf+(s)I Zarf+(s)I+A: *darı darına*

1.2.2.29. Zarf+(s)I Zarf+(s)I+(s)I+A: *tıpkı tıpkısına*

1.2.2.30. Zarf+(s)I+(s)I Zarf+(s)I+(s)I+A: *tıpkısı tıpkısına*

1.2.2.31. Eylem+(s)I Eylem+(s)I: *girdisi çıktısı*

1.3. ÇOKLUK EKİ (+IAr)

Bu başlık altında yer alan örneklere *+lar* eki ‘çokluk’ anlamı vermesinin yanı sıra ‘abartma, beğenme, derece, yüceltme, saygınlık, uzun zaman, unvan’ anlamlarını da katmıştır.

1.3.1. Ad+IAr Ad+IAr: *aylar yıllar, sular seller (gibi)*

1.3.2. Ad+IAr Ad+(s)I: *beylerbeyi, canlar canı, günler günü, güzeller güzeli, hanlar hanı, kahramanlar kahramanı, seneler senesi, sultanlar sultanı, ulular ulusu, yıllar yılı, yüceler yücesi*

1.3.3. Ad+IAr+CA Ad+IAr+CA: *aylarca yıllarca, günlerce gecelerce*

1.3.4. Zamir+IAr Zamir+IAr: *neler neler*

1.4. Aitlik Eki (+ki)

1.4.1. Ad+ki Ad+ki: *öteki beriki*

2. Eylem Çekim Ekleriyle Kurulan İkilemeler

Ad çekim eklerinde olduğu gibi eylem çekim eklerinde de gramerciler arasında birçok ek üzerinde görüş birliğine varılsa da bazı eklerin eylem çekim eki olup olmadığı, bu eklerin eylem çekim ekleri sınıfı içinde yer alıp almaması konusunda farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Ergin , Demir vd., Eker ve Yılmaz, eylem çekiminde kullanılan ekleri; ‘zaman/kip ekleri’, ‘kişi/şahıs ekleri’, ‘soru eki’, ‘isim-fiiller/ad-eylemler’, ‘sıfat-fiiller/sıfat-eylemler’ ve ‘zarf-fiiller/bağ-eylemler’ olarak vermiştir⁴⁶. Korkmaz ve Erdem vd. eylemsileri eylem çekimi başlığı altında göstermemiştir⁴⁷.

Eylemsi eklerinin, sözcüğün türünü değiştirmesi ve üzerlerine çekim eklerini almaları yönüyle türetme eki özelliği taşıdığı söylenebilir. Ancak sözdizimsel zorunlulukla kullanılması, düzenli çekimlenebilmesi ve hemen hemen bütün eylemlere uygulanabilirliği bakımından eylemsiler, özellikle sıfat-fiiller/sıfat-eylemler, çekim ekleri gibi işlev üstlenmektedir⁴⁸. Eylem çekim ekleriyle kurularak kalıplaşma ve sözlükselleşme yoluyla sözlük birimi durumuna gelen ve yeni anlamlarda söz varlığı öğeleri oluşturan ikileme örnekleri sınıflandırılarak aşağıda gösterilmiştir. Ayrıca bu örneklerden bazıları yeniden türetme girerek ya da deyimlerin kuruluşunda yer alarak Türkçenin söz varlığına yaptıkları katkıyı bir kat daha artırmışlardır.

2.1. Eylemlerle Kurulan İkilemeler

Bu başlık altında sırasıyla *emir kipi*, *istek kipi*, *görülen geçmiş zaman*, *geniş zaman*, *duyulan geçmiş zaman*, *şart kipinin* örneklerine yer verilmiş; *şimdiki zaman*, *gelecek zaman* ve *gereklilik kipinin* örneklerine rastlanamamıştır.

2.1.1. Eylem-Ø Eylem-Ø: *bak bak!*, *bas git*, *batçık*, *bilsat*, *bultak*, *çekçek*, *çek git*, *çekyat*, *doldurboşalt*, *eklesil*, *geçgeç*, *gelgeç*, *gelgeççi*, *gelgelci*, *gelgel*, *gel gör (ki)*, *gelgit*, *gergevşet*, *gör bak*, *kaçgöç*, *kapkaç*, *kapkaççı*, *kapkaççılık*, *kaykaç*, *kaykay*, *kazıkazan*, *kesyap*, *kesyapıştır*, *kopyalayapıştır*, *(nè) yap yap*, *ödegeç*, *örtbas*, *seçal*, *sürgit*, *tutçek*, *tutsat*, *uçuç böceği*, *uydur kaydır*, *vargel*, *verkaç*, *vurkaç*, *vurtut*, *yalvar yakar*, *yapboz*, *yat kalk*, *yapsat*, *yapsatçı*, *yapsatçılık*, *yazboz*, *yazboz tahtası*, *yalvar yakar olmak*; *al aşağı vur yukarı*, *al gülüm ver gülüm*, *al takke ver*

⁴⁶ Ergin, a.g.e., s. 280-231, Nurettin Demir - Emine Yılmaz, *Türk Dili El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2003, s. 170-200; Eker, a.g.e., s. 284-291; Özlem Deniz Yılmaz, *Türkiye Türkçesinde Eylemsi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s. 53-167.

⁴⁷ Korkmaz, a.g.e., s. 527-784; Erdem, vd., *Yeni Türk Dili*, Maarif Mektepleri, Ankara 2015, s. 473-491.

⁴⁸ Erdem, a.g.m., s. 85.

külâh, çatla da patla, gel keyfim gel, gel zaman git zaman, gelgit akıllı, gel olmuş git olmuş; ye ye bitmez, ye kürküm ye

Şu örnekler de sözlük birimi olma durumuna gelmiş veya o süreçte olan yapılarıdır: *al sat, dur kalk, getir götür (işleri), var git; dur otur bilmemek, git git bitmemek, gül gül ölmek*

2.1.2. Eylem-A Eylem-A: *gün ola harman ola, kim öle kim kala*

2.1.3. Eylem-DI Eylem-AcAk: *oldu olacak*

2.1.4. Eylem-DI Eylem-Ar: *gitti gider*

2.1.5. Eylem-DI Eylem-DI: *aldı yürüdü, battıçıkta, dedikodu, dedikoducu, dedikoduculuk, dedikodulu, dedikodusuz, geçti geçmedi, girdi çıktı, gitti de geldi, indibindi, kaptıkaçtı, oldubitti, oldum bittim, uçtuuçtu, vurdulu kırdılı; geldi gitti tahtası; dedikodu çıkarmak, dedikodu yapmak; açtı ağzını, yumdu gözünü; durdu durdu turnayı gözünden vurdu; duyduk duymadık dememek, oldu bittiye getirmek; gitti de geldi, ne yaptı ne etti*

2.1.6. Eylem-DI Eylem-mAz: *gitti gelmez, vurdumduymaz, vurdumduymazlık, vurdumduymazlıktan gelmek*

2.1.7. Eylem-DI-sI Eylem-DI-sI: *girdisi çıktısı*

2.1.8. Eylem-DI Eylemsi: *bildim bileli, gitti gider, oldu olacak, oldum olası, oldum olasıya*

2.1.9. Eylem-(I)r Eylem-(I)r: *der oğlu der, güler misin ağlar mısın, ne atılır ne satılır, ne kokar ne bulaşır, ölür müsün öldürür müsün?*

2.1.10. Eylem-Ir Eylem-mAz: *bilir bilmez, der demez, ister istemez, olur olmaz, ne olur ne olmaz*

2.1.11. Eylem-mA Eylem-mA: *etme eyleme, ölme eşeğim ölme*

2.1.12. Eylem-mAz Eylem-mAz: *olmaz olmaz*

2.1.13. Eylem-mAz-sA Eylem-mAz: *olmazsa olmaz*

bilse bilse ... bilir, yapsa yapsa ... yapar vb. yapılarda hâlâ söz dizimsel işlevini sürdürüp sözlük birimi olamamakla birlikte 'bilse bilse', 'yapsa yapsa' sözcükleri kalıplaşarak bileşenlerin toplamından farklı bir anlam ortaya çıkmakta ve 'sadece, yalnızca, bir tek' anlamlarında kullanılabilir. Bu açıklamaya benzer olarak derse desin, giderse gitsin, görürse görsün vb. söz dizimsel yapılar da yine farklı olarak 'önemli değil, sorun değil, umurumda değil' anlamlarında kullanıldığı söylenebilir.

2.1.14. Eylem-mİş Eylem-mİş: *durmuş oturmuş, gelmiş geçmiş, olmuş bitmiş*

2.1.15. Eylem-sA Eylem: *atsan atılmaz, satsan satılmaz*

2.1.16. Eylem-sA Eylem-sA: *netse neylese, olsa olsa*

2.1.17. Eylem-sA Eylem-sIn: *ne olursa olsun*

2.1.18. Eylem-sIn Eylem-sIn: *olsun olsun, gelsin ... gitsin ...*

2.2. Eylemsilerle Kurulan İkilemeler

Bu bölümde ise ad-eylemler/isim-fiiller, ‘sıfat-eylemler/sıfat-fiiller ve ‘bağ-eylemler/zarf-fiiller alt başlıkları altında sözlük birimi durumuna gelmiş ikileme örneklerine yer verilmiştir.

2.2.1. Ad-eylemlerle Kurulan İkilemeler

2.2.1.1. Eylem-mA Eylem-mA: *doğma büyüme, okuma yazma, açma kapama düğmesi, evelme develeme, evelme geveleme, emme basma tulumba, etme bulma dünyası, yemeden içmeden kesilmek*

2.2.1.2. Eylem-mAk Eylem-mAk: *çakmak çakmak, ilmek ilmek; bitmek tükenmek bilmemek*

2.2.1.3. Eylem-(I)ş Eylem-(I)ş: *alışveriş, buruş buruş; gidiş dönüş, gidiş geliş, gidiş o gidiş, iniş çıkış, inişli çıkışlı, inişli yokuşlu, itiş kakiş, kırış kırış; alışverişe çıkmak, alışverişini kesmek, alışveriş yapmak, buruş buruş olmak, kapış kapış gitmek, kapış kapış yapmak, kırış kırış olmak*

2.2.2. Sıfat-eylemlerle Kurulan İkilemeler

Bu başlık altında -An, -Ar, -DIk, -mAz, -mIş sıfat-eylem ekleriyle kurularak yeni anlamlarda kullanılan ikileme örneklerine yer verilmiş; -AsI, -AcAk sıfat-eylem eklerinin getirilerek sözlükselleşen ikileme örneklerine rastlanamamıştır.

2.2.2.1. Eylem-An Eylem-An: *gelen geçen, gelen giden, olan (veya olup) biten; kapan kapana, kıran kırana; ne arayan var ne soran; alan razı, satan razı; gelen ağam, giden paşam*

2.2.2.2. Eylem-(A)r Eylem-(A)r: *biçerdöver, biçerbağlar, okur yazar, okur yazarlık, yanar döner; uyurgezer, uyurgezerlik; iler tutar yer olmamak (veya kalmamak), iler tutar yerini bırakmamak*

2.2.2.3. Eylem-DIk Eylem-DIk: *astığı astık, kestiği kestik; dediği dedik, dediğim dedik, dediğim dedikçi, dediğim dedikçilik; dediğim dedik, öttürdüğüm (veya çaldığım) düdüğü; yediği önünde, yemediği ardında*

2.2.2.4. Eylem-mAz Eylem-mAz: *bitmez (veya bitip) tükenmez, kokmaz bulaşmaz, utanmaz arlanmaz, düşmez kalmaz bir Allah*

2.2.2.5. Eylem-mIş Eylem-mIş: *görmüş geçirmiş, görmüş geçirmişlik*

2.2.3. Zarf-eylemlerle Kurulan İkilemeler

2.2.3.1. Eylem-A Eylem-A: *bata çıka, bayıla bayıla, bile bile, doya doya, döke saça, döne dolaşa, dura otura, düşe kalka, evire çevire, gide gele, gide gide, güle güle, güle oynaya, hoplaya zıplaya, ıkına sıkına, ıkına tıkına, ıklaya sıkılaya, istemeye istemeye, ite kaka, itişe kakışa, kala kala, kana kana, oflaya puflaya, öle dirile, özene bezene, sere serpe, seve seve,*

tıka basa, utana sıkıla, varagele, varagele bombardımanı, varagele botu, varagele halatı, varagele kayığı, yana yana, yana yakıla; göz göre göre, göğsünü gere gere, kafasına vura vura; alıştıra alıştıra söylemek, anlata anlata bitirememek, bula bula bunu (onu veya bir şeyi veya birini) bulmak, katıla katıla ağlamak, katıla katıla gülmek

Sözlüklerde yer almayan *ballandıra ballandıra anlatmak, söke söke almak* örneklerinin sözlük birimi olabilecek duruma geldiği söylenebilir.

2.2.3.2. Eylem-I Eylem-I: *aşırı taşıru, enikonu*

2.2.3.3. Eylem-(I)p Eylem: *açılıp saçılmak, ağlayıp sızlamak, aksırıp tıksırmak, allayıp pullamak, anlayıp dinlemek, arayıp sormak, arayıp taramak, asıp kesmek, atıp tutmak, ayılıp bayılmak, bağırıp çağırarak, bıkip usanmak, bitip tükenmek, bulup buluşturmak, çalıp çırpmak, çalışıp çabalamak, çekip almak, çekip çevirmek, çekip gitmek, çekip uzatmak, çekip vurmak, dalıp çıkmak, dalıp gitmek, dallanıp budaklanmak, dayayıp döşemek, delip geçmek, derip devşirmek, derleyip toplamak (veya toparlamak), didişip durmak, dolup taşmak, dökülüp saçılmak, döküp saçmak, dönüp dolaşmak, düşünüp taşınmak, düşüp kalkmak, eğilip bükülmek, eğip bükme (sözü), ekip biçmek, eriyip bitmek, eriyip gitmek, esip gürelemek, eveleyip gevelemek, evirip çevirmek, ezilip büzülme, geberip gitmek, gelip çatmak (veya dayanmak), gelip geçmek, gelip gitmek, gezip tozmak, girip çıkmak; giyinip kuşanmak, görüp gözetmek, gülüp geçmek, gülüp oynamak (veya söylemek), oturup kalkmak, ıkınıp sıkınmak, itilip kakılmak, itişip kakışmak, itip kakmak, kapıp koyuvermek, kasıp kavurmak, kesip atmak, kesip biçmek, kestirip atmak, kırıp dökmek, kırıp geçirmek, kırıp sarmak, kızarıp bozarmak, koruyup kollamak, oflayıp puflamak, okuyup üfleme, olup bitmek, oturup kalkmak, öksürüp tıksırmak, ölçüp biçmek, öpüp başına koymak, özenip bezenmek, saçıp dökmek, saçıp savurmak, sararıp solmak, sarılıp kundaklanmak, sarıp sarmalamak, satıp savmak, sayıp dökmek, sıçıp sıvamak, silip atmak, silip süpürmek, soyunup dökünmek, söküp atmak, sövüp saymak, sürüp gelmek, sürüp gitmek, sürüp sürüştürmek, süslenip püslenmek, takıp takıştırmak, utanıp sıkılmak, verip veriştirmek, yağıp gürelemek, yakıp yıkmak, yalayıp geçmek, yalayıp yutmak, yalvarıp yakarmak, yanıp kavrulmak, yanıp tutuşmak, yanıp yakılmak, yapıp etmek, yatıp kalkmak, yazıp çizmek, yedirip içirmek, yitip gitmek, yiyip bitirmek, yiyip içmek; hop oturup hop kalkmak;*

Sözlüklerde yer almayan *sorup soruşturmak* örneği de sözlük birimi olabilecek duruma geldiği söylenebilir.

2.2.3.4. Eylem-(I)p Eylem-AcAk: *görüp göreceği rahmet bu, olup olacağı*

2.2.3.5. Eylem-(I)p Eylem-DI: *olupbitti, olupbittiye getirmek*

2.2.3.6. Eylem-(I)p Eylem-(I)p: *durup durup, gelip gidip, yatıp kalkıp; gidip gidip gelmek, ısıtıp ısıtıp önüne koymak, ölüp ölüp dirilmek, yüzüp yüzüp kuyruğuna gelmek; kafayı çekip çekip; ne yapıp yapıp (edip)*

2.2.3.7. Eylem-(I)p Eylem-Ir-ken: *durup dururken*

2.2.3.8. Eylem-(I)p Eylem-mAdAn: *durup dinlenmeden, bilip bilmeden konuşmak*

2.2.3.9. Eylem-mAdAn Eylem-mAdAn: *yemeden içmeden*

Sonuç

Kalıplaşmış sözler arasında yer alan ikilemeler, Türkçenin söz varlığını oluşturan önemli dil birimlerinden biridir. Türkçenin söz varlığındaki zenginliğinin, sözcük yapımı ve anlatım gücünün özgün bir örneği olan ikilemeler, başlangıç döneminden itibaren en sık başvurulan ifade biçimlerinden olmuş, biçim birimi yönünden daha da çeşitlenerek günümüzde de kullanım sıklığını sürdürmüştür. Araştırma yönüyle özgün ve dikkat çekici bir konu olmasından hareketle makalede, ikilemelerin söz varlığı ögesi olarak Türkçeye katkısında çekim eklerinin rolü işlenmiş; konu ‘Ad Çekim Ekleriyle Kurulan İkilemeler’ ve ‘Eylem Çekim Ekleriyle Kurulan İkilemeler’ olmak üzere iki ana başlık altında incelenmiştir. Yeni kavramların elde edilmesi, söz varlığının zenginleşmesi bakımından sözcük bilimi, ifadeye zengin anlam incelikleri kazandırması bakımından anlam bilimi için önemli bir anlatım türü olan ikilemelerin, *kalıplaşma* ve *sözlükselleşme* yoluyla sözlüklerde maddebaşı ve iç madde durumunda pek çok sözlük birimi meydana getirdiği tespit edilmiştir. Genel olarak ad çekim ekleriyle kurulan ikilemelerde kalıplaşmanın, eylem çekim ekleriyle kurulan ikilemelerde ise sözlükselleşmenin rol oynadığı görülmüştür. ‘Teklik 3. Kişi İyelik Ekleri’ özelinde bakıldığında kalıplaşmanın, ‘Eylem-Ø Eylem-Ø’ özelinde bakıldığında ise sözlükselleşmenin ne derecede çeşitlilik ürettiği açıkça anlaşılmaktadır.

- Makalede çekim ekleriyle kurularak yeni biçim ve anlam özelliği kazanan 1157 ikileme tespit edilmiştir. Bunların 780’ini ad çekim ekleriyle kurulan ikilemeler, 377’sini eylem çekim ekleriyle kurulan ikilemeler oluşturmaktadır.
- Ad çekim ekleriyle kurulan 780 ikilemenin 149’u yönelme durumu, 20’si belirtme durumu, 30’u bulunma durumu, 132’si ayrılma durumu, 9’u ilgi durumu, 7’si eşitlik durumu, 35’i araç durumu, 6’sı yön gösterme durumu, 87’si birliktelik-yokluk durumu; 288’i iyelik ekleri (teklik 1. kişi iyelik ekleri 20, teklik 3. kişi iyelik ekleri 268); 16’sı çokluk ekleri ve 1’i aitlik eki başlığı altında yer almaktadır.
- Eylem çekim ekleriyle kurulan 377 ikilemenin 135’i eylemlerle kurulan ikilemeler, 242’si ise eylemsilerle kurulan ikilemeler başlığı altında

verilmiştir. Eylemsilerle kurulan ikilemelerden 27'si ad-eylemlerle kurulan ikilemeler, 32'si sıfat-eylemlerle kurulan ikilemeler ve 183'ü zarf-eylemlerle kurulan ikilemeler başlığı altında sınıflandırılmıştır.

- Türkçede ikilemelerin önemini ve hem yazı dilinde hem konuşma dilinde ne ölçüde yaygın olduğunu gösteren hususlardan biri; bu öğelerin birleşik sözcüklere, deyim dönüşmüş olmaları veya deyim kurulumunda etkin rol oynamalarıdır. Bazı ikileme örneklerinin sadece deyim yapısında görüldüğünü de burada belirtmek gerekir: *akla hayale gelmemek, suya sabuna dokunmamak* vd.
- İkileme örneklerinden bazıları yeniden türetime girerek Türkçenin söz varlığına yaptıkları katkıyı bir kat daha artırmışlardır: *dedikodu, dedikoducu, dedikoduculuk, dedikodulu, dedikodusuz; kapkaç, kapkaççı, kapkaççılık* vd.
- Bazı ikilemeler ise doğrudan nesnelere ad olmuş durumdadır: *analıkızlı, çekçek, çekyat, gelgel, kaykay, kesyap, tutçek, varagele, yapboz*.
- Sözlüklerde yer verilmeyen, ancak sözlük birimi durumuna gelmiş veya o süreçte olan ikileme yapılarından da söz edilebilir: *al sat, dur kalk, var git; getir götür (işleri); dur otur bilmemek, git git bitmemek, gül gül ölmek; sorup soruşturmak; ballandıra ballandıra anlatmak, söke söke almak*.

Kuruluşunda ad çekim ekleri ve eylem çekim eklerinin kullanıldığı ikilemeler, sözlüklerde madde başı ve iç madde olarak yer almış; Türkçenin söz varlığının zenginleşmesine, yeni kavramların elde edilmesine ve anlatım gücüne önemli derecede katkı sağlamışlardır.

Kaynakça

- ABİK, A. Deniz, “(İsim1 + II/+IU) (İsim2 +II/+IU) Kuruluşundaki İkilemeler”, *Türkoloji Dergisi*, 17/2 (2010), s. 1-20.
- AĞAKAY, Mehmet Ali, “Dilbilgisi Konuları: İkizlemeler Üzerine”, *Türk Dili*, II/16 (1953), s. 189-191.
- AĞAKAY, Mehmet Ali, “Dilbilgisi Konuları: İkizlemeler Üzerine”, *Türk Dili*, II/17 (1953), s. 268-271.
- AKALIN, Şükrü Hâluk, “Türkçede Eksiltili Yapıdan Sözlükselleşme”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 31/2 (2014), s. 13-29.
- AKSAN, Doğan, *Anadilimizin Söz Denizinde*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2002.
- AKYALÇIN, Necmi, *Türkçe İkilemeler Sözlüğü*, Anı Yayıncılık, Ankara 2007.
- AYVERDİ, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı, İstanbul 2010.
- BANGUOĞLU, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1990.
- BAŞDAŞ, Cahit, “Türkçede Üçüncü Grup (Ara) Ekler”, *I. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı*, Bilkent Üniversitesi, Ankara 2006.
- BAUER, Laurie, *English Word-Formation*, Cambridge University Press, Cambridge 1983.
- BAYRAKTAR, Nesrin, “+SİZ Ekinin İşlevleri Üzerine Bir Değerlendirme ve Dede Korkut Hikâyelerinde +SİZ Eki”, *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 2016, s. 47-53.
- BOZKURT, Ferdi, *Sözlükselleşme: Genel Sözlükler İçin Sözlük Birim Seçimi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2017.

- ÇAĞATAY, Saadet, “Uygurcada Hendiadyoinler”, *Türk lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları 1978, s. 29-66.
- ÇORAKLI, Şahbender, *Türkçe ve Almancadaki İkişemeler*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Alman Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1991.
- DEMİR, Nurettin, - YILMAZ, Emine, *Türk Dili El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2003.
- EKER, Süer, *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yayınları, Ankara 2002.
- EMRE, Ahmet Cevat, *Türk Dilbilgisi*; Yineleme, İkizleme, Katmerleme; İstanbul 1945, s. 541-548.
- ERCİLASUN, Ahmet B. - AKKOYUNLU, Ziyat, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- ERDEM, Mehmet Dursun, vd., *Yeni Türk Dili*, Maarif Mektepleri, Ankara 2015.
- ERDEM, Mevlüt, “Türkçede Çekim ve Yapım Eklerinin Özellikleri ve Sınırları”, *Bilig*, 58 (2011), s. 71-90.
- ERGİN, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1985.
- FOY, Karl, “Studien zur Osmanischen Syntax, das Hendiadyoin und die Wortfolge “ana baba”, *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen*, c. II, 2. Bölüm, Berlin 1899, s. 105-136.
- GENCAN, Tahir Nejat, *Dilbilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1975.
- GÖKDAYI, Hüriyet, “Türkiye Türkçesinde Kalıplaşma”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12/68, (2019), s. 168-176.
- GÖKSEL, Aslı - KERSLAKE, Celia, *Turkish, A Comprehensive Grammar*. London: Routledge 2005.
- GÜNAY, Doğan, *Sözcükbilime Giriş*, Multilingual Yayınları, İstanbul 2007.
- HATİBOĞLU, Vecihe, *Türk Dilinde İkişeme*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1981.
- KARAAĞAÇ, Günay, *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2012.
- KARAMAN, Ahmet, *Eski Türkçede (VIII.-XII. yüzyıl) İkişemeler*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2021.
- KORKMAZ, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- KORKMAZ, Zeynep, *Türkçede Eklerin Kullanılmış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1962.
- KORKMAZ, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- LEWIS, Geoffrey, *Turkish Grammar*, Second Edition, Oxford University Press, Oxford 2000.
- MARCHAND, Hans, “Alliteration, Ablaut und Reim in der Türkischen Zwillingsformen”, *Oriens*, c. V (1952), s. 60-69.
- MÜLLER, Hans-Georg, *Reduplicakationen im Türkischen Morphophonologische Untersuchungen*, Turkologia 56, Harrassowitz Verlag-Wiesbaden 2004.
- ÖLMEZ, Zuhâl Kargı, “Kutadgu Bilig’de İkişemeler (2)”, *Bahşi Ögdisi 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı*, Simurg Yayınları, Freiburg-İstanbul 1998, s. 235-260.
- ÖLMEZ, Zuhâl Kargı, “Kutadgu Bilig’de İkişemeler (1)”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7 (1997), s. 19-40.
- ÖZKAN, Nevzat, “Hâl Ekleri Kalıplaşmaları ve Sebepleri Üzerinde Bir Değerlendirme”, *İlmi Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, 12 (2001), s. 153-165.

- SARI, İsa, *Türkçede Ekleme Dışı Sözcük Yapımı ve Sözlükselleşme*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2015.
- SEV, Gülsel, “*Divanü Lûgat’it Türk’te İkilemeler*”, *Türk Dili*, 634 (2004), s. 497-510.
- ŞEN, Serkan, Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- TUNA, Osman Nedim, “Türkçede Tekrarlar 2”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 4/1-2 (1950), s. 35-82.
- TUNA, Osman Nedim, “Türkçede Tekrarlar”, *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi Kowalski Özel Sayısı*, 3/2-3 (1949), s. 429-477.
- TUNA, Osman Nedim, “Türkçenin Sayıca Eş Heceli İkilemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabii Bir Ünstüz Dizisi”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1982-1983, s. 163-228.
- TUNCA, Hasan, *Eski Anadolu Türkçesinde İkilemeler*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- TÜRK DİL KURUMU, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- UZUN, Nadir Engin, *Biçimbilim Temel Kavramlar*, Papatya Yayıncılık Eğitim, İstanbul 2006.
- ÜSTÜNOVA, Kerime, *Türkiye Türkçesi Ad İşletimi (Biçim Bilgisi)*, Kesit Yayınları, İstanbul 2008.
- YASTI, Mehmet, “Türkçe Deyimlerde Geçen İkilemelerin Ses ve Şekil Özellikleri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 21/2007, s. 51-87.
- YILMAZ, Özlem Deniz, *Türkiye Türkçesinde Eylemsi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.
- ZÜLFİKAR, Hamza, “Eklendiği Kelimeyle ‘Yokluk’ Anlamı Kazanan Ekler”, *Türk Dili*, 68/793 (2018), s. 5-11.
- ZÜLFİKAR, Hamza, “Kalıplaşan Durum Ekleri, Dildeki Türevleri”, *Türk Dili*, 820 (2020), s. 66-71.

Araştırma Makalesi

KARACAOĞLAN'IN ŞİİRLERİNDE DEYİMLERİN VARLIĞI*

Uğur ÖZGÜR**

Öz: Deyimler, dilin söz varlığı içerisinde çok önemli bir yere sahip kalıplaşmış ifadelerdir. Geçmişte bu tarz kalıp ifadeler için istilah, temsil ve tabir gibi terimler kullanılırken günümüzde ise “deyim” terimi yaygınlık kazanmıştır. “Tabir yerindeyse, tabiri caizse, sözün özünü söylemek gerekirse, diğer bir deyişle, şu şekilde söylemek uygunsa” gibi ifadelerin ardından sıklıkla deyimlere başvurulmaktadır. Deyimlerin anlatımı kolaylaştırdığı ve anlatıma canlılık kazandırdığı deyim üzerine çalışma yapan araştırmacıların ortak görüşüdür. Genellikle gerçek anlamından uzaklaşmış, birden çok kelimeden oluşan kalıplaşmış ifade olarak tanımladığımız deyimler, dilin kullanıcıları tarafından hem sözlü hem yazılı olarak kuşaktan kuşağa aktarılan kültürel mirastır. Bu kültürel miras, günlük konuşma dilinde, romanlarda, hikâyelerde, şiirlerde yaşatılmaktadır. Düzyazıda anlatımı güçlendirmek için yazarlar tarafından deyimlere sıkça başvurulmaktadır. Benzer durum, şairlerin şiirlerinde de görülmektedir. Özellikle halk şairlerinin dizelerinde deyim örnekleri dikkat çekmektedir. Bu noktadan hareketle çalışmada, dilin zenginlik ölçütleri içerisinde önemli bir yere sahip olan deyimlerin Karacaoğlan'ın şiirlerindeki kullanımları üzerinde durulmuştur. Karacaoğlan'ın şiirleri incelenerek, şairin dizelerde deyimlere nasıl yer verdiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Tespit edilen deyim örnekleri, deyimler sözlüklerinde varsa deyim olarak kabul edilmiştir. Sözlüklerde yer almayan ama deyim olabileceği düşünülen örneklere de yer verilmiştir. Şiirlerde geçen deyimlerin oluşum şekilleri üzerinde değerlendirmeler yapılmıştır. Ayrıca tespit edilen deyimlerin hangi konularda daha çok kullanıldığı ile ilgili çıkarımlarda bulunulmuştur.

* Uluslararası Toplumsal Araştırmalar Erzurum Kongresinde (4-6 Mart 2022) sözlü bildiri olarak sunulan bu çalışma, genişletilerek makaleye dönüştürülmüştür.

** Dr.Öğretim Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi (Tekirdağ, Türkiye), uozgur@nku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-9385-2912

Anahtar Kelimeler: Deyim, Karacaoğlan, Kalıplaşmış İfadeler, Halk Şiiri, Halk Şairi.

THE PRESENCE OF IDIOMS KARACAOĞLAN'S POEMS

Abstract: Idioms are stereotyped expressions that have a very important place in the vocabulary of the language. While terms such as term, representation and expression were used for such stereotypical expressions in the past, the term “idiom” has become widespread today. Idioms are often used after expressions such as “So to speak, to put it in essence, in other words, if it is appropriate to sat it this way”. It is the common view of researchers working on idioms that idioms make the expression easier and give life to the expression. Idioms, which we define as stereotyped expressions consisting of more than one word, which have moved away from their real meaning, are the cultural heritage that is transferred from generation to generation, both orally and in writing, by the users of language. This cultural heritage is kept alive in daily spoken language, novels, stories and poems. Especially in the lines of folk poets, examples of idioms draw attention. From this point of view, the study focuses on the use of idioms, which have an important place in the richness criteria of the language, in Karacaoğlan's poems. By examining Karacaoğlan's poems, it was tried to determine how the poet included idioms in the lines. The examples of idioms identified were accepted as idioms in idioms dictionaries, if any. Examples that are not included in the dictionaries but are thought to be idioms are also included. Evaluations were made on the formation of idioms in the poems. In addition, inferences were made about the subjects in which the idioms were used more.

Key Words: Idiom, Karacaoğlan, Stereotyped Expressions, Folk Poetry, Folk Poet.

Extended Abstract: Idioms emerge as a result of the long life experiences of societies. It reflects the culture, lifestyle, philosophy of life and literary aspect of the society to which it belongs. Idioms are stereotyped expressions that have a very important place in the vocabulary of the language. While terms such as term, representation and expression were used for such stereotypical expressions in the past, the term “idiom” has become widespread today. Idioms are often used after expressions such as “So to speak, to put it in essence, in other words, if it is appropriate to sat it this way”. It is the common view of researchers working on idioms that idioms make the expression easier and give life to the expression. Idioms, which we define as stereotyped expressions consisting of more than one word, which have moved away from their real meaning, are the cultural heritage that is transferred from generation to generation, both orally and

in writing, by the users of language. This cultural heritage is kept alive in daily spoken language, novels, stories and poems. Especially in the lines of folk poets, examples of idioms draw attention. From this point of view, the study focuses on the use of idioms, which have an important place in the richness criteria of the language, in Karacaoğlan's poems. By examining Karacaoğlan's poems, it was tried to determine how the poet included idioms in the lines.

Method of Study: In the study, the work named "Karacaoğlan All Poems" was carefully examined and the idioms in the poems were determined. The examples of idioms identified are given in quatrains within the integrity of the poem, in alphabetical order. The examples obtained as a result of the scanning were accepted as idioms in the idioms dictionaries, if any. Examples that are not included in the dictionaries but are thought to be idioms are also included. The formation forms of the idioms in the poems were also evaluated of the idioms in the poems was also evaluated. In addition, inferences about which idioms are used more semantically are given.

Idioms, which constitute the vocabulary of the language and are included in the richness criteria of the language, are frequently used in Karacaoğlan's poems. We can say that Karacaoğlan tried to express what he wanted to say in a concise way by including idioms in his poems, and at the same time he made the language of poetry lively and colorful. In order to strengthen the expression and to make the defended thought effective, it is seen in the examples that the poet included idioms in the poems.

Some of the idioms in Karacaoğlan's poems continue to exist today and continue to be used unchanged or partially changed. It is seen that the idioms identified in the poems are mostly composed of compound verbs formed with noun + auxiliary verb in terms of formation. In terms of semantics, while the subjects such as love, death, longing, separation, and worrying are handled in the poem, idioms that support these subjects are used.

As a humble suggestion;

1. It is the addition of the idioms "to take your mind, to keep your mind, to come to your presence", which is not included in the Dictionary of Idioms and Proverbs of the Turkish Language Institution, but is used in Karacaoğlan's poems and is accepted as an idiom in different idioms dictionaries.

2. Similarly, the poems of folk poets can be examined in terms of vocabulary (idioms, proverbs, reduplications, relation and kindness words, etc.).

Giriş

Deyimler, toplumların uzun hayat tecrübelerinin sonucu ortaya çıkmaktadır. Ait olduğu toplumun kültürünü, yaşayışını, hayat felsefesini ve edebi yönünü yansıtmaktadır. Bu açıdan kültürel miras olarak kabul edilen deyimler, dilin kullanıcıları tarafından kuşaktan kuşağa hem sözlü hem de yazılı olarak aktarılmaktadır.

Türkçe Sözlük'te (2011:650) deyim, “genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, ilgi çekici bir anlam taşıyan kalıplaşmış anlatım, tabir” şeklinde verilmiştir. “Tabir” kelimesinin yerine daha sonra “deyim” kullanılmaya başlanmıştır. “Türkçede “deyim” terimi ile dil devriminden önce “tabir” sözcüğü ile karşılanmakta idi.” (Eyüboğlu, 1975:V).

Aksoy'a göre (1965) deyim, “bir kavramı, bir durumu, ya çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümce” şeklinde tanımlanmıştır.

Korkmaz'a göre (1992: 43) deyim, “gerçek anlamından farklı bir anlam taşıyan ve çekici bir anlatım özelliğine sahip olan kelime öbeği” olarak tanımlanmıştır.

Aksan (2015:39) deyim dil için öneminden bahseder ve Köktürk yazıtlarından örnek verir.

“Bir dildeki deyimler de sözvarlığı içinde yer alır; dili konuşan toplumun anlatımdaki gücünü ve başarısını, benzetmeye, nükteye olan eğilimini ortaya koyan önemli öğelerdir. Deyimler kimi zaman yüzyıllar boyunca hiç değişmeden, kimi zaman sözcüklerinde yenilenmelerle yaşamakta, yeni deyimler de aktarılabilmektedir. Bundan aşağı yukarı 1300 yıl önce kullanıldığını Köktürk yazıtlarından bildiğimiz “(birinin) sözünü kırmamak” anlamına gelen deyim o çağda “söz” demek olan, bugün sav biçiminde geçen sab ile kurulmuştur: “Meniñ sabımın sımadı” (“benim sözümü kırmadı”, Kültigin, güney 11).

Özgür (2020:37) tarafından Dede Korkut Kitabı Türkistan/Türkmen Sahra nüshasında geçen deyimler üzerine hazırlanan çalışmada deyimlerin niçin kullanıldığına ilişkin şu çıkarımlara yer verilmiştir:

“Söz varlığını oluşturan, dilin zenginlik ölçütleri içerisinde yer alan deyim ve atasözleri, dilin daha etkili kullanılması ve anlatılmak istenenlerin daha kolay anlaşılabilmesi için tercih edilen kalıplaşmış

ifadelerdir. Anlatımı güzelleştirmek, kuvvetlendirmek, savunulan düşünceyi etkili kılmak amacıyla dilde yer edinmiş kalıplaşmış ifadelere sıklıkla başvurulmaktadır.”

Halkın ortak mirası kabul edilen deyim ve atasözleri günlük konuşma dilinde, romanlarda, hikâyelerde, şiirlerde yaşatılmaktadır. Düzyazıda anlatımı güçlendirmek için yazarlar tarafından deyimlere sıkça başvurulmaktadır. Benzer durum, şairlerin şiirlerinde de görülmektedir. Şairler, anlatımı güçlendirmek için sıklıkla deyim ve atasözlerine başvurur. Dağlı ve Özdemir (2015) tarafından hazırlanan makalede deyim ve atasözlerinin şiirlere benzetildiği belirtilmiş ve halk şairlerinin şiirlerinde geçen deyimlerden örnekler verilmiştir.

“Atasözü ve deyimler, şiirsel biçimleri, edebi sanatlarla süslenmiş içerikleri ve evrensel nitelikte kalıcı mesajlarıyla şiirlere benzetilir. Kullanıldıkları bağlamlarda diğer yapılarla karşılaştırıldığında bu yapılarda ifadesi zor bir farklılık, bir deyiş güzelliği ve soyluluk olduğu düşünülür. Hatta tüm toplumun ortak doğruları olması ve yapılarındaki bir sözcüğün eş anlamlılarıyla bile değiştirmek istenmemesi sebebiyle bu yapılar, ait oldukları toplumlarda kutsala yakın bir değerde görülmüştür.”

Bu çalışmada, Türkçenin zenginlik alanları içerisinde önemli bir yere sahip olan deyimlerin Karacaoğlan'ın şiirlerindeki kullanılışı üzerinde durulacaktır. Halk şiirinde önemli bir yere sahip olan Karacaoğlan, “aşk ve doğa ozanı” olarak bilinmektedir. Karacaoğlan şiirlerinde genellikle ölüm, özlem, ayrılık, doğa temaları yer almaktadır. Karacaoğlan'ın ne zaman yaşadığı konusunda araştırmacılar konusunda fikir ayrılıkları bulunmakla birlikte (1606-1689?) 17. yüzyılda yaşadığı genel kabul gören görüşlerdendir. Ergun,¹ Öztelli,² Köprülü,³ Cumbur,⁴ Yücel,⁵ Yıldırım⁶ Karacaoğlan ve şiirleri üzerine çalışmalar yapan araştırmacıların başında gelmektedir. Karacaoğlan'ın şiirlerindeki dil özellikleri üzerine de Kartal'ın⁷ çalışması vardır.

¹ Ergun, S. N. (1948). Karacaoğlan, Hayatı ve şiirleri. İstanbul: Marif Kitaphanesi Yay.

² Öztelli, C. (1974). Karacaoğlan-Bütün Şiirleri. İstanbul: Milliyet Yayınları.

³ Köprülü, M. F. (2004). Saz Şairleri. Ankara: Akçağ Yay.

⁴ Cumbur, M. (1985). *Karacaoğlan*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

⁵ Yücel, A. (1992). *Karacaoğlan-Yaşamı, çağı, kişiliği, sanatı, seçme şiirleri, sözlük*. İstanbul: Altın Kitaplar.

⁶ Yıldırım, A. (1994). *Karacaoğlan Yaşamı Sanatı Şiirleri*. Ankara: Ayyıldız Yayınları.

⁷ Kartal, N. (1991). Karacaoğlan'ın Şiirlerinde Görülen Kimi Dil Özellikleri. II. Uluslararası Karacaoğlan ve Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu.

1. Çalışmanın Yöntemi

Çalışmada, “Karacaoğlan Bütün Şiirleri⁸” adlı eser dikkatli bir şekilde incelenerek, şiirlerde geçen deyimler tespit edilmiştir. Tespit edilen deyim örnekleri, alfabetik sıraya göre şiirin bütünlüğü içerisinde dörtlükler halinde aktarılmıştır. Tarama sonucu elde edilen örnekler, deyimler sözlüklerinde varsa deyim olarak kabul edilmiştir. Sözlüklerde yer almayan ama deyim olabileceği düşünülen örnekler de yer verilmiştir. Şiirlerde geçen deyimlerin oluşum biçimleri de değerlendirilmiştir. Ayrıca tespit edilen deyimlerin anlamsal açıdan hangi konularda daha ağırlıklı kullanıldığı ile ilgili çıkarımlarda bulunulmuştur.

2. Malzemenin Değerlendirilmesi

Abdest almak

“Muhbuç’un kapısı altun tokalı
Kimse yaptırmamış felek yıkalı
Ulu şadırvanlı çatal peykeli
Peyk’lerinde **abdest alanlar** hani (K, 103).

Aklı(nı) şaş(ır)mak

Barçın Yaylası’nda üç güzel gördüm
Birbirinden üstün şivga fidandır
Aklım şaştı garip belim büküldü
Kaşlar hilâl gözler âhu cerandır (K, 317).

Aklını almak

Gönlümce bir dilber olsa
Soyunsa koynuma girse
Bir bakışta **aklım alsa**
Ebrûların n’ister benden (K, 471).

Bahtı kara

Karac’oğlan muradına erersen
İnelim Reşvan’a güzel ararsan
Bu **bahtı karanın** derdin sorarsan
Bir yâr için vatanından düşkündür (K, 330)

⁸ Haz. Güleç, Z. (2004). *Karacaoğlan Bütün Şiirleri*. İstanbul: Eflatun Yayıncılık.

Belini bükmek

Salını salını karşıma çıktı
Ak yâri görünce **belimi bükü**tü
Eski derdimden de beş beter etti
Doğrulmaz kamedim bundan eğridir (K, 314).
Barçın Yaylası'nda üç güzel gördüm
Birbirinden üstün şivga fidandır
Aklım şaştı garip **belim büküldü**
Kaşlar hilâl gözler âhu cerandır (K, 317).

Karac'oğlan der ki **belim büküldü**
Ağzımın içinde dişim döküldü
Nuh Nebi'nin haddesinden çekildi
Saz çalmayan tel kadrini ne bilir (K, 332).

(Birine) hor bakmak

Arap at da Burak olur
Koç yiğitte yürek olur
Bun deminde gerek olur
Yiğide **hor bakmak** olmaz (K, 525).

Boyun bükmek

Gel deyi deyip de getirdin beni
Bana kâr eyliyor kaşın sürmeli
Öksüz gibi **boyuncuğum bük**erim
Hoşuna mı gitti işin sürmeli (K, 93).

Boyun eğmek

Karac'oğlan dediği
Nâmerde **boyun eğdi**ği
Koç yiğidin sevdiği
Gelirse de koçmak olmaz (K, 526).

Cenk(e) etmek/çıkılmak

Kadir Mevlâm seni bana deng ede
Ah çekince yüreğimden kan gide
Gözler kara kara kirpik **ceng ede**
Yıkıyor âlemi kaşın sürmeli (K, 93).

Defterini dürmek

Karac'oğlan ben bu düşü yoramam
Amel defterimi tutup düremem
Gelin iyi kıza kötü diyemem
İkiniz de benimsiniz sevdiğim (K,76).

Dert üstüne dert katmak

Durmaz deli gönül gamını atar
Eski dert üstüne çok dertler katar
Cümle kuş birikmiş dil verip öter
Kuşları ciğer deler bahar kelli (K, 96)

Ecel şerbeti içmek

Karac'oğlan der ki konup geçersin
Ecel şerbetini bir gün içersin
Sen Sırat köprüsün bir gün geçersin
Amelin eline verilir bir gün (K, 275)

El kavşurup divanına durmak/El pençe divan durmak

O ne dedi sen ne dedin varıncak
Oğlan âşık mısın dedi görüncek
El kavşurup divanına duruncak
Daha dostum eskisinden güzel mi (K, 97).

Vardım huzuruna vardım

El kavşurup divan durdum

Gözlerine mail oldum
Kirpiklerin n'ister benden (K, 471).

El sunmak

Şurda bir güzele meyil eyledim
Eğlenip orada kalasım geldi
Başına sokunmuş gülü nergizi
El sunup ucundan alasım geldi (K, 89).

Figan etmek

Gene geldi türlü baharlar bağlar
Bülbül **figan edip** kamuyu dağlar
Türlü çiçeklerle bezenmiş dağlar
Ulu dağlar yol olduğu zamanlar (K, 316).

Gaflet basmak

Kalk sevdiğim giyin kuşan
Topuğundan arta saçan
Gaflet basmış uyumuşsun
Uyan diye dürte saçan (K, 475).

Gam yükünü atmak

Akşam olur ben yerime yatamam
Eski derdi yenisine katamam
Silkinip de **gam yükünü atamam**
Ara yerde ölüm olduktan geri (K, 112).

Giyin(ip) kuşanmak

Kalk sevdiğim **giyin kuşan**
Topuğundan arta saçan
Gaflet basmış uyumuşsun
Uyan diye dürte saçan (K, 475).

Gönlümün pası silinmek

Yârimin giydiği atlasın hası
Silindi gönlümün kalmadı pası
Koynunda beslemiş Gürün alması
Memesin emerken ağz'ı rast geldi (K, 90).

Göz göz olmak

Őimdiecek bir sevda düştü serime

Biter gülü onun da bahar kelli

Göz göz oldu sinemdeki yaralar

Sinemde delik delik bahar kelli (K, 96).

Evvel bahar yaz ayları doğunca

Akar boz bulanık neden dereler

Sen de bencileyin yârden mi oldun

Göz göz oldu sinemdeki yaralar (K, 283)

(Gül) Benzi solmak

Yüceden mi geldin sen seher yeli

Daha dostum kapılarda gezer mi

Solmuş dereler gül benzinin iziği

Daha dostum eskisinden güzel mi (K, 97).

Hâl hatır sormak

Karac' oğlan yâr görmeli

Hâlin hâtırın sormalı

El kınalı göz sürmeli

Gidiyon mu geze' gelin (K, 480).

Huzuruna varmak

Vardım **huzuruna vardım**

El kavşurup divan durdum

Gözlerine mail oldum

Kirpiklerin n'ister benden (K, 471).

İflah olmamak

Ağlama sevdiğim gene gelirim

Güzeller içinde seni bulurum

İflâh olmaz bu dert ile ölürüm

Güzeller serdarı giysin karalar (K, 283).

İkrar vermek

Benim yârim gide gide donandı

İkrar verdi cahil gönlüm inandı

Ay da geldi orta yeri dolandı

Seherin yelleri esti gelmedi (K, 86).

Kadir kıymet bilmemek

Koyuverin gitsin sefil baykuşu

Durmuyor akıyor gözümün yaşı

Kadir kıymat bilmez imiş her kişi

Kadirli kıymatlı ile gidelim (K, 169).

Kanına girmek

Kaç güzel karşımda durma

Ölürüm **kanıma girme**

Yüzünü benden çevirme

Yanına vardığım zaman (K, 468).

Mecnun eylemek/olmak

Yaz günleri çayır çimen üstünde

Seken dilber meni **mecnun eyledi**

Üsküfün aldırılmış balaban gibi

Bakan dilber beni mecnun eyledi (K, 85).

Ak göğsün ağında kaldı nazarım

Mecnun oldum dağ başında gezerim

Nerde güzel görsem ismin yazarım

Defterim elimden aldı sabahtan (K, 215).

Meyil eylemek/etmek

Şurda bir güzele **meyil eyledim**

Eğlenip orada kalasım geldi

Başına sokunmuş gülü nergizi

El sunup ucundan alasım geldi (K, 89).

Nazar eylemek

Karac'oglan der ki hazer eyledim
Dostun bahçesine **nazar eyledim**
Seksen şeftaliye Pazar eyledim
Sayısın yitirdim yüz ırast geldim (K, 90).

Seyran etmek/ eylemek

Karac'oglan der ki koyun gütmeye
Bozulmuş bağlara **seyran etmeye**
Yönümü döndürdüm inip gitmeye
Sarıldı boynuma döndürdü beni (K, 111).

Hey ağalar gelin seyran edelim

Gövel ördek gölden uçtu sabahtan
Al giyinmiş de çiçekler sokunmuş
Ala güneş gibi doğdu sabahtan (K, 215).

Sözünden dönmek

Ala gözlüm senin neslini bilmem
Öyle her kötüye meylimi vermem
Merd oğlu merdim ben **sözünden dönmem**
Çıktı sözüm yolunda bil yâr beni.” (K, 110)

3. Şiirlerde Geçen Deyimlerin Oluşum Biçimleri

Karacaoğlan'ın şiirlerinde tespit edebildiğimiz deyimler, genellikle isim + fiil şeklinde oluşmaktadır. Özellikle olmak, almak, etmek, düşmek fiilleriyle oluşturulan deyimlerin daha fazla olduğu görülmektedir. Tamlayan ve tamlananın yer değiştirdiği isnat grubu şeklinde oluşup zamanla deyimleşmiş “bahtı kara (olmak)” deyimini şiirde kullanılmıştır.

3.1. “Olmak” Yardımcı Fiiliyle Oluşturulanlar

Göz göz olmak, bağı kül olmak, bağı taş olmak, başı darda olmak, başına dert olmak, deli divane olmak, dillere destan olmak, dünya başına dar olmak, eli kolu bağlı olmak, mecnun olmak, iflah olmamak.

3.2. “Etmek” Yardımcı Fiiliyle Oluşturulanlar

Ceng etmek, figan etmek, seyran etmek.

3.3. “Almak” Yardımcı Fiiliyle Oluşturulanlar

Abdest almak, aklını almak.

4. Anlamsal Açıdan Şiirlerde Yer Alan Deyimler

Karacaoğlan'ın, Türk Edebiyatında “aşk ve doğa şairi” olarak bilindiğini yukarıda belirtmiştik. Bu yüzden şiirlerinde de anlamsal açıdan genellikle aşk, ölüm, ayrılık, özlem çağrışımı yapan deyimlerin kullanıldığı görülmektedir. Dert üstüne dert katmak, figan etmek, gönlümün pası silinmek, mecnun eylemek, meyil eylemek, seyran etmek gibi ayrılık ve aşk çağrışımı yapan deyim örnekleri sıklıkla görülmektedir.

Sonuç

Dilin söz varlığını oluşturan, dilin zenginlik ölçütleri içerisinde yer alan deyimler, Karacaoğlan'ın şiirlerinde sıklıkla kullanılmıştır. Karacaoğlan, şiirlerinde deyimlere yer vererek söylemek istediklerini az ve öz bir şekilde dile getirmeye çalışmış ve aynı zamanda şiir dilinin canlı ve renkli olmasını sağlamıştır, denilebilir. Anlatımı kuvvetlendirmek, savunulan düşüncüyü etkili kılmak amacıyla şairin şiirlerde deyimlere yer verdiği tespit edilen örneklerde görülmektedir.

Abdest almak KBŞ, 103

Aklı(nı) şaş(ır)mak KBŞ, 317

Aklını almak KBŞ, 471

Bahtı kara KBŞ, 330

Belini bükmek KBŞ, 314, 317,332

(Gül) Benzi solmak / KBŞ, 97

Boyun bükmek / KBŞ, 93

Boyun eğmek KBŞ, 526

Ceng etmek (çıkmaq) / KBŞ, 93,302

Defterini dürmek KBŞ,76

Dert üstüne dert katmaq / KBŞ, 96

Ecel şerbeti içmek KBŞ, 275

El kavşurup divanına durmaq/El pençe divan durmaq KBŞ, 97, 471

Figan etmek KBŞ, 316

Gaflet basmaq KBŞ, 475

Giyin(ip) kuşanmaq KBŞ, 475

Gönlümün pası silinmek KBŞ, 90
Göz göz olmak / KBŞ, 96, 283
Hâl hatır sormak KBŞ, 480
(Birine) hor bakmak KBŞ, 525
Huzuruna varmak KBŞ, 471
İflah olmamak KBŞ, 283
İkrar vermek KBŞ, 86
Kadir kıymet bilmemek KBŞ, 169
Kanına girmek KBŞ, 468
Mecnun eylemek (olmak) KBŞ,85,215
Meyil eylemek (etmek) KBŞ, 89
Nazar eylemek / KBŞ, 90
Seyran etmek (veya eylemek) KBŞ, 111,215
Sözünden dönmek KBŞ, 110

Tablo 1: Karacaoğlan'ın Şiirlerinde Geçen Deyimler

Karacaoğlan'ın şiirlerinde geçen deyimlerin bir kısmı günümüzde de varlığını sürdürerek hiç değişmeden ya da kısmen değişerek kullanılmaya devam etmektedir. Şiirlerde tespit edilen deyimlerin oluşum bakımından çoğunlukla isim + yardımcı fiille oluşturulan birleşik fiillerden oluştuğu görülmektedir. Anlamsal açıdan da şiirde aşk, ölüm, özlem, ayrılık, dertlenme gibi konular işlenirken bu konuları destekleyen deyimlere başvurulmuştur.

Naçizane öneri olarak;

1. Türk Dil Kurumunun Deyim ve Atasözleri Sözlüğünde yer almayan ama Karacaoğlan'ın şiirlerinde geçen ve farklı deyim sözlüklerinde de deyim olarak kabul edilen “aklını almak, dem sürmek, huzuruna varmak” deyimlerinin Türk Dil Kurumu Deyim ve Atasözleri Sözlüğüne eklenmesidir.
2. Benzer şekilde halk şairlerinin şiirleri söz varlığı açısından (deyimler, atasözleri, ikilemeler, ilişki ve nezaket sözleri vb.) incelenebilir.

Kaynakça

AKSAN, D. (2015). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

AKSOY, Ö. A. (1965). *Atasözleri ve Deyimler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Özgür, U. (2022). Karacaoğlan'ın Şiirlerinde Deyimlerin Varlığı. ANKARAD, 3(6), 401-415.

- BAŞGÖZ, İ. (1984). *Karac'oğlan*. İstanbul: Cem Yay.
- CUMHUR, M. (1985). *Karacaoğlan*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- ERGUN, S. N. (1948). *Karacaoğlan, Hayatı ve şiirleri*. İstanbul: Marif Kitaphanesi Yay.
- EYÜBOĞLU, E. K. (1973-1975). *Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler 1-2*. İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık.
- GÜLEÇ, Z. (2004). *Karacaoğlan Bütün Şiirleri*. İstanbul: Eflatun Yayıncılık.
- KARTAL, N. (1991). Karacaoğlan'ın Şiirlerinde Görülen Kimi Dil Özellikleri. II. Uluslararası Karacaoğlan ve Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu.
- KORKMAZ, Z. (2008). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KÖPRÜLÜ, M. F. (2004). *Saz Şairleri*. Ankara: Akçağ Yay.
- ÖZGÜR, U. (2020). "Dede Korkut Kitabı Türkistan/Türkmen Sahra Nüshasında Geçen Deyimlerin Oluşum Şekilleri Ve Bu Deyimlerin Türkiye Türkçesindeki Karşılıkları Üzerine Bir Değerlendirme". *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi* (3) 37-60.
- ÖZTELLİ, C. (1974). *Karacaoğlan-Bütün Şiirleri*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YILDIRIM, A. (1994). *Karacaoğlan Yaşamı Sanatı Şiirleri*. Ankara: Ayyıldız Yayınları.
- YÜCEL, A. (1992). *Karacaoğlan-Yaşamı, çağı, kişiliği, sanatı, seçme şiirleri, sözlük*. İstanbul: Altın Kitaplar.

SIRP TAHTINDA OBRENOVİÇLERİN LANETİ-III: EVLİLİKLER VE DARBELER: ALEKSANDAR OBRENOVİÇ

Ayşe ÖZKAN*

Öz: Sırbistan tahtına henüz çocuk yaşta çıkan Aleksandar Obrenoviç ilk dört yılı olan 1889-1893 dönemini naiplerin gözetiminde geçirmiştir. O henüz reşit olmadan 1893 yılında yönetimi ele almıştır. Annesi Kraliçe Nataliya ve babası Kral Milan Obrenoviç'in çatışmalı evliliği arasında mutsuz bir çocukluk geçiren Aleksandar Obrenoviç aradığı sevgiyi annesinin nedimesi Draga Maşin'de bulmuştur. Annesi ve babası arasındaki olumsuz ilişkiler, daha sonraki dönemlerde yönetim anlayışında önemli hatalar yapmasına neden olacaktır. Çeşitli prenseslerle evlendirilmek istenen Aleksandar anne babasının tüm karşı çıkımlarına rağmen Draga ile evlenmiş bu da onların hazin sonunu hazırlamıştır. Sırbistan'da sosyal karışıklıklara ve uluslararası güçlerin ülke yönetimine müdahalesine fırsat vermiştir. Rusya ve Avusturya'nın güç mücadeleleri Sırbistan üzerinde etkili olmuştur. Kral Aleksandar, 11 Haziran 1903'te bir saray darbesiyle eşiyle birlikte hem tahtını hem hayatını kaybetmiştir.

Anahtar Kelimeler: Aleksandar Obrenoviç, Draga Maşin, Milan Obrenoviç, Sırbistan, Darbe.

THE CURSE OF THE OBRENOVICHS ON THE SERIAN THRONE-III: MARRIAGES AND COUPS: ALEKSANDAR OBRENOVICH

Abstract: Aleksandar Obrenovic, who ascended the Serbian throne at a young age, spent his first four years, 1889-1893, under the supervision of the regents. He took power in 1893 before he was a minor. Aleksandar Obrenovic, who had an unhappy childhood between the conflicted marriage of his mother, Queen Nataliya and his father, King Milan Obrenovic, found the love he was looking for in Draga Mashin, his mother's bridesmaid. Negative relations between his mother and father will cause him to make important mistakes in his understanding of management in later periods. Aleksandar, who was wanted to be married to various princesses,

* Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, zastava76@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-5300-0627.

married Draga despite all the opposition of his parents, which prepared their sad end. It has given the opportunity to social turmoil in Serbia and the intervention of international powers in the country's administration. The power struggles of Russia and Austria were effective on Serbia. King Aleksandar lost both his throne and his life with his wife in a palace coup on 11 June 1903.

Key Words: Aleksandar Obrenovich, Draga Mashin, Milan Obrenovich, Serbia, Coup.

Extended Abstract

Serbian King Aleksandar Obrenovic was born on August 14, 1876 as the only child of King Milan Obrenovic and Queen Nataliya Obrenovic. Aleksandar's emotional state, battered between his parents' separation and their conflict, has also been damaged by the political developments he has been through. The fact that his mother is a supporter of Russia and his father a supporter of Austria will be decisive for him. This contradictory situation had an impact on the military and political decisions he would take. The influence of both political-military powers, namely Russia and Austria, in the region will cause many socio-political problems within the country. Aleksandar, who floundered between his parents' conflicts and comings and goings until 1893, will start to rule the country completely with his father in 1897. In the same year, his attempts to marry Aleksandar, who started to have a relationship with his mother's bridesmaid Draga Mashin, were also unsuccessful. From 1895, rumors about King Alexander's marriage began to appear in the press. First, there were rumors of marriage with Duchess Helene and then with the daughter of the Montenegrin prince.

Aleksandar, who attempted to take a serious step to marry Princess Yelena, the daughter of the Greek king in the spring of 1896, could not achieve his goal as a result of the princess' engagement to a Russian prince. While his mother wanted to marry him to the daughter of a Russian noble, his father wanted to marry a German girl. However, when her correspondence with Draga Mashin was caught by her mother, Queen Nataliya fired her bridesmaid Draga Mashin. Aleksandar, who broke down with his mother due to this situation, started to rule the country between 1897 and 1900 with his father Milan Obrenovic. Until 1900, when he married Draga Mashin, Dr. Aleksandar, who gave Vladan Djorcevic the task of forming the government, made his father the commander of the Serbian army.

When his father Milan Obrenovic was assassinated in 1899, he thought that the Radicals had a hand in this business and crushed the Radicals. After the assassination, Aleksandar is encouraged to find a wife and ensure the future of the dynasty. Expressing his willingness to do so, Aleksandar put

forward various conditions. While a German princess was found suitable for these conditions, Aleksandar shocked his mother and father by deciding to marry Draga Mashin in 1900. Despite all their reactions, Aleksandar, who did not return from his marriage decision, banned his father from entering the country. On July 15, 1900, the palace officials informed the government and army officials that he wanted to marry his mistress Draga Mashin.

On 19 July 1900, Aleksandar demanded from the metropolitan İnokentiye that this marriage be sanctified by the church. The metropolitan, who opposed first, had to bless this marriage, which was not in accordance with the Orthodox Church laws. On 20 July 1900, he announced that he was engaged to Draga Mashin. In response to this news, the cabinet resigned and expressed its anger in the public. He married Draga Mashin on July 23, 1900. Russian Tsar II. Nikola agreed to be his best man at the wedding if he could improve relations with the Radical Party. The radicals, on the other hand, put forward conditions such as re-establishing the constitutional regime, a general amnesty for imprisoned radicals, and the indefinite expulsion of Milan from Serbia. He was the mediator of Russia's chargé d'affaires in Belgrade, and he was with Aleksandar representing the Russian Tsar. Aleksandar, Ottoman Sultan II. In the letter he sent to Abdulhamid, he informed that he was married.

The bad past of Draga Mashin's family and herself caused reactions, and the fact that she was infertile and unable to give birth to an heir was added to these reactions. The Ottoman Empire also received information about this issue from the Belgrade ambassador. This situation was also traced in Ottoman documents. King Alexander II. He thanked Abdulhamid for his love.

Propaganda speeches started all over the country in favor of the Karacorçevic Dynasty. Even with the attempts of Austria-Hungary, they wanted to use him against King Aleksandar by contacting the illegitimate son of King Aleksandar's father, King Milan.

Worse than the news of marriage was the news of Queen Draga's pregnancy. Queen Nataliya wrote to the Russian tsar that Draga, who was barren, would have a different child baptized to be shown as her own child. His son, on the other hand, responded with threats and insulting accusations. This will cause backlash. At the same time, the fact that Queen Draga's brother Nikodem Lunyevitsa is the heir to the throne instead of King Aleksandar will be the last straw and the soldiers will make a coup. Seeing his marriage to Aleksandar and his wife as a stain on the Serbian army, the young officers raided the palace at midnight on 11 June 1903 and began to search for King Aleksandar Obrenovic and his wife, Queen Draga

Obrenovic. There are also Lieutenant Colonel Petar Misic, commander of the Belgrade 6th Regiment, who criticizes General Yovan Atanaskovic and Lieutenant Colonel Damyan Popovic, who were retired because they were against marriage. When they find them in the secret compartment where they are hiding, they will kill King Aleksandar with 30 bullets and Queen Draga with 18 bullets.

Giriş

Sırbistan Kralı Aleksandar Obrenoviç, 14 Ağustos 1876'da Kral Milan ve Kraliçe Nataliya'nın tek çocuğu olarak dünyaya gelmiştir.¹ Babası Kral Milan'ın 3 Mart 1889'da tahttan çekilmesiyle, kendisi henüz 13 yaşında iken Sırbistan kralı olmuştur. Ancak reşit olana kadar Yovan Ristiç, General Kosta S. Protiç ve General Yovan Belimorkoviç kendisine naip tayin edilmişlerdir. Ağır, sesiz ve melankolik bir çocuk olarak yalnız durumda olan ve anne baba kavgaları yüzünden çocukluğunu yaşayamayan Aleksandar, hem disiplinli yetiştirilmesinden dolayı hem de krallık sorumluluğuyla zehirlenmiştir.² Ristiç ve diğer danışmanlığın rehberliğinde aşırı bir çalışmayla ve çalışmanın baskısıyla şüphe ve entrika atmosferiyle Aleksandar'ın zihinsel gelişimi etkilenmiştir. Her yerden gelebilecek olan komplolardan şüphelenen, bencil gruplaşmalardan başka bir şey göremeyen Aleksandar ebeveyninin korumasına yönelmiştir. Milan ve Nataliya ayrılmışlardı ancak Milan'ın halen ordunun ismen başkomutanı olduğu Sırbistan ile olan bağlarını koparmamıştır. İki de ülkeyi terk etmiş ancak birkaç yıl boyunca sırayla Belgrad'ı ziyaret etmişlerdir.³

Aleksandar, 1893 yılında bir akşam yemeği sırasında reşit olduğunu ilan etmiş ve bakanlarını tutuklatmıştır.⁴ 1897 yılında Milan Belgrad'a dönmüştür. 1900 yılına kadar da birlikte yönetimde olacaklardır.⁵

¹ Nevill Forbes, Arnold J. Toynbee, D. Mitrany, D. G. Hogarth, *The Balkans: History of Bulgaria, Serbia, Greece, Rumania, Turkey*, AMS Press, New York 1970, Ayşe Özkan, *Sırbistan'da Bir Aile Trajedisi: Milan-Nataliya-Aleksandar Obrenoviç*, Çizgi Yayınları, Konya 2016, s. 18.

² Ayşe Özkan, *Bağımsızlıktan Sırp-Hırvat-Sloven-Krallığı'na Sırlar (1878-1918)*, IQ Yayınları, İstanbul 2011, s. 82-88.

³ R.G. D. Laffan, *The Serbs The Guardians of the Gate*, New York 1989, s. 74.

⁴ Rene Ristelhueber, *A History of the Balkan Peoples*, Ed. Sherman David Spector, New York, 1971, s. 160, Alex N. Dragnich, *Serbia Through the Ages*, Columbia University Press 2004, s. 80, Nevill Forbes vd, *a.g.e.*, s. 127, Özkan, *Bağımsızlıktan...*, s. 108, Laffan, *a.g.e.*, s. 75.

⁵ Ristelhueber, *a.g.e.*, s. 161.

Aleksandar'ın Evlilik Girişimleri

1895 yılından itibaren Kral Aleksandar'ın evleneceğine dair söylentiler başında yer almış ve bazı çevrelerde konu edilmiştir. O annesinin yanında Biarritz'de iken, Dük Vladimir'in kızı Düşes Helene ile Aleksandar'ın nişan haberlerinin resmen duyurulacağı basında yer almıştır. Aleksandar'ın vaftiz babası Rus çarının da evliliği onayladığı, Sırp, Slav ve Ortadoks halk tarafından da sevinçle karşılanacağı dile getirilmişti. Oysaki bu söylentiler gerçek dışıydı ve Aleksandar, Biarritz'den ayrılıp, Paris'e gitmişti.⁶

Aynı sıralarda bu kez Kral Aleksandar ile Karadağ prensinin kızı arasında bir evlilik söylentisi çıkmıştır.⁷ Prens Nikola'nın dördüncü kızıyla evleneceği ve Sırbistan ve Karadağ sarayları arasındaki yakınlaşmanın arasındaki siyasi ittifakın daha yakın bir birlikteliğe doğru gittiğinin bir işareti olduğu yazılmıştır. Hatta "New York Herald Tribune" gazetesinde de Kraliçe Nataliya'nın Belgrad'a gittiğinde Karadağ prenseslerini ziyaret edeceği ve kendilerine oğlunun evliliği ile ilgili yapılacak hazırlıklarda yardımcı olacağı hakkında bir haber çıkmıştır.⁸ Ancak Osmanlı Devleti'nin Çetine sefiri prensle bu söylentiler hakkında görüşmüş ve doğruluğunu sormuştur. Prens Nikola ise bu yakınlığı tasvip etmediğini beyan etmiş ve bu evlilikten doğacak çocukların Sırp Krallığı'na varis olacaklarını, kendisinin vefat eden kızının çocukları ise Sırp Krallığı'nda hak iddia eden Prens Karacorveviç'in halefleri olduğundan, bir büyükbabanın kendi torunları arasında rekabete hiçbir şekilde izin vermeyeceğini ve bundan dolayı kendi ailesince zararlı olacak böyle bir evliliğin akdedilmeden önce feshini uygun gördüğünü ifade etmiştir.⁹

1896 yılı baharında Kral Aleksandar, Yunanistan kralının kızı Prens Yelena ile evlenmek için ciddi bir adım atma niyetiyle veya Yunan sarayını ziyaret edip geçerken kralın kızını görme niyetiyle Atina'ya gitmeye karar vermiştir.¹⁰ Bu seyahatin asıl amacının Kral Aleksandar'ın evlilik konusu olduğunu ve kızla görüşerek amacına uyarsa evleneceğini Sırbistan

⁶ Özkan, *Sırbistan'da ...*, s.86, Alexandre De La Cerda, *Nathalie de Serbia, La Reine errante*, Biarritz 2000, s. 113.

⁷ BOA, Y.PRK.AZJ. 24/71 1310.Z.24 (09.07.1893)

⁸ De La Cerda, *a.g.e.*, s. 113-114.

⁹ BOA, Y.A.HUS. 349/16 1313.L.18 (02.04.1896). Kral Nikola'nın büyük kızı Zorka 1883'te Obrenoviçlerin rakip hanedanı Karacorveviçlerin oğlu Petar Karacorveviç ile evlenmiş ve 1890'da vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayşe Özkan, "Karadağ Prensi Nikola ve Damadı Prens Petar Karacorveviç'in Sırp Tahtında Hak İddiaları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9, Sayı. 42, Şubat 2016.

¹⁰ Jivan Jivanoviç, *Politička İstorija Srbije u Dragoj Polovini Devetnaestog veka*, C.3 (1889-1897), Belgrad 1924, s. 310.

dışişleri bakanı da Osmanlı Devleti'nin Belgrad Elçisi Ahmet Tevfik Bey'e söylemiştir. ¹¹ Aleksandar önce Selanik'e gitmiş, Oradan Hilandar Manastırı'na giderek Paskalya'yı orada geçirmiştir. O Hilandar'da iken Prenses Yelena bir Rus prensle nişanlanmış ve büyük bir hızla bu ilan edilmiştir. Dolayısıyla Aleksandar Atina'ya geldiğinde sadece prensesin nişanına kutlayabilmiştir. Daha sonra gerçekleştirdiği evliliği nedeniyle kral aslında bu Atina nişanının kendisine isabet etmediğine sevinmiştir denilebilir.¹²

Aleksandar'ı annesi bir Rus soylunun kızıyla evlendirmek isterken babası ise oğlunu Alman bir kızla evlendirmek istemekteydi. İkisi de kendi siyasi eğilimleri doğrultusunda davranmaktaydılar.¹³ Ancak 1897'de Aleksandar annesi Kraliçe Nataliya ile birlikte Biarritz'e geldiğinde skandal patlak verecektir. Aleksandar annesinin kendisine tanıştırdığı prenseslere rağmen, acemiliğinden kurtularak kendi tercihlerini söylemeye başlayacaktır. Onun annesinin nedimesi kendisinden oldukça büyük Draga Maşin ile olan mektuplaşmalarında, mektuplardan biri Kraliçe Nataliya'nın eline geçmiştir. Böylece yaşadıkları aşk ortaya çıkmış ve Kraliçe Nataliya, Draga Maşin'i kovmuştur. Oysaki Draga Maşin eşi Kraliyet Muhafız Subayı Mihail Maşin ile Belgrad Sarayı'na geldiğinde Aleksandar henüz bir ergendi. Milan ve Nataliya, davetlerine Draga'yı çağırılmışlardır. Ancak Draga eşinin vefatından sonra maddi zorluğa düşünce, Nataliya onu nedimesi yapmıştır. Sürgüne giderken de onu da beraberinde götürmüştür.¹⁴ Kraliçe Nataliya nedimesi Draga Maşin'in yakınlığının, oğlunu kendisinden daha çok mutlu ettiğini fark etmiştir. O, kendi inancına göre uygunsuz olan bu ilişkiden oğlunu vazgeçirmek için çok uğraşmıştır.¹⁵

Annesiyle arasının bozulmasından sonra Aleksandar'ın babası Milan Obrenoviç Belgrad'a dönmüştür. Ekim 1897- Temmuz1890 arası Sırbistan' da kalacaktır. Aynı tarihler arasında da baba- oğul Radikal karşıtı olduklarından hükümeti kurma görevini Dr. Vladan Corceviç'e vermişlerdir. Aleksandar babasını Radikallere karşı kendisine destek yapmış ve yönetimi babasıyla paylaşmıştır. Onu Aralık 1897'de Sırp

¹¹ Özkan, *Sırbistan'da ...*, s. 88.

¹² Jivanoviç, *a.g.e.*, s. 310-311.

¹³ Vladan Georgevitch, *Türk Devrimi ve İstikbali*, çev. Hulki Demirel, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 13.

¹⁴ Özkan, *Sırbistan'da...*, s.89-90. Bazı kaynaklarda Draga Maşin'in eşinin Çek bir mühendis olduğu da yer almaktadır.

¹⁵ Kralyitsa Nataliya Obrenoviç, *Moje Urpomene*, Haz. Lyubinka Trgovçeviç, Belgrad 2006, s. 30.

ordusunun komutanı yapmıştır. 1899'da Milan, Radikallerin parmağı olduğu varsayılan bir suikaste uğramıştır. Aslında suikasti Rusya'nın planladığı ve kiralık katilin Rus gizli servisinin Bükreş sorumlusu tarafından görevlendirildiği iddiaları ortalığı karıştırmıştır. Yine bununla Obrenoviçlerin ortadan kaldırılıp, yerine Petar Karacorçeviç'in geçirileceği iddia edilmiştir. Bu suikast olayından sonra, Aleksandar bir eş bulması ve hanedanın geleceğini garanti altına alması için teşvik edilmiştir. O, bu konuda istekli olduğunu belirterek, çeşitli şartlar öne sürmüştür.¹⁶Aleksandar'ın şartları şunlardı:

“Gelini genç, güzel ve samimi olmalıydı... Siyasi bağlantıları iyi olmalıydı... Avrupanın birinci sınıf hükümdar ailelerinden en azından biriyle bir aile bağı olmalıydı; bunların yanısırayüksek kültürlü ve becerikli bir kadın olmalıydı ve en son olarak çok varlıklı olmalıydı”

Ancak Obrenoviç hanedanının geleceği konusunda endişeli olan Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Goluchowski Aleksandar'ın şartlarını aşırı bulmuş ve bir Sırp diplomata şunları söylemiştir:

“Lütfen kralınıza söyleyiniz; bu özelliklerin hepsine sahip bir prenses Sırbistan Kralı Aleksandar ile evlenip hayatını Belgrad'da geçirmekten daha iyisini yapabilir. Bundan dolayı ona bu şartlardan bazılarını yerine getiren bir prenses bulursak, tatmin olmalıdır... Sanırım ona Avrupa'daki en etkileyici ve en kültürlü prensesleri tavsiye edebilecek konumdayız.”

Sonunda hatırı sayılır bir Alman ailesinden olan bir kızı beğenen Aleksandar babasına şu sözü vermiştir. “Daha yakın bir zamanda gerçekleşmezse muhtemelen bu yılsonuna kadar beni evli bir adam olarak göreceksin”. Aleksandar'a bulunan kız Prenses Aleksandara Von Schaumburg- Lippe idi. Ve neredeyse 1900'ün yazında evlilik kararına varılmıştı. Milan, 18 Haziran'da Prenses Aleksandra ile evlilik konusunun son görüşmelerini yapmak üzere Viyana'ya gitmiş kısa bir süre sonra da Başbakan Vladan Corceviç, onu takip etmişti.¹⁷

Ancak Kral Aleksandar, Draga Maşin ile evlilik için beklediği uygun fırsatı babasının ülkeden ayrılmasıyla bulacaktır.

Aleksandar'ın Draga Maşin ile Evliliği

Aleksandar, 15 Temmuz 1900'de saray görevlileri ve hükümet ve ordu yetkililerine metresi Draga Maşin ile evlenmek istediğini bildirmiştir. İçişleri Bakanı Corce Genç “Efendim onunla evlenemezsiniz. O herkesin metresidir. Benim de dâhil” diyerek ona karşı çıkmıştır. Ancak 19 Temmuz 1900'de Aleksandar bu evliliğin kilise tarafından kutsanmasını Metropolit

¹⁶ Özkan, *Sırbistan'da...*, s. 93-94.

¹⁷ Stavrianos, a.g.e., s. 452, Özkan, *Bağımsızlıktan.*, s. 135.

Inokentiye'den talep etmiştir. Metropolit kilisenin ilk kez evlenecek olan damadın, gelinden yaşça küçük olduğu durumlarda evliliğin mantıken mümkün olmayacağını değerlendirdiğini belirterek daha önce evlenmiş bir kadın ile kralın evlenecek olmasının da Sırp halkının eleştirisine uğrayacağını söylemiştir. O krala ebeveynlerini ve danışmanlarının fikirlerini dinlemesini rica etmiştir. Bu kararını ertelemesini de istemiştir. Ancak sonunda Metropolit Inokentiye “Kralın niyetini yüksek hamisi Rusya imparatoruna ve asil ebeveynlerine bildirmiş olduğunu ” öne sürerek Ortodoks Kilisesi kanunlarına uygun olmayan bu evliliği kutsamak zorunda kalmıştır.¹⁸ 20 Temmuz'da Draga Maşin ile nişanlandığını ilan eden Aleksandar'ın nişanlılık ilanı bir sonraki gün Sırpske Novine (Sırp Gazetesi)'nde yayınlanmıştır.¹⁹ O bu haberi Başbakan Corceviç ile birlikte Karlsbad'da dinlenen babası Milan Obrenoviç'e de vermiş ve haber Sırp siyasi çevrelerini şoka uğratmıştır. Kabine istifa etmiş ve halkın kızgınlığı da başında yer almıştır.²⁰ Haberi alınca Milan da oğluna şu mektubu yazmıştır:

“Sevgili Oğlum

Kararında her ne kadar seni desteklemeyi istiyor olsam da, bu imkânsız evlilik kararına onayımı vermem mümkün değil. Niyetini gerçekleştirmeye karar vererek Sırbistan'ı derin bir uçuruma ittiğinin farkına varmalısın. Hanedanlığımız sürekli olarak birçok darbe yemiştir ve yaşamaya devam etmektedir. Ancak bu seferki darbe o kadar kötü olacak ki, hanedanlık bu durumdan hiçbir zaman selamete çıkamayacaktır. Hala düşünmek için vaktin var. Eğer dediğin gibi hala aynı düşünceyi taşıyorsan, senin tabirinle, kararlı isen, o zaman bana da ancak vatanımız için Tanrı'ya dua etmekten başka bir çare kalmayacaktır. Bu yapacağın çılgınlık karşısında seni ülkeden atacak olan hükümeti kutlayan ilk ben olacağım”

Baban Milan²¹

Draga Maşin'in istenmemesinin nedeni Aleksandar'dan çok büyük olması veya dul olmasından ziyade ailesi ve geçmişi idi. Rus veya Alman bir kraliçe bulunarak Sırbistan'ın uluslararası düzeyde saygınlık sağlamasının yolunun kapanması da mühim değildi. Aleksandar annesinin 1892- 1897 yılları arasında annesinin nedimeliğini yapmış olan Maşin'e Biarritz'e annesini görmeye gittiğinde aşık olmuştu. Ancak Draga

¹⁸ Özkan, *Sırbistan'da...*, s. 94-96.

¹⁹ Suzana Rayiç, “The Russian Secret Service and King Alexander Obrenoviç of Serbia (1900-1903), *Balkanica*, C.XLLIII, Ed. Duşan T. Batakoviç, Belgrad 2012, s. 148.

²⁰ Özkan, *Bağımsızlıktan...*, s. 135-136.

²¹ Chedomille Mijatovich, *A Royal Tragedy, Being The Story of Assassination of King Alexander and Queen Draga of Serbia*, New York 1907, s. 149.

Maşin'in babası tımarhaneye kapatılmış bir akıl hastası, annesi de bir alkolikti. Draga'nın kısır olduğu ve çocuk doğuramayacağı da söylenmekteydi. Oysaki Obrenoviç hanedanının devamı Kral Aleksandar'ın doğacak çocuğuna bağlıydı. Ayrıca hepsinden daha önemlisi Draga'nın geçmişinin temiz olmadığı söylentisiydi. Draga'nın erkek arkadaşlarının parasal desteğine ihtiyaç duyduğu dedikoduları dolaşmakta, yüksek rütbeli kişiler, bakanlar ve generaller bunu kralın yüzüne söylemekteydiler ki içlerinden biri de para karşılığı Draga ile beraber olduğunu söylemekten kaçınmamıştır.²² Yine Draga eşinin küçük kardeşi Saint Petersburg Harp Okulu'ndan yeni mezun Voyan Maşin'i baştan çıkarmaya çalışmış ve onun neredeyse intiharına neden olmuştu.²³ Aleksandar ise bu iddialar karşısında tepki göstermemiş ve hislerini söyle ifade etmiştir.

“Benim ne çocukluğum ne de gençliğim diğer adamlar gibiydi. Ebeveynlerim arasındaki bitmez tükenmez kavga hayatımı acınası bir hale getirdi, genel anlamda sağlığıma özellikle de sinirlerime zarar verdi. Böyle bir hayat bendeki her duyguyu öldürdü. Bütün dünyada geçmiş yaşamımın acılarını bana unutturabilecek ve beni mutlu edebilecek tek bir kadın var... Sonuçları ne olursa olsun dünyada beni Draga ile evlenmekten vazgeçirebilecek bir güç yok... Draga ile kral olarak evlenmezsem, Sırbistan'ı sonsuza kadar terk ederim ve onunla bir birey olarak evlenirim”²⁴

Aleksandar'ın evlilik kararından dolayı Obrenoviç ailesinin geleceğinde olağanüstü tehlike oluşmasından korkulduğunu İstanbul'daki Sırp elçisi ifade etmiştir.²⁵ Aleksandar 21 Temmuz 1900 Cumartesi günü vekiller meclisini davet ederek Bayan Maşin ile evlilik kararını bildirmiş ve tasvibini teklif etmiştir. Kabine ise bu teklifi kabul edemeyerek²⁶ ya bu fikirden vazgeçmesini ya da kendi istifalarını kabul etmesini cevap vermişlerdir. Kral fikrinden dönmeyeceğini ve istifalarını kabul etmeyeceğini söyledikten sonra Draga Maşin'in evine giderek, kendisiyle evleneceğini resmi surette bildirmiş ve evinin kapısına nöbetçi asker koydurmuştur. Bunun üzerine bakanlar Pazar günü akşam istifalarını krala vermişlerdir. Halen sarayda olan bakanlara kralın vereceği cevap belli olmamıştır. Aynı gün akşam Kral Aleksandar Rusya maslahatgüzarına da yaver göndererek Draga ile evlenmeye kesin karar verdiğini Rusya

²² Özkan, *Bağımsızlıktan...* s.136-137.

²³ De La Cerda, a.g.e., s. 130, Özkan, *Sırbistan'da...*, s. 97.

²⁴ Stavrianos, a.g.e., s. 453, Özkan, *Sırbistan'da...*, s. 97, Özkan, *Bağımsızlıktan ...*, s. 137.

²⁵ BOA, Y.PRK.EŞA. 35/115-1 1318. Ra.29 (27.07.1900)

²⁶ BOA, Y.PRK.EŞA. 35/115-2 1318. Ra.29 (27.07.1900)

imparatoruna resmen bildirmesini rica etmiştir. Rusya imparatorunun bu evliliği Kral Milan`a suikast eden mahpusun tahliyesi, Radikal Partisi`nin idareye geçirilmesi ve kralın Rusya politikasını desteklemesi gibi şartlar altında hoş göreceğinin kuvvetli ihtimal olduğunu, kralın bu kadınla evliliği gerçekleştirdiği takdirde bir şey denilemeyecekse de Sırbistan`ın Rusya`nın nüfuzu altına girmesine kayıtsız kalmamayacağını Osmanlı Devleti`nin Belgrad sefiri namına Mustafa Asım Bey gayet gizli şifreyle İstanbul`a bildirmiştir. Obrenoviç hanedanının Sırbistan`da bekasını ihlal edecek bu hareketten oğlunu men için Kral Milan`ın her türlü fedakârlığı göze alıracığı da uzak olmadığı, bu evliliğe Osmanlı Devleti`nin nasıl bakacağına dair bir soruya nasıl cevap verilip, nasıl davranılması gerekeceğini de Mustafa Asım Bey sormuştur.²⁷ Vekiller Heyeti Aleksandar`ın teklifini kabul etmeyip, Avrupa`da bulunan Başbakan Vladan Corceviç ile haberleştikten sonra istifalarını krala takdim etmişlerdir. 22 Temmuz 1900 Pazar günü Kral Aleksandar Bayan Maşin ile nişanlandığını bir bildiriyle halka duyurmuş ve akşamüzeri de kabinenin istifasını kabul etmiştir.²⁸ Kral Aleksandar halkına bildirisinde şöyle seslenmiştir:

Sırp Halkına

Halkımın uzun zamandır beni evli görme arzusunu dile getirdiğinin bilincinde olarak bu kamu isteğine uymaya karar verdim çünkü bu eylemle tüm atalarım ve bana sevgi ve bağlılığın şanlı kanıtlarını veren bu halkın geleceğini istikrarı sağlayarak garanti altına almayı görev sayıyorum. Hayatımda bu önemli adımı atarak halkıma karşı bu görevi daha da isteyerek yerine getiriyorum, aynı zamanda evimde bana mutluluk, huzur ve rıza sağlayacak bir eş olarak ilerlememin, eğilimlerimin ve duygularımın peşinden gidiyorum.

Sırbistan, milli yaşamının kısa döneminde birçok sarsıntı yaşadı ve kendisini büyük ölçüde sınavan birçok zorlu mücadeleden geçti. Deyim yerindeyse, ancak son günlerde ayağa kalktı ve umarım Tanrı`nın yardımıyla halkımın çağrımaya uyarak uyum ve kardeşlik içinde yaşadığı günden itibaren Sırbistan aldığı yolda sürekli bir şekilde gelişerek yakında tamamen ayağa kalkacaktır. Bana gelince, ailemle uyumlu bir yaşam sürerek halkıma örnek olmak için elimden geleni yapacağım.

Hanedanlığımız halktan doğdu ve onun ihtişamını ve gücünü oluşturan da budur. Birçok erdeme sahip olan Sırp halkı, kendi gücüyle ve en elverişsiz koşullarda kendine bir devlet kurmuş, bu devleti düzenlemiş, güçlendirmiş, genişletmiş ve ilerleme hayatına yöneltmiştir, böyle bir halk herkesin ve

²⁷ BOA, Y.PRK.EŞA 35/115-5 1318. Ra.29 (27.07.1900)

²⁸ BOA, Y.PRK.EŞA 35/115 1318.Ra.29 (27.07.1900)

her bir kişinin saygısını uyandırmalıdır. Sonuç olarak, benim de her şeyden önce bu halk içinde bana mutluluğu sağlayacak bir eş aramaya hakkım var. Bugün egemenlerin ve devletlerin politikası artık aile bağlarına göre değil, halkların çıkarlarına göre düzenlendiğinden, benim hakkım da itiraz kabul etmez. Ayrıca, tüm halkımın her şeyden önce krallarının mutlu ve hoşnut olmasını ve kraliçenin de her zaman sevgisi ve bağlılığıyla Sırbistan'a ve sevgili halkına tüm iradesiyle hizmet etmesi için her zaman yeni bir güç vererek kralın sadık ve samimi bir yoldaşı olmasını istediğinden eminim.

Mevcut Sırbistan'ının ölümsüz yaratıcısı Büyük Miloş'un adının yanında, halkın bir kadını olan ve yine de Sırbistan'ın ilk prensesi olmaya layık olan karısı Prenses Lyubitsa'nın adı her zaman halkta kalacak.

Büyük Miloş çoğu kez “Halk benim gücüm” derdi. Bütün atalarım da böyle dediler ve ben de diyorum ki: Gücüm halkımda yatıyor. Ayrıca benim ve halkım için, hanedanlığımın ve Sırbistan'ın bu gücünde, halkımda, Sırbistan kraliçesi olmaya layık, benim ve halkımın kaderini paylaşmaya her zaman hazır bir eş bulabilmem büyük bir mutluluktur.

Bu kadın, günümüz Sırbistan'ının yaratılmasında Miloş'un en büyük yardımcılarından biri olan adamın torunu, merhum Mösyö Panta ve Madam Andjé Lunyeviç'in kızı Madam Draga'dır. Ayrıca bugün onunla nişanlandığımı size duyururken ve saadetimi de temin ettiğime göre, canım vatanımın büyüklüğü ve mutluluğu için yılmadan, iyi niyet ve şevkle çalışacağım.

Aleksandar²⁹

22 Temmuz 1900 Pazar günü yine Kral Milan, açık telgrafla Niş Ordu Komutanlığı'ndan istifa ettiğini Kral Aleksandar'a bildirmiş aynı zamanda bakanlardan başka kralın yaverleri, kâtipleri, polis müdürü de istifa etmiştir. Mustafa Asım Bey Corcoviç ile görüşmüş, onun “yazıyı imzaladıktan sonra kral ile on bir saat aralıksız uğraşsam da, fikrinden vazgeçiremedim. Çok çalışarak oluşturduğum siyasi ve iktisadi seviyeyi ihlal edecek ve Sırbistan'ı Rusya'nın ve partilerin kucağına atacak, yazık yazık! “dediğini belirtmiştir. O kralın kabine teşkil edecek kimse bulamayıp, Londra sefirini de davet ettiğini de eklemiştir.³⁰ Kral Milan'ın ve Sırbistan siyasilerinin böyle “adi” bir kadınla kralın evlenmesine onay vermeyeceklerinden ve kralın da artık sözünü geri alamayacağından Sırbistan'da bir hanedan buhranı çıkmasının uzak olmadığını da bildirmiştir. İhtimaldir ki Kral Aleksandar'ın evliliğinden sonra babası Kral Milan'ın tekrar krallık tahtına çıkması veyahut Sırbistan'da bir ihtilal

²⁹ BOA, HR.SYS. 1479/8 21.07.1900

³⁰ BOA, Y.PRK.EŞA.35/115-4 1318.Ra.29 (27.07.1900)

çıkarak her iki kralın da görevden ayrılmalarına sebep olacağını ve bu evliliğin Sırbistan'a yeniden birçok sıkıntılar açabileceğini de belirtmiştir.³¹

Rus Çarı II. Nikola, Radikal Parti ile ilişkileri düzeltirse, düğünde damadın sağdıcı olmayı kabul etmişti. Radikaller ise anayasal rejimi yeniden kurmak hapisteki Radikaller için genel bir af çıkarmak ve Milan'ın süresiz olarak Sırbistan'dan sürülmesi gibi şartlar öne sürmüşlerdir. Arabuluculuğu Rusya'nın Belgrad maslahatgüzarı yapmış ve Rus çarını temsilen de Aleksandar'ın yanında bulunmuştur.³² 23 Temmuz 1900'de nikâh gerçekleşmiştir.³³ Aleksandar Padişah II. Abdülhamid'e gönderdiği mektupta, müteveffa Panta Lunyevitsa'nın kızı ve Voyvoda Nikola Lunyevitsa'nın torunu Bayan Draga ile Belgrad Kilisesi'nde yapılan törenle evlendiğini bildirmiştir. Zatlarının gerek kendisine gerek hanedanına ait bütün konularda buyurdıkları iştiraktan dolayı bu olayı da memnuniyetle karşılayacaklarını II. Abdülhamid'e belirtmiştir.³⁴

Osmanlı Devleti'nin Belgrad Maslahatgüzarı Asım Bey de nikâhtan sonra 24 Temmuz 1900'de Draga Maşin'in iki resmini göndermiştir. Prens Miloş'a vaktiyle hayli hizmet etmiş olan Lunyeviç namında bir kişinin torunu ve Sırbistan hükümetince mühendislikte istihdam edilmiş olan Bay Maşin'in eski eşi ve 38 yaşındaki Draga'nın kraldan 14 yaş büyük olduğunu, resmin rötuşlanarak zamanın izlerinin silindiğini, Kraliçe Natalya'nın birinci nedimesi olup birkaç yıldır Kral Aleksandar ile gayrimeşru ilişkide bulunduğunu, kralın bu hareketinin genellikle hoşnutsuzlukla karşılandığını bildirmiştir.³⁵ Hoşnutsuzluğun artmakta olduğunu, bir kabine teşkili için Kral tarafından sarf olunan mesainin sonuç vermediğini ve generallerin bile kabine teşkilini yüklenmekten çekindiklerini de eklemiştir.³⁶ Sonuçta Aleksandar kendi evliliğini desteklemeye istekli birini bulmaya zorlandığından; ikinci sınıf politikacıardan oluşan bir düğün kabinesi kurmuştur. Savaş Bakanı Albay Miloş Vasiç krala, Belgradlı subaylarını çağırmasını ve evliliğini desteklemelerini tavsiye etmiştir. Aleksandar subayları kişisel işlerine karışmamaları konusunda uyarmıştır. Birkaç kıdemli subay sadakatle

³¹ BOA, Y.PRK.EŞA.35/115-2 1318.Ra.29 (27.07.1900)

³² Georgevitch, *a.g.e.*, s. 14.

³³ BOA, Y.A.HUS. 410/13-3 1318. Ca.04 (30.08.1900), BOA, Y.EE. 61/31 1318.Ra.25 (22.07.1900), Stavrianos, *a.g.e.*, s. 453.

³⁴ BOA, Y.A.HUS. 410/13-3 1318. Ca.04 (30.08.1900), BOA, Y.EE. 61/31 1318.Ra.25 (22.07.1900).

³⁵ BOA, Y.PRK.EŞA 35/115-3 1318.Ra.29 (27.07.1900)

³⁶ BOA, HR.SYS. 1502/23 24.07.1900

“Yaşasın Kral” diye bağırırken, geri kalanlar sessiz ve üzgün bir şekilde ayrılmışlardır. Genç subaylar açıkça konuşamadıklarından öfkelerini önce kıdemli meslektaşlarına, sonra da onları küçük düşüren krala yöneltmişlerdir. Teğmen Apis “Korkaklar! Alçak!” Bütün bunlar yalanlanmalı ve tersine çevrilmelidir.” diyerek öfkeyle bağırıştır. Onun hiddeti kralın evliliğini protesto etmek için diğerlerini de harekete geçirecektir.³⁷ Sırp general ve askeri ileri gelenlerinden bir kısmının evliliğe muhalefet etmesi üzerine kral Belgrad’da bulunan bütün subayları davetle kendine vaktiyle sadakat için verdikleri yeminlerini ihtar etmiş ve aksi harekette bulunanların hadlerini bildirmeye askeri ceza kanunnamesinin yeteceğini tehditkâr şekilde söylemiştir. Kamuoyu he ne kadar coşkun olsa da kralın uyguladığı şiddet ve Kral Milan’ın Belgrad’a girişinin yasaklanması sayesinde bir asayişsizlik oluşmasının şimdilik önü alınmıştır.³⁸

Sırbistan sefiri kralın izdivacından dolayı Rusya imparatoru tarafından tebrik edileceğini arz etmiş³⁹ ve Rusya sefiri Belgrad sarayına ve Bayan Maşin’in nezdine giderek her ikisini de imparatorunun namına tebrik etmiştir. Diğer yabancı devlet sefirleri tarafından da hükümeti namına bu şekilde tebrik edilecek olursa, kendisince de aynı muamelenin icra edilip edilmeyeceğini Osmanlı Devleti’nin Belgrad Sefiri Fethi Bey şifreyle sormuştur.⁴⁰ Sırbistan’da Simiç kabinesi zamanında savaş bakanı olan General Miskoviç de refakatinde Dışişleri Bakanlığı Şube Müdürü Bay Bayraktaroviç olduğu halde kralın evliliğinde birinci şahitliği kabul ettiğinden dolayı Rusya imparatoruna kral namına teşekkürlerini bildirmek üzere memuren Petersburg’a gitmiştir. Bu görevin yalnız teşekkürden ibaret olmayıp, Sırbistan ile Rusya arasında daha samimi bir yakınlık kurulması için sebeplerin oluşturulması olduğunu, bu yakınlığın da Rusya imparatorunun evlilikte gösterdiği nezaketle başladığını sefir bildirmiştir.⁴¹

Osmanlı Devleti Sırbistan Kraliçesi Draga’ya birinci dereceden şefkat nişanı vererek bunu götürmeye de yaverlerden Mirliva Nasır Paşa’yı görevlendirmiştir.⁴² Niş’te Sırbistan meclisinin açılışı dolayısıyla Kral Aleksandar söylediği nutukta evliliği sırasında ve akabinde padişah

³⁷ David MacKenzie, *Serbs and Russians*, New York 1996, s. 133.

³⁸ BOA, Y.PRK.EŞA 35/115-6 1318.Ra.29 (27.07.1900)

³⁹ BOA, Y.PRK.TŞF.6/13 1318. Ra.29 (27.07.1900)

⁴⁰ BOA, Y.PRK.EŞA. 35/115-6 1318.Ra.29 (27.07.1900)

⁴¹ BOA, Y.A.HUS. 409/82-2 1318.R.22 (19.08.1900)

⁴² BOA, HR.TH. 246/96 18.09.1900

hazretlerinden kendisine ve kraliçeye buyurulan sevgi ve iyilikseverlikten dolayı şükranlarını sunmuştur.⁴³

Kral Aleksandar'ın evlilik haberi Avrupa saraylarını da şaşkınlığa uğratmıştır. Ancak evliliğin yankılarından sonra en onur kırıcı olan şey yanlış beklenti yaşanmasıydı.⁴⁴ Evlilikten sadece bir ay sonra kraliçenin bebek beklediği ilan edilmiştir.⁴⁵ Ancak bu doğru çıkmamıştır. Kraliçe Nataliya Rus çarına Draga'nın kısır olduğunu ve kendi çocuğuymuş gibi gösterilecek yanlış bir çocuğa vaftiz yapmak zorunda olabileceklerini yazmıştı. Oğlu ise buna tehditler ve onur kırıcı suçlamalarla cevap vermiştir.⁴⁶ Ancak Kraliçe Nataliya'nın Rusya'dan getirttiği doktorla kraliçenin hamile olmadığı ortaya çıkmıştır. Bu durum ortaya çıktığında krala hediye yağmuru başlamıştı. Draga'nın kasıtlı olarak onları kandırmasına ve hamile olan kız kardeşinin çocuğunu evlat edinmeyi planladığına inanılmıştır.⁴⁷

Kral Aleksandar, babası Milan'ın Sırbistan'a girmesini yasaklamış; Aleksa S. Yovanoviç başkanlığında yeni bir kabine kurmuştur. Dr. Vladan Corceviç kabilesinin tüm üyeleri basın aracılığıyla küçük düşürerek çeşitli cezalara çarptırılmış ve saray görevlilerinin bazılarını işten çıkarmıştır veya başka görevlere sürmüştür. En büyük temizliği orduda yapmış, babasına bağlı birçok subayı emekliye sevk etmiştir. Böylece Milan'ın Sırbistan üzerindeki etkisi son bulmuştur. O babasının Viyana'da kalmasını da istememiştir. Eşinin güvenliğinden ve babasının Sırbistan'a döneceğinden korkan Aleksandar yakın akrabası Aleksandar Katarci babasıyla kendisini uzlaştırmaya çalışıp, babasının kendisine karşı harekete geçmek niyetinde olmadığını belirtse de inanmamıştır. Bunda Rus diplomat Pavel Mansurov'un babasından şüphelenmesi için onu kıskırtmasının etkisi büyüktür. Bu konuda Aleksandar Rus gizli servisiyle bağlantıya geçmiş, 1 Ocak 1901-1 Ocak 1902 tarihleri arasında 80.000 frank tahsis etmek üzere iki ajanla anlaşmıştır. Fakat tüm bunlara gerek kalmadan babası eski Kral Milan 11 Şubat 1901'de Viyana'da ölmüştür. Aleksandar babasının vefatını 15 Mart 1901 tarihli mektubuyla Padişah II. Abdülhamid'e bildirmiştir. Bu ölümle birlikte Aleksandar Rus gizli servisinden hanedan karşıtı hareketleri izlemesini rica etmiştir.⁴⁸

⁴³ BOA, Y.PRK.EŞA. 37/21 1318.N.21 (12.01.1901)

⁴⁴ Özkan, *Sırbistan'da ...*, s. 98.

⁴⁵ Stavrianos, *a.g.e.*, s. 454, MacKenzie, *a.g.e.*, s. 137, Georges Castellan, *Balkanların Tarihi*, çev. Ayşegül Yaraman- Başbuğu, Milliyet Yayınları, İstanbul 1993, s. 344.

⁴⁶ Özkan, *Sırbistan'da ...*, s. 98.

⁴⁷ Özkan, *Bağımsızlıktan ...*, s. 138.

⁴⁸ Özkan, *Bağımsızlıktan ...*, s. 139-143.

1901 yılında Kral Aleksandar bir anayasa daha yaparak bir süre koalisyon bakanlığıyla çalışma çalışmıştır. Fakat bu başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Maliyenin düzensizliği de hanedanın pozisyonunu zayıflatmıştır.⁴⁹ Ülkenin her yerinde Karacorveviç hanedanının lehine propaganda konuşmaları başlamış, Avusturya-Macaristan'daki Sırp'lar da Obrenoviç karşıtı hareketlerde bulunarak Kral Aleksandar'ın tahtını bir Karacorveviç'e bırakacağını söylemeye başlamışlardır. Hatta Avusturya-Macaristan'ın girişimleriyle Kral Milan'ın gayrimeşru oğluyla da bağlantı kurmuş, onu kral Aleksandar'a karşı kullanmak istemişlerdir.⁵⁰ Yine aynı yıl Kral Aleksandar'ın akrabalarından olup, onun evliliğine muhalif olmasından dolayı Avrupa'da ve Venedik'te ikamet eden Miralay Konstantinoviç'in kızı ile Karadağ prensinin oğlu Mirko'nun nişanlanmak teşebbüsünde bulunduğu söylentisi çıkmıştır.⁵¹ Babası Kral Milan'ın yaverlerinden Miralay Konstantinoviç olan Nataliya Konstantinoviç'in annesi de Triyesteli zengin bir tüccar ailesine mensuptu.⁵² Prens Mirko, 1901 yılı başlarında kral ve kraliçeyi ziyaret için Belgrad'a gelmek istemiş ancak bu teklif Avusturya'yı kırmamak için "şimdilik zamanı değil" diyerek kabul edilmemişti. Yine bu sefer Kraliçe Draga'ya verilecek bir Karadağ nişanını getirmek için Prens Mirko'nun Belgrad'ı ziyaret edeceği söylentisi çıkmış ve bu ziyarette tasarlanan evlilik hakkında kralın onayının alınmasına çalışılacağı kuvvetli ihtimaldi. Konstantinoviç ailesinin Kraliçe Draga'ya düşman olması sebebiyle bu evliliğe Kral Aleksandar'ın razı olmayacağı açıktır. Özellikle kralın bir çocuğa nail olmaması halinde Miralay ailesinin Sırbistan tahtını iddia edecek varisler arasında bulunması dolayısıyla bu evliliğin öteden beri Sırbistan tacı hakkında Karadağlılara atfedilen ve iki hükümet arasında anlaşmazlık doğuran emelin oluşuna imkân verebilir. Zaten kraliçenin hamile olmadığı merkezinde sona eren ihtimallerden kaynaklanan mahrumiyeti takiben veraset meselesinin Kral Aleksandar'ın genç olması ve kraliçe ile alakasını keserek bir ikinci defa evlenmesine binaen düşünülmesine gerek yoksa da Prens Mirko'nun varisler arasında isminin geçmesi de düşündürücüdür.

Rusya'nın Bükreş Sefareti Ataşemiliteri Liyonteviç'in Sofya ve Belgrad'a gelerek görüşmeler yapması ve Rusya'nın Akdeniz filosu eski komutanı Amiral Brilef'in de Sofya'dan Belgrad'a gelerek kralla görüşmesi de önemli bir husustur. Bulgaristan ve Sırbistan arasında bir ittifak fikri ve askeri mukavele tanzimi de endişeleri arttırmıştır. Belgrad'daki önemli

⁴⁹ Forbes vd., *The Balkans...*, s. 128-129.

⁵⁰ Rayiç, a.g.m., s. 158-159.

⁵¹ BOA, Y.PRK.EŞA. 38/35 1319.Ş.29 (17.06.1901)

⁵² BOA, Y.PRK.EŞA. 40/69 1320.R.03 (10.07.1902)

kişiler “böyle bir ittifak yoktur ve tasarlanmamıştır. Olsa bile hedef Osmanlı Devleti değildir” dese de yine de endişeye yol açmıştır.⁵³ Neticede Nataliya Konstantinoviç ve Prens Mirko'nun evlilik işini Sırbistan krallığını elde etmek öteden beri emeli olan Karadağ Prensi (Nikola)'nın gelecekte maksadını gerçekleştirmek için çıkardığını Osmanlı Devleti'nin Peşte Baş şebkenderi Lütfi Bey yazmıştır. Bu evlilik için Kral Aleksandar'ın onayını almak maksadıyla mecburen Karadağ Dışişleri Bakanı Gavro Vukoviç Belgrad'a gönderilerek arzu edilirse Prens Mirko'nun karısı ile beraber Belgrad'da ikamete hazır olduğu beyan edilmiştir. Kral Aleksandar ve bakanları ise bu teklif altındaki gizli olan maksadı keşfettiklerinden, Miralay Konstantinoviç'in dilediğine kızını verebileceği ve bu konuda kralın onayını almasına lüzum olmadığı cevabını vermişlerdir. Bu tarihten sonra iki hükümetin ilişkileri tamamıyla gergin bir hale gelmiş ve Çetine'de ki Sırp sefirine uzun bir izin verilerek Prens Mirko'nun evlilik töreninde Sırbistan tarafından memur bulundurmamaya karar verilmiştir.⁵⁴ Karadağ Kralı Nikola, İstanbul ziyaretlerinden birinde II. Abdülhamid'e hayallerinden birinin Karadağ ile Sırbistan'ı birleştirmek ve Sırbistan kralı olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla oğlunu Kral Aleksandar'ın kuzeni Nataliya Konstantinoviç ile evlendirince oğluna Sırbistan kralı olma yolu açılmıştır.⁵⁵

Aleksandar'a Darbe ve Öldürülmesi

Aleksandar'a karşı muhalefet zaman içerisinde artarak büyümüştür. Özellikle orduda kaynaşma başlamıştır. Kendisini “Sırplık misyonunun erdemli taşıyıcısı” sayan ordudaki genç subaylar Draga Maşin'in hafif mesrep bir kadın oluşundan bu evliliğin subay birliklerinin onurunu zedelediğini düşünüyorlardı ve ayrıca ordudaki maddi koşullar da Milan'ın ayrılışıyla kötüye gitmeye başlamış, muhalif basın da subayları dolduruşa getirmiştir. Son damla, Kraliçe Draga'nın erkek kardeşi Teğmen Nikodem Lunyevitsa'nın veliht tayin edilmesi olacaktır.⁵⁶

1901 yılında Teğmen Apis'in başını çektiği Aleksandar Obrenoviç'i ortadan kaldırmaya yönelik bir subay komplosu şekillenmiştir. Oysaki bu tür siyasi faaliyetler tüm Sırp ordusu personeli için yasaktı. Ağustos 1901'de subay komplosunun yedi kurucusu Teğmen Antoniye Antiç'in evinde toplanarak Belgrad'ın Kolaraç Restoranı'nda planlanmış doğum

⁵³ BOA, Y.PRK.EŞA. 38/35 1320.Ş.29 (17.06.1901)

⁵⁴ BOA, Y.PRK.EŞA. 40/69 1320.R.03 (10.07.1902)

⁵⁵ Uğur Özcan *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, Ankara 2012, s. 147.

⁵⁶ Özkan, *Bağımsızlık'tan ...*, s.152-153.

günü kutlamasında kral ve kraliçeyi öldürmek için bir plan hazırladılar. Ancak kral partiye katılmayınca bu plan gerçekleşmemiştir.

1902’de Apis, Aziz Sava Caddesi’ndeki evinde komplocularla bir araya gelmiştir.⁵⁷ Komplocu subaylar arasında Draga’nın eski kayınbiraderi Voyan Maşin de bulunuyordu ve o erkek kardeşinin ölümünden Draga’yı sorumlu tutuyordu. Kral Aleksandar’ı eleştiren Belgrad 6. Alay Komutanı Yarbay Petar Mişiç, evliliğe karşı çıktığı için emekli edilen General Yovan Atanaskoviç ve Yarbay Damyan Popoviç de onlarla birlikteydi. Komploya siviller de dâhil olmuş ve komplocu subayların çevresi genişlemiştir. Apis kimi kraliyet emir subaylarını da görevlendirmiştir. Aleksandar kendisine yapılan uyarılara aldırmış etmemiş ve bunları kendisi ve ordusunun aralarını açmaya çalışan komplo olarak görmüştür. Komploya dair ilk ciddi uyarı kralın teyzesinden Romanya’dan gelmiştir. Romanya Kralı Carol, Aleksandar’ı uyarılmış ama komplo bilgisini 7 Haziran 1903’e kadar vermemiştir. Bu durumda Aleksandar’ın Avusturya’ya yaklaşması ve Rusya ile ilişkilerin bozulması etkili olmuştur.⁵⁸

Komploya 120’den fazla üye katılmıştır. Belgrad’ın yanında Niş garnizonu en fazla komplocuyu içermekteydi. 1902 yılı sonunda 36 subay vardı. Corce Genciç gibi siyasi liderler de komploya katılmıştır.⁵⁹

Genç subaylarından yazılı yemin vermelerini istemekteydi. Apis tarafından hazırlanan yemin şöyleydi:

“Şu andaki durumun en kısa süre daha bile devam etmesi halinde ülkenin başına gelebilecek tahribatı öngörerek ve tüm bunların başlıca sorumlusunun Kral Aleksandar ve sevgilisi Draga Maşin olduğunu beyan ederek imzalarımızın tanıklığında bu kişileri öldürecekimize yemin ediyoruz ve kendimizi buna zorunlu tutuyoruz. Bu şerefsizlerin kanı ile yıkanacak Petar Karacorçeviç’i Sırbistan’ın tahtına oturtacağız”.⁶⁰

Darbeyi hızlandıran olayı Kral Aleksandar’ın kişisel diktatörlük kurma kararını protesto etmek için Belgrad nüfusunun yarısının katıldığı büyük Mart 1903 gösterisi olmuştur. Kralın sokakları boşaltma emrine karşı çıkan halka saray polisi ve askerleri çok sayıda öğrenciyi vurup öldürerek karşılık vermişlerdir. Bu katliam da komployu harekete geçirmiştir.⁶¹

⁵⁷ MacKenzie, *a.g.e.*, s. 134.

⁵⁸ Özkan, *Sırbistan’da...*, s. 104- 105.

⁵⁹ MacKenzie, *a.g.e.*, s. 135.

⁶⁰ Özkan, *Sırbistan’da...*, s. 105.

⁶¹ MacKenzie, *a.g.e.*, s. 135.

Yapılan plana göre 11 Haziran 1903'de⁶² gece saat birde sarayın yakınındaki beş kafeden gelecek komplocu subaylar, Subaylar Kulübü'nde toplanacaktı. Albay Mişiç'in taburu geldiğinde ise, 28 komplocu subay Teğmen Petar Jivkoviç tarafından açılacak saray kapısına ilerleyeceklerdi. Albay Maşin ise destekleyici güçlere komuta edecekti. Kral Aleksandar yaveri General Lazar Petroviç ve üç subay, 45 süvari ve polisten oluşan saray muhafızları tarafından korunmaktaydı⁶³ Bu sırada Draga'nın iki erkek kardeşi ve Kraliyet Muhafız Komutanı Yovan Velkoviç ve kralın sekreteri Voyislav, Paraçinsk'teki mülklerine çekilmişlerdi.⁶⁴ 11 Haziran 1903'de gece saat ikide 28 subaydan oluşan komplocular Teğmen Petar Jivkoviç'in Belgrad Kraliyet Sarayı'nın kalın meşe kapısını içerden açmasıyla saraya girmişlerdir. Karşılarında Aleksandar ve Draga'ya hala sadık olan saray muhafızlarını bulmuşlardır. Komplocuların başında olan Yüzbaşı Dragutin Dimitriyeviç-iri yarı olduğu için okul arkadaşları kendisine öküz başlı Mısır tanrısı "Apis"ın adını takmışlardır- saray muhafızlarına saldırmıştır. Yaşanan kısa boğuşma sonrası komplocular saray içine dağılırken hem yangın başlamış hem de ortalık bayağı karışmıştır. Kralın yatak odasına ulaştıklarında kral ve kraliçeyi bulamayan askerler sarayı bir saat araştırmışlardır. Nihayetinde bir subay yatak odasındaki perdelerin ardında-pencere olması gereken yerde-ahşap bir bölme olduğunu fark etmiştir. Gürültü ve patlamalardan paniklemiş durumdaki emir subayı General Petroviç komploculara kraliyet çiftinin buldukları yeri göstermiştir. O krala seslenmiş ve Kral Aleksandar da "subaylarımın sözlerine güvenebilir miyim?" diye sorarak "evet" denilmesi üzerine saklandığı yerden çıkmıştır.

New York Times olayın devamını şu şekilde anlatmıştır:

"Kral dizlerinin üzerine çöktü ve onu öldürmedikleri takdirde her türlü talebi yerine getireceğini her türlü belgeyi imzalayacağını ülkeyi terk edeceğini veya Kraliçe Draga'yı göndereceğini istedikleri her şeyi yapacağını söyleyerek hayatının bağışlanması için yalvardı.

Görevliler katı bir şekilde yanıt verdi: "Artık çok geç" ve ona ateş ettiler. Aynı zamanda kraliçe de dizlerinin üzerine çöktü ve yaptıklarının affedilmesini istedi. Ancak görevlilerden biri onu küçük düşürücü bir yakıştırmayla çağırarak yeteri kadar kraliçe olduğunu söyledi. Suikastçılardan biri çok sayıda gurur kırıcı harekette bulduktan sonra

⁶² Rayiç, a.g.m, s.165, John K. Cox, *The History of Serbia*, Grennwood Press, 2002, s. 55, Özkan, *Bağımsızlıktan...*, s. 154. Bazı kaynaklar bu tarihi 10 Haziran olarak vermektedir. (Stavrianos, a.g.e., s. 454, Forbes vd, a.g.e., s. 129, Fraser, a.g.e., s. 32)

⁶³ MacKenzie, a.g.e., s. 136.

⁶⁴ De La Cerda, a.g.e., s. 133.

kraliçeyi kılıcıyla kesti ve diğer görevliler de ateş ettiler. Aynı zamanda kral da kılıçtan geçirildi. Suikastçılar daha sonra kral ve kraliçeyi dairenin önüne sürüklediler ve balkondan sarayın önündeki çimenlik alana attılar. Kral ve kraliçe bu olayların ardından iki saat daha yaşadı”.⁶⁵

Krala otuz, kraliçeye on sekiz mermi sıkılmıştır.⁶⁶ Ayrıca Kraliçe Draga’yı aşağıya atmadan yüzüklerini almak üzere bir elini kesmişler ve onun bahçeye atılan cesedi saatlerce açıkta kalmıştır. Ancak bir yabancı elçinin müdahalesi sonucunda cesedi gömülebilmştir.

Zafer sarhoşu subaylar saat 3.30’da sarayın balkonuna koşup bağırmağa başlamışlardır. “Zalim artık yok! Yaşasın Petar Karacorçeviç!” Sarayın zemininde sıra olan birlikler de heyecan içinde karşılık vermişleridir. Bağırarak silahlarıyla havaya ateş açmışlardır.

Komplocular kraliçenin iki erkek kardeşini, başbakanı, savunma bakanını da öldürmüşler ve içişleri bakanını da ağır yaralamışlardır. İlk olarak Başbakan Çinsar Markoviç ve Savaş Bakanı Pavloviç öldürülmüştür.

Kral Aleksandar ve Kraliçe Draga’nın öldürülmesi Obrenoviç hanedanının feshedilmesinin bir işareti olmuştur. Yirmi yıldır süregelen Obrenoviçler-Radikaller arasındaki mücadelenin de böylece sonu gelmiştir.⁶⁷

11 Haziran 1903 günü Sırbistan Krallığı Dışişleri Bakanlığı’ndan Osmanlı İmparatorluk Delegasyonu’na şu yazı gönderilmiştir:

“Adliyede çıkan bazı anlaşmazlıklar ordunun müdahalesine neden oldu ve Kral Aleksandar ve Kraliçe Draga’nın can verdiği bir çatışmayı kışkırttı. Bu zor ve ölümcül anda ülkede düzen ve barışı sağlamak üzere tüm siyasi grupların temsilcileri anlaşmaya varmak, geçici bir hükümet kurmak, geçen 23 Mart’tan önce var olan anayasal devleti yeniden kurmak ve 6 Nisan 1901 Anayasası rejimi altında seçilmiş olan Milli Temsilciliği hemen toplantıya çağırmağ için hızlı bir şekilde hareket ettiler.

Geçici Hükümet şu şekilde oluşturuldu:

Bakanlar Konseyi Başkanı:

J. Ç. Avakumoviç;

Dışişleri Bakanı: Lyubomir Kalyeviç

Savaş Bakanı: General Yov. Atanaskoviç

Ziraat, Ticaret ve Sanayi Bakanı: Guyutebiç

Bayındırlık Bakanı: Albay Aleksandar Maşin

⁶⁵ Özkan, *Sırbistan’da...*, s. 106

⁶⁶ Stavrianos, a.g.e., s. 454, MacKenzie, a.g.e., 137.

⁶⁷ Özkan, *Sırbistan’da...*, s. 107.

İçişleri Bakanı: Stoyan Protiç

Adalet Bakanı: Lyubomir Jivkoviç

Halk Eğitim Bakanı: Lyubomir Stoyanoviç

Maliye Bakanı: Dr. V. S. Velykoviç

Milli Temsilcilik önümüzdeki 2/14 Haziran tarihli oturumunda bir hükümdar seçecek ve yeni durumun gerektirdiği diğer kararları alacaktır.

Şu ana kadar askeri ve sivil makamlardan alınan raporlara göre, ülkenin hiçbir yerinde asayiş bozulmamıştır ve hükümet bu asayişin korunmasını sağlayacaktır. Hükümet, bu şekilde hareket ederek, yeni durum karşısında tüm Avrupa Güçlerinin sempatisini sağlayacağına ikna olmuştur.”⁶⁸

Ertesi gün tahta hak iddia eden Karacorceviç, I. Petar adı altında tahta çıkmayı kabul etmiştir. Aleksandar’ın evliliğini tasdik etmiş olan Metropolit Inokentiye ise bu olaya “askeri bir komplo marifetiyle Sırbistan yeni bir Neron’dan kurtuldu” şeklinde alkış tutmuştur. Başpiskopos Nikola Boziç kilisenin onurunu kurtararak geceleyin cenaze törenlerini ve defin işlemini yürütebilmiştir. Bir kaç sadık kişi görevlerinden istifa etmiş, Yovan Velykoviç emekliliğini istemiştir. Tüm bunların ardından Sırp siyaseti kaldığı yerden devam etmiştir. Avakumoviç’in başkanlığında siyasi parti temsilcilerinden geçici bir hükümet kurulmuştur. Bu geçici hükümette komploculardan dört ve siyasi parti temsilcilerinden altı kişi yer almıştır. Komplocuların liderlerinden General Atanaskoviç ve Albay Maşin ile sivillerden Genciç ve Avakumoviç hükümette yer alan komploculardandı. Meclis 15 Haziran 1903’te Petar Karacorceviç’i kral olarak seçmiş ve “Yaşasın Petar Karacorceviç, Sırbistan kralı” nidalarıyla ilan etmiştir.⁶⁹

Kral Aleksandar ve Kraliçe Draga şafak vakti aynı anda taşınıp eski mezarlıkta bulunan Aziz Marko Kilisesi’nin kapısının arkasında bir yere gömülmüşlerdir. Mezarlarının başına birinde Aleksandar Obrenoviç, diğerinde Draga Obrenoviç yazan tahtadan yapılmış kaba birer haç konulmuştur. Darbeci subaylar ise Belgrad’da göğüslerinin ortasında altın gibi parlayan bir Malta haçıyla dolaşmaktaydılar. Bu darbeye katılan askerlere Kral Petar’ın minnettarlığının ifadesi olarak verilen bu madalyalarla, yaptıklarından gurur duyduklarını gizlememekteydi. Bu subaylar yanlarında bir çakmak taşıyarak madalyası olmayanlardan daha sert adımlarla yürümekteydiler. Kral Petar Aleksandar’a ihanet eden bu subayları ve kendisini tahta oturtan bu subayları yanında tutma arzusundaydı. Durumu utanç verici bulan ve darbeye yer almayanlar ise

⁶⁸ BOA, HR.SYS. 1479/10 29.05.1903.

⁶⁹ Özkan, *Sırbistan’da ...*, s. 107- 108.

Sırbistan'ın diğer bölgelerine dağıtılmış ve organize bir misilleme hareketinin de önüne geçilmişti.⁷⁰

İşi şansa bırakmak istemeyen yeni Sırp idaresi İstanbul'daki Kral Milan'ın gayri meşru oğlunu da öldürmek için ajanlar göndermiştir. Avrupa treniyle İstanbul'a gelen biri kırk yaşlarında sakallı ve diğeri genç ve sarı bıyıklı iki Sırp fedaisi onları karşılamak için Sirkeci İstasyonu'na gelen uşak kıyafetli ve yeşil ceketli sarı ve şişmanca Sırpça konuşan Mehmed isminde biri ile Yokoviç'in evine gitmişlerdir. Bunların İstanbul'a gelmelerinin sebebi eski Sırp kralının Vasilaki Kalfa'nın kızından olan gayrimeşru oğlunu öldürmek ve vefat eden kralın neslini kesmekten ibaret olduğu zabıtaca araştırma ve fedailerin elde edilmesine ait takibattan anlaşılmıştır.⁷¹

Sonuç

Babası Milan Obrenoviç'in tahttan çekilmesi sonucu Sırbistan Kralı olan Aleksandar Obrenoviç'in çocukluğu karakterinde çok belirleyici olmuştur. Mutsuz çocukluğunun tezahürünü her davranışında gözlemlemek mümkün olan Aleksandar anne babasının mutsuz evliliğinin bedelini canıyla ödemiştir. Dünyadaki sevgiyi annesinin nedimesi Draga Maşin'de bulan Aleksandar'ın onunla evlenmesi kendi hazin sonunu hazırlamıştır. Yükselen tepkiler artarak devam etmiş, kendisinin bazı uygulamaları da bardağı taşıran son damla olmuştur. Askerlerin darbesiyle korkunç şekilde öldürülen Aleksandar Obrenoviç ve eşi Draga Maşin uzun süre gündemi meşgul etmiştir.

Kaynakça

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Hariciye Nezareti Siyasi Kalemi

(HR.SYS.) 1479/8 21.07.1900.

(HR.SYS.) 1479/10 29.05.1903.

(HR.SYS.) 1502/23 24.07.1900.

Hariciye Nezareti Tahrirat

(HR.TH.) 246/96 18.09.1900.

İrade Hususiye

(İ.HUS.) 107/51 1321.R.17 (13.07.1903)

Yıldız Esas Evrakı

(Y.EE.) 61/31 1318.Ra.25 (22.07.1900)

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat

(Y.A.HUS.) 349/16 1313.L.18 (02.04.1896)

(Y.A.HUS.) 409/82-2 1318.R.22 (19.08.1900)

(Y.A.HUS.) 410/13-3 1318.Ca.04 (30.08.1900)

Yıldız Perakende Arzuhal Jurnal

⁷⁰ Fraser, *a.g.e.*, s. 35.

⁷¹ BOA, Y.A.HUS. 107/51 1321.R.17 (13.07.1903)

Özkan, A. (2022). Sırp Tahtında Obrenoviçlerin Laneti-III: Evlilikler ve Darbeler: Aleksandar Obrenoviç. ANKARAD, 3(6), 417-441.

(Y.PRK.AZJ.) 24/71 1310.Z.24 (09.07.1893)

Yıldız Perakende Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik

(Y.PRK.EŞA.) 35/115-1 1318.Ra.29 (27.07.1900)

(Y.PRK.EŞA.) 35/115-2 1318.Ra.29 (27.07.1900)

(Y.PRK.EŞA.) 35/115-3 1318.Ra.29 (27.07.1900)

(Y.PRK.EŞA.) 35/115-4 1318.Ra.29 (27.07.1900)

(Y.PRK.EŞA.) 35/115-5 1318.Ra.29 (27.07.1900)

(Y.PRK.EŞA.) 35/115-6 1318.Ra.29 (27.07.1900)

(Y.PRK.EŞA.) 38/35 1319.Ş.29 (17.06.1901)

(Y.PRK.EŞA.) 37/21 1318.N.21 (12.01.1901)

(Y.PRK.EŞA.) 40/69 1320.R.03 (10.07.1902)

Yıldız Perakende Teşrifat-ı Umumiye Dairesi

(Y.PRK.TŞF.) 6/13 1318.Ra.29 (27.07.1900)

Tetkik Eserler

ÖZKAN Ayşe, *Bağımsızlıktan, Sırp, Hurvat, Sloven Krallığı'na Sırlar (1878-1918)*, IQ Yayınları, İstanbul 2011.

ÖZKAN Ayşe, *Sırbistan'da Bir Aile Trajedisi: Milan-Nataliya-Aleksandar Obrenoviç*, Çizgi Yayınları, Konya 2016.

ÖZKAN Ayşe, "Karadağ Prensi Nikola ve Damadı Prens Petar Karacorçeviç'in Sırp Tahtında Hak İddiaları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.9, Sayı. 42, Şubat 2016.

CASTELLAN Georges, *Balkanların Tarihi*, çev. Ayşegül Yaraman-Başbuğu, Milliyet Yayınları, İstanbul 1993.

CERDA Alexandre De La, Nathalie De Serbie, *La Reine errante*, Biarritz 2000.

COX John K., *The History of Serbia*, Greenwood Press, 2002.

DRAGNİCH Alex N., *Serbia Through the Ages*, Columbia University, Press, 2004.

FORBES Nevill, Arnold J. Toynbee, D. Mitrany, D. G. Hogarth, *The Balkans: History of Bulgaria, Serbia, Greece, Rumania, Turkey*, AMS Press, New York 1970.

GEORGEVİTCH Vladan, *Türk Devrimi ve İstikbali*, çev. Hulki Demirel, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

JİVANOVİÇ Jivan, *Politička İstoriya Srbije u Dragoj Polovini Devetnaestog veka*, C. 3 (1889-1897), Belgrad 1924.

LAFFAN R.G. D., *The Serbs The Guardians of the Gate*, New York 1989.

MACKENZİE David, *Serbs and Russians*, New York 1996.

OBRENOVIÇ Kralyitsa Nataliya, *Moje Urpomene*, Haz. Lyubinka Trgovçeviç, Belgrad 2006.

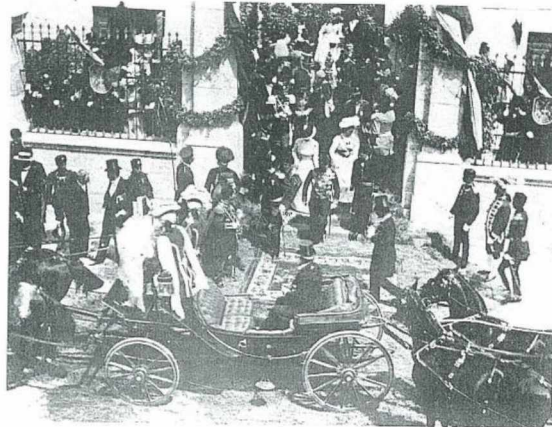
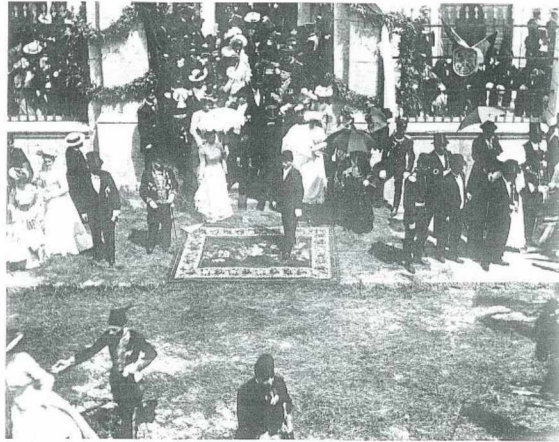
ÖZCAN Uğur, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Karadağ Siyasi İlişkileri*, Ankara 2012.

RAYIÇ Suzana, "The Russian Secret Service and King Alexander Obrenoviç of Serbia (1900-1903)", *Balkanica*, C. XLIII, Ed. Dušan T. Batakoviç, Belgrad 2012.

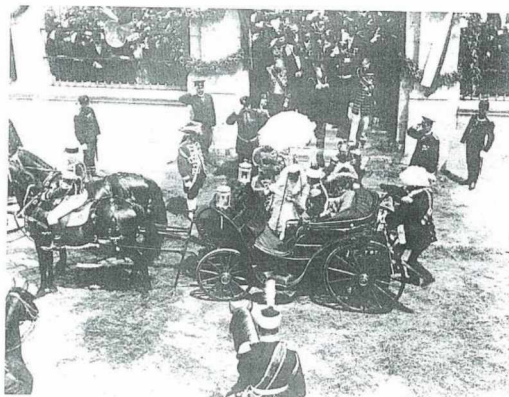
RİSTELHUEBER Rene, *A History of the Balkan Peoples*, Ed. Sherman David Spector, New York 1971.

TODIÇ Milanka, *Fotografiya u Srbiji u XIX Veku*, Belgrad 1989.

EKLER

Özkan, A. (2022). Sırp Tahtında Obrenoviçlerin Laneti-III: Evlilikler ve Darbeler: Aleksandar Obrenoviç. ANKARAD, 3(6), 417-441.

EK1: Kral Aleksandar Obrenoviç ve Draga Mašin'in Nikahı. Milanka Todiç, **Fotografiya u Srbiji u XIX Veku**, s.128-129.

EK2: Kral Aleksandar Obrenoviç. Chedomille Mijatovich, **A Royal Tragedy, Being The Story of Assassination of King Alexander and Queen Draga of Serbia**, s.148-149.

Özkan, A. (2022). Sırp Tahtında Obrenoviçlerin Laneti-III: Evlilikler ve Darbeler: Aleksandar Obrenoviç. ANKARAD, 3(6), 417-441.

EK3: Kraliçe Draga Maşin Obrenoviç. Chedomille Mijatovich, A Royal Tragedy, Being The Story of Assassination of King Alexander and Queen Draga of Serbia, s.156-157.

ÇEVİRİ

ZEYNEP ZAFER*, SLİVNİTSA'DAKİ¹ BİLİNMEYEN ÇALIŞMA KAMPI (AĞUSTOS-EYLÜL 1989)

Çeviren: Sadık HACI**

Öz: Zorla isim değiştirme kampanyasında devlet baskısının bir mekanı olarak Slivnitsa kasabasındaki askeri birlikteki çalışma kampı özel bir bilimsel araştırmanın konusu olmamıştır. 1985 yılının başlarında Kuzeydoğu Bulgaristan'dan yüzlerce Türk askeri kontrol noktalarına çağrıldı ve "seferber" olarak bir kısmı özel bir çalışma kampına dönüştürülen birime gönderildi. Slivnitsa ve diğer çalışma kamplarında, seferber edilenler ağır işlerde çalıştırıldılar ve psikolojik baskıya maruz kaldılar. Devlet Güvenlik Teşkilatı arşivinde, Kuzeydoğu Bulgaristan'da zorla isim değiştirmenin potansiyel muhalifleri ve kitlesel protestoların organizatörleri olan en aktif Türklere yönelik bu tür şiddet eylemlerine ilişkin belgeler bazı istatistiklerle birlikte muhafaza edilmektedir. Ağustos-Eylül 1989'da Slivnitsa'daki çalışma kampında yaşanan zorla alıkoymalar, tütün üreticilerinin tarlada en yoğun çalıştıkları dönemde gerçekleşti. "Yedek Birlik" olarak Güney Bulgaristan'dan önde gelen bazı Pomakları ve Pazarcık ile Gotse Delchev köylerinden bazı Türkler dahil edilerek tecrit edilmiştir. Aşağılama, taciz ve ideolojik manipülasyona maruz kalan 100'den fazla kişi bir ay

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Slav Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Bulgar Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, zzafer@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3280-1748.

¹ Slivnitsa, Bulgaristan'ın başkenti Sofya'nın 22 km batısında yer alan 7 000 nüfuslu küçük bir şehirdir. (Bulgaristan Prensiği ile Doğu Rumeli Vilayetinin Eylül 1885'te birleşmesinin ardından Bulgaristan'a savaş ilan eden Sırbistan ordusu Slivnitsa'da Bulgar ordusu tarafından mağlup edilmiştir. "Generaller ile Yüzbaşılardan" savaşı olarak da anılmaktadır. ç. n.)

** Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Slav Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Bulgar Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Dr. Öğretim Üyesi, shaci@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2872-8151. Bildiri metni olan Mayıs 2022'de sunulan çalışma, Bulgarca olarak ilk defa BALKANISTIC FORUM'da Vol.2/2022 sayısında s. 25-43 arasında yayımlanmıştır

inde yarı aç bırakıldı ve ağır fiziksel işlerde çalışmaya zorlandı. Bu devlet şiddeti halkı korkuttu ve komünist rejime karşı genel muhalefet olasılıklarını kesintiye uğrattı. Bu çalışma, Bulgaristan'daki komünist totaliter rejim tarafından gizlice yürütülen, saklanan ve unutulmaya yüz tutmuş bu kitlesel baskı yöntemlerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Arşiv belgeler, anılar, bilime henüz kazandırılmamış notlar ve 1989 yılında Slivnitsa'daki çalışma kampına gönderilenlerin isimlerin yer aldığı liste temelinde ortaya konacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çalışma Kampı; Seferberlik; Pomaklar; Bulgaristan'daki Türkler; Komünist Rejim.

ZEYNEP ZAFER, THE UNKNOWN LABOUR CAMP IN SLIVNITSA (AUGUST – SEPTEMBER 1989)

Abstract: The labour camp in the military unit in the town of Slivnitsa as a place of state repression in the campaign for forced name change has not been the subject of special scientific research. In early 1985, hundreds of Turks from North-Eastern Bulgaria were summoned to the military checkpoints and as "mobilized" were sent to the unit, part of which was turned into a special labour camp. In Slivnitsa and other labour camps, the mobilized were subjected to heavy physical labour and psychological harassment. In the archive of the State Security documents are kept with some of the statistics on this form of violent dealing with the most active Turks – potential opponents of the forced name change and organizers of mass protests in North - Eastern Bulgaria. The repression in the labour camp in Slivnitsa from August-September 1989, happened during a period of the hardest field work for the tobacco producers. As "reserve troops" some of the most prominent Pomaks in Southern Bulgaria, including also some Turks from the Pazardzhik and Gotsedelchevski villages, were isolated. Subjected to humiliation, harassment and ideological manipulation, more than 100 people in a month were held half-hungry and forced to engage in heavy physical labour. This state violence scared the population and interrupted all possibilities for general opposition against the communist regime. This study aims to present this form of mass repression, carried out secretly and thoroughly concealed by the communist totalitarian regime in Bulgaria and plunged into oblivion. It is based on archival documents, memories, unknown to science notes and a list of the names of those brought in in 1989 in the labour camp in Slivnitsa.

Key Words: Labour camp; Mobilization; Pomaks; Turks in Bulgaria; Communist Regime.

Komünist Bulgaristan'ın Anayasası ile kanunlarında yer alan medeni haklar gözetildiği durumda ve normal koşullarda, askeri seferberlik halinin

ülkenin tüm bölgelerini ve değişik etnik ve dini kökenden erkekleri kapsaması gerekmektedir. Siyasi ve asimilasyon hedeflerine ulaşmak için Jivkov yönetimi, Halk Savunma Bakanlığı aracılığıyla tüm hukuk kurallarını çiğneyerek barış zamanında seferberlik imkânlarını Türk ve Pomak topluluklarının aydın ve saygın temsilcilerini toplumdan soyutlamak, cezalandırmak ve kendi amaçlarına devşirmek için kullanmıştır. “Seferberlik”, “askeri eğitime çağırma” veya “yedeklere alma” adı altında Ocak-Şubat 1985 ile Ağustos-Eylül 1989 aylarında resmi belgelerde “Türk milliyetçisi” olarak tanımlanan yüzlerce masum vatandaş, bu amaçlarla açılmış askeri birliklerde, devlet çiftçi kooperatiflerinde ve devlet üretim tesislerinde zorla tutulmuştur.

Ocak - Şubat 1985 döneminin çalışma kampları

Güneydoğu Bulgaristan'da ve Alanlar (Yablanovo) köyünde Türklerin isimlerinin zorla değiştirilmesine karşı yapılan ve emniyet güçleri tarafından acımasızca bastırılan kitlesel gösterilerden sonra Kuzeydoğu Bulgaristan'da da benzer tepkilerin önlenmesi amacıyla yerel yetkililer, askeri birlikler ve kanuni askeri seferberlik, önleyici tedbir olarak kullanılmıştır. Rejim, sahte seferberlik adı altında Türk nüfusun yoğun olduğu bölgelerden yüzlerce erkeği, toplumun diğer kesimlerine korku yaymak için, kamplara kapatmıştır. 17 Ocak 1985 tarihli özel bir genelgenin 12. Maddesinde “Türk-Arap² isimlerinin değiştirilmesine yönelik faaliyetlerle ilgili olarak” şunlar teklif edilmektedir: “Askeri birlikler aracılığıyla faaliyete geçilmeden önce suç işlemeye girişebilecek Türk milliyetçileri yedeklere çağrılmalıdır” (DS, cilt 1, 2013: 1076-1078). İsimlerin değiştirilmesi ile ilgili faaliyetlerin hayata geçirilmesi ve ülkedeki duruma dair (23 Ocak 1985 tarihli) Raporda, özellikle Filibe (Plovdiv) İline dair bilgi notunda 21 Ocak 1985 tarihine yer verilmekte, Şumnu (Şumen) İline dair bilgi notunda ise bu ilde bir gün önce isimlerin değiştirilmeye başlandığına işaret edilmektedir (DS, cilt 1, 2013: 1084-1085). Kuzeydoğu Bulgaristan'da zorla Bulgarlaştırma kampanyası başlamadan önce birçok kitlesel baskı/zulmetme yöntemi kullanıldığının tahmini mümkündür. Bunun sonucunda yüzlerce kişi alıkonulmuş, kovuşturulmuş, Belene'ye gönderilmiş, başka bölgelere sürülmüş ve seferberlik için göreve çağırılmıştır. Yukarıda zikredilen belgede, “itibar ve etkileme gücüne sahip kişiler, yeni kurulan gayri resmi milliyetçi

² Komünist Bulgaristan'daki politikacı ve tarihçiler, önce Pomakların, sonra da Türklerin adlarını Türk-Arap veya Müslüman olarak adlandırmıştır. Siyasi olmasına rağmen bu gelenek günümüzde de devam etmektedir. Birçok Bulgar ismi Hristiyanlıkla birlikte Yunanlılardan alınmıştır ve Slavca kökenli değildir. Fakat hiçbir zaman Bulgar ilim adamlarının çalışmalarında Bulgar-Yunan veya Hristiyan şeklinde geçmemektedir. (ç. n.)

oluşumların liderleri, din adamları, aydınlar ve gençlere” özel dikkat çevrilmesi istenmektedir (DS, cilt 1, 2013: 1082).

Yukarıda atıfta bulunulan 23 Ocak 1985 tarihli raporda, Türklerin bölgelere göre seferberliğe çağrılması, başka yerlere sürülmesi ve alıkonulmasına dair bilgiler mevcuttur. Bahis konusu belgede, sadece “yedeğe alınma” çağrısı almış olanların sayısı çok etkileyici boyuttadır. Örneğin, Şumen bölgesinden 404 kişiye seferberlik görev emri verilmiş ki, rapor tarihine kadar askeri bölgelere 282 kişi teslim olmuştur. Eski Cuma (Tırgovişte) için bu sayı 23, Silistre – 100, Rusçuk (Ruse) – 100, Varna – 200 (DS, cilt 1, 2013: 1085-1087), yani toplamda 827 kişi. Razgrad ve Hacıoğlu Pazarcık (Tolbuhin-bugünkü Dobriç) ilçeleri için veri mevcut değildir. Burada emre uymayanlar söz konusu olsa da, başka bir belgede ise gizlenenlerden bahsedilmiş olsa da (DS, cilt 1, 2013: 1142) seferberlik için çağrılanların sayısı çok daha fazla olmalıdır.

“İçişleri Bakanlığı üst yönetiminin, birim yöneticilerinin katılımıyla” 4 Şubat 1985 tarihinde yaptığı toplantının tutanağında, bu türden kitlesel baskı yöntemleri hakkında daha çok ayrıntı verilmektedir. Bu kişilere 10 gün için sefer görev emri verilmiş, ancak bazıları daha uzun süre tutulmuştur: “Şimdi de sıklıkla ve defalarca sorulmaktadır- 10 gün için mi çağırınız - ne zamana kadar?” (DS, cilt 1, 2013: 1153). Bu aşamada bu kişilerin serbest bırakılması ve zorla çalıştırılma kamplarında tutulması konusunda kesin bir görüş bulunmamaktadır. Çergilanov³, şu öneride bulunmaktadır: “Serbest bırakılmayla acele edilmemeli, ancak ilçe müdürlüklerinin çok farklı görüşleri vardır. Birileri serbest bırakmamızı istiyor, diğerleri ikinci bir emre kadar tutmamızı söylüyor, bazıları da şu veya bu kişiyi serbest bırakın diyor. Bunlar seferberlik için çağrılanlardır. Bu süre devşirmek için verimli kullanılmalıdır. Şu ana kadar 350 kişi serbest bırakılmıştır. Kalan zamanın bu türden seferberlik için çağrılanlardan oluşan grup arasında çalışma yapmak için kullanılması gerektiğinin belgeye yazılmasını düşünüyorum.” (DS, cilt 1, 2013: 1153).

Devlet Güvenlik Teşkilatı-DS belgelerinde seferberlik adı altında alıkonulan insanların tutuldukları mahallere yer verilmemekte, ancak Slivnitsa şehrindeki askeri birliğin adı Alyadin Mehmedov'un hayat hikayesinde zikredilmektedir: “Jivkov rejimine 1980'li yılların başlarında karşı çıkmaya başladım. Bu nedenle sanırım Devlet Güvenlik Teşkilatının dikkatini çekmiş olmalıyım ki isim değiştirme kampanyası başlamadan

³ Petır Çergilanov (1924-2009), general. 1977'den 1989'a kadar Devlet Güvenlik Teşkilatı III. Şube Başkanlığını yapmıştır. 1986'da soya dönüş sürecine katkılarından dolayı I. Derece “Bulgaristan Halk Cumhuriyeti” nişanı ile telif ödüllendirilmiştir (Angelov, 2008: 221).

önce, bizleri kontrol altında tutabilmek veya imha etmek için askeri birliklere yedek olarak çağırılma bahanesiyle topladılar. Yazdığım imha etmek sözünün çok ağır olduğunu biliyorum, ancak bu gerçeğin ta kendisidir, çünkü ben ve seferberlik için çağrılanların çoğu Slivnitsa çevresinde kazılan çukuru gördük.”⁴

“Hür Avrupa” radyosundan gazeteci Romyana Uzunova ile 1989 yılında yapılan bir mülakat, Ocak 1985’te seferberlik için çağrılanlardan bazılarının tarım işletmelerine, örneğin domuz çiftliğindeki gibi yeni açılmış çalışma kamplarına gönderildiklerini göstermektedir. Buralarda askeri ve emniyet güçleri tarafından gözetim altında tutulmuşlar ve ağır kış koşullarında kanallar kazmaya zorlanmışlardır. Adı geçen gazeteciye konuşan Şükri Şerifov’un anlattıkları, Yeni Zağra’daki (Nova Zagora) zorla çalıştırılma kampının koşulları ve “seferberlik için çağrılanların” isimlerinin değiştirilmesi ile ilgili çok değerli ayrıntılar içermektedir:

“Ş. Şerifov: İsim değiştirme olduktan sonra, ... isim değiştirme zamanında beni yedek olarak Nova Zagora’ya gönderdiler, burada 23 gün tutulduk.

Ş. Şerifov: Tam da burada isimlerimizi değiştirdiler, bir domuz çiftliğindeydik⁵...

R. Uzunova: Çim çiftliği mi? Nedir bu?

Ş. Şerifov: Domuz yetiştiriliyor burada...

R. Uzunova: Aaa, domuz çiftliği! Ve burada isimleriniz değiştirildi?

Ş. Şerifov: Koşullar hakkında hiç konuşmak istemiyorum, anlatılacak gibi değil...

R. Uzunova: Ve ne oldu – sıraya dizdiler ve şöyle mi dediler: isim seçin?

Ş. Şerifov: Çalışıyorduk orada, kanallar kazıyorduk, hep orada çalışıyorduk ve bir hafta sonra – başta bizi oraya Türk isimleri ile götürdüler, bir hafta sonra...

R. Uzunova: Çok Türk var mıydı?

Ş. Şerifov: Orada 60 kişi civarındaydık...

Ş. Şerifov: Evet, hep Türkler. Bir hafta sonra bir gün geldiler ve şöyle dediler: bundan sonra yeni isimleriniz olacak. Biz, doğal olarak kabul etmedik, ancak orada silahlı kişiler vardı- ordudan, emniyetten, itfaiyeden-

⁴<https://bulgaria1989.worldpress.com/2010/05/20/alqjdin/>, 20 Mayıs 2010 (20.01.2022).

⁵⁵ Bu yanlışlık Bulgarcadaki iki sözcüğün yakınlığından kaynaklanmaktadır. Senokompleks – çim çiftliği, svinekompleks-domuz çiftliği (ç. n.).

hepsi silahlıydı... Ve hepimizi tek tek bir odaya aldılar, odada ister istemez, zorla...”⁶

Ağustos-Eylül 1989 Aylarında Slivnitsa şehrindeki çalışma kampı

Totaliter rejimin bu denemesi sadece dört yıl sonra, 1989 yılının ikinci yarısında Güney Bulgaristan'da muhalif Müslümanlara zulmetmek ve korkutmak için kullanılmıştır. Bu bölgede ülke içi sürgünler ve askeri seferberlik için görev emri verilerek, bugüne kadar araştırma konusu olmamış Türk ve Pomakların önde gelenlerine karşı kitlesel zulüm uygulanmıştır.⁷ Rumen Avramov, 1989 yılının mayıs ayında yapılan gösteriler döneminde hüküm süren kanunsuzluğu çok doğru bir şekilde aktarmıştır: “Bulgaristan'da hukuk düzeni fiilen değiştirilmiş ve sistem aktif iç savaş rejimine yönlendirilmiştir. (...) Olağanüstü hal ilkelerine göre yönetilmektedir: esas hedef uğuruna eller serbest bırakılmıştır.” (Avramov, 2016: 597).

Sivil seferberlik, olağanüstü hal veya sıkıyönetim koşullarında siyasi muhaliflerin tam kontrol altına alınması ve bunlarla mücadele için uygulanan yöntemlerden biridir. Ülkede sıkıyönetim veya olağanüstü hal ilan edilmemiş olmasına rağmen, 4 Temmuz 1989 tarihinde “Resmi Gazete”de⁸, barış zamanında sivil seferberlikle ilgili olarak rejime tüm vatandaşlara karşı baskı uygulaması için geniş yetkiler veren 1253 sayılı Kararname yayınlamıştır. İlk bakışta bu kararname, ülkeden sınır dışı edilen veya ülkeyi terk etmek zorunda kalan Türk nüfusun yoğun olarak yaşadığı yerlerde hasadın toplanmasına yardımcı olmaları istenen Bulgarları ilgilendirmektedir (Kamusella, 2019: 75-76). Ancak, birkaç ay zarfında bu sivil seferberlik, tarım işleri tamamlanuncaya kadar Türkiye'ye gitmelerine izin verilmeyen Türklere karşı da uygulanmıştır (Avramov, 2016: 601). Bununla birlikte bu kararname, Güney Bulgaristan'da pasaport

⁶Uzonova, R. “Varna'dan Şükri Şerifov'un (Şerifoğlu) Hayat Hikayesi”, siyasi mahkûm, kampta alıkonulmuş, Temmuz 1989'da da Ceza Kanununun 273.maddeesine göre mahkûm edilmiştir.

https://omda.bg/public/arhiv/rumyana_uzunova/rumyana_Sh_Sherifov.html (11.02.2022). Şerifov mülakatında, 1966'da 108. maddeye göre 5 yıl hapse mahkûm edildiğini söylemiştir. Şubat 1985'te çalışma kampından serbest kaldıktan sonra Belene adasında alıkonulmuştur.

⁷ Güney Bulgaristan'dan yüzlerce Pomak ve Türke (Pomak ilan edilmişlerdir) uygulanan bu zulümlere “dekomunizatsiya” internet sayfasında 4 Eylül 1989 tarihli olaylar için kısaca ve eksik bir şekilde değinilmektedir: “Resmi makamlarca Türkiye'ye seyahat için pasaport taleplerinin reddedilmesi nedeniyle yüksek gerginliğin mevcut olduğu Gotse Delchev bölgesinde yaşayan Pomaklara karşı da önlem olarak kararname uygulanmıştır.”

Bkz. <https://decommunization.org/Communism/Bulgaria/1988-89.htm>

⁸ Resmi Gazete, sayı 51, 4 Haziran 1989, sayfa 1.

verilmemesine tepki gösteren Türkler ve Pomaklara karşı da kullanılmış, son olarak ise Türkiye'ye sürülen ve geri dönenlere veya ülkeyi terk etmeyen ve “turistik gezi” için bir girişimde bulunmamış olanlara da uygulanmıştır.⁹

Gayri resmi oluşumların sınır dışı edilen aktif katılımcıları hariç, tüm Pomaklar ve “Türkçe konuşan Bulgar Müslümanları” olarak tanımlanan Güney bölgelerdeki Türklere yurtdışına çıkış için pasaport verilmemiş ve bu insanlar Türkiye'nin sınırı kapatıp vize uygulamaya başladığı 21 Ağustos 1989 tarihine kadar ülkeden çıkış yapamamıştır. 16 Haziran 1989 tarihli ve 118 sayılı tutanakta parti kararı şu şekilde kaydedilmiştir: “Bulgar Müslümanları-Pomakların Türkiye'ye gidişine izin verilmemelidir”¹⁰. Bu karara karşı ilk önce Kuzeydoğu Bulgaristan'daki Pomaklar tepki göstermiştir. Şumen'e bağlı Emberler (Kliment) köyünden 50 ailenin 1989 yılının haziran ayı sonlarında gazeteci Romyana Uzunova'ya okunan toplu bir dilekçesinde, Müslümanların bir kısmının Türkiye'ye gidişini yasaklayan rejimin politikası özetlenmektedir: “Şumen ilçesinin Kliment köyünden 50 Türk Pomak ailenin tüm bireyleri olarak, 27 Temmuz 1989'dan 30 Temmuz 1989'a kadar protesto amaçlı üç günlük açlık grevi ilan ediyoruz, bize karşı yapılan ve halen devam eden haksızlıklar için Bulgar Hükümetini protesto ediyoruz, yaşamının anlamsız olduğu bu ülkeden gitmemize izin verilmesinde ısrar ediyoruz.” Bu grubun temsilcileri Sofya'da Türk Büyükelçiliği önünde alıkonulmuştur¹¹. Bu protestoya 15 Ağustos 1989 tarihli toplantı tutanağında yer verilmektedir: “Kaolinovo Belediyesine bağlı Kliment köyünden bir grup Müslümanlaştırılmış Bulgar, Halk Meclisi ile Devlet Konseyi binalarını ziyaret ederek, Türkiye'ye göç etmek için izin verilmesini talep eden dilekçeler vermiştir” (Baeva, Kalinova, 2009: 579)¹².

Filibe ve Sofya İllerinde yaşayan Türklere de pasaport verilmemektedir. Yukarıda atıfta bulunulan tutanakta şöyle denilmektedir: “Devin, Borino, Grohotno, Gyovren, Stomanovo, Peştera, Nova Mahala, Fotino'da, aynı

⁹ Geri dönen Türklere karşı kararnamenin uygulanması için bkz. İvanov, Mihail. “Soya Dönüş Sürecinin” Son Suçu – 1. Kısım.

<https://www.librev.com/index.php/discussion-bulgaria-publisher/2305-2014-02-04-11-23-58> (11.02.2022)

¹⁰ DMA, F. 1B; op.68; a.e.3683.125. [https://politburo.archives.bg/bg/2013-04-24-11-12-48/dokumenti/1980-1989/1527-118-16-1989-\(03.06.2022\)](https://politburo.archives.bg/bg/2013-04-24-11-12-48/dokumenti/1980-1989/1527-118-16-1989-(03.06.2022)).

¹¹ Uzunova, R.

https://www.omda.bg/public/arhiv/romyana_uzunova/romyana_lyato_89_19.html (30.05.2022).

¹² Arşivden alıntılar aslında olduğu gibi ve düzeltme yapılmadan verilmiştir.

şekilde bu nüfusun daha az sayıda yaşadığı Rozino ve Asenovgrad ilçesinin bazı köylerindeki bu Türkleşmiş şeklinde adlandırılan ve temiz Türkçe konuşan nüfus, ilimizde mevcut sorunları yaratmaktadır. (...) Bu insanlar Türkiye'ye gidebilmek için pasaport verilmesini beklemekte ve ısrarla talep etmektedir” (Baeva, Kalinova, 2009: 580). Bahis konusu bölgelerde yaşayan ve rejim tarafından Pomak olarak ilan edilen Türkler ile ilgili olarak İçişleri Bakanı G. Tanev'in hazırladığı bilgi notunda inandırıcı olmayan ve gülünç iddialar yer almaktadır: “Bu insanların ezici çoğunluğu göstere göstere Türkçe konuşmakta, kendilerini “Türk” olarak beyan etmekte ve Türkiye'ye gitme istekleri göç psikozu halini almaktadır” (Baeva, Kalinova, 2009: 576). Bu bölgelerdeki Türkler arasında hüküm süren gergin duruma 18 Ağustos 1989 tarihi ve 85 sayılı “Ekspres” ibareli Bilgi Notunda da yer verilmektedir: “Nova Mahala köyünde Türkçe konuşan Bulgar Müslümanları arasında gerginliğin arttığı yönünde operasyon bilgileri alınmıştır. Türkiye'ye gidişlerine izin verilmediğine dair resmi makamlarca yapılan izahata karşı açıkça memnuniyetsizliklerini beyan etmişlerdir. Seyahat etmelerine 1 Eylül'den sonra izin verilmediği durumda “bir şeyler” yapacaklarını ifade etmişlerdir. Köydeki dikiş ve halı dokuma atölyelerinde çalışan kadınlar 26 Ağustos civarında topluca işten ayrılma dilekçesi vermek niyetindedir. Birçok insan, bu sefer de “aldatıldıkları” halde Nova Mahala köyünü terk edip, Türkiye'ye daha kolay bir şekilde gidebilecekleri ülkenin her köşesine yerleşeceklerini beyan etmişler... Yerel aydınların düzenli olarak Türk radyolarını ve BBC radyosunu dinleyip köy sakinlerini de bu yönde kışkırttıkları, Borino köyünde de göç psikozunun arttığına dair bilgiler alınmıştır” (DS - İsimlerin Değiştirilmesi, cilt 2, 2013: 1313). Sofya İlinin Nevrokop (Gotse Delçev) Belediyesinde yaşayan Türklerin durumu da bundan farklı değildir. “UGV Bölge Müdürlüğünden alınan bilgilere göre, Dıbnitsa, Hvosyane ve Blatska köylerinde yaşayanların bir kısmı, Yugoslavya Federal Sosyalist Cumhuriyeti ile Romanya Sosyalist Cumhuriyeti sınırlarından yasadışı geçiş yapma seçeneklerini değerlendirmektedir.” (DS, cilt 2, 2013: 1315).

Aynı belgeden, Sofya İlinde Pomaklar arasında da, maruz kaldıkları ayrımcı tavır ve haklardan mahrum bırakılmalarından dolayı gerginlik oluştuğu anlaşılmaktadır: “Şu ana kadar Sofya İlinde yaklaşık 8.000 Bulgar Müslüman Türkiye'ye seyahat için bazı hazırlıklar yapmıştır – tasarruf mevduatının çekilmesi, adli sicil belgesi alınması, Devlet Sağlık Enstitüsü ve Devlet Tasarruf Sandığından belge alınması, özel inşaatların durdurulması, inşaat malzemelerinin ve hayvanların satılması, geçerlilik tarihi uzun olan gıda maddeleri ile ürünlerin alınması vb.” (DS, cilt 2, 2013: 1315). İçişleri Bakanı Tanev'e göre, “Benzer eğilimler Gotse Delçev Belediyesine bağlı diğer bazı köylerde (Kornitsa, Lijnitsa, Ribnovo,

Avramovo ve Sveta Petka), Razlog, Velingrad, Kazanlık, Asenovgrad ve Karnobat köylerinde de mevcuttur” (Baeva, Kalinova, 2009: 576).

Yöneticiler Türkiye tarafından sınırın kapatılacağını, Türkiye’ye sınır dışı edilenlerin ve korkudan göç heyecanına kapılan Türklerin bu ülkeye vizesiz girişinin durdurulmasına hazırlık yapıldığını biliyordu. Bu husus Lyubomir Şopov tarafından 18 Ağustos 1989 tarihinde Dimitir Stoyanov’a gönderilen notta da teyit edilmektedir. Bu nota göre, giden Türklerin bulunduğu tren 17 Ağustos günü durdurulacaktır. Ayrıca, yönetimin etnik temizliği havayolu ve karayolundan gerçekleştirme planına devam etme niyetine dair veriler de bu yazıda yer almaktadır (Angelov, 2008: 695-696). Rejim aynı zamanda, gitmelerine izin verilmeyenlerden bir kısmına zulmetmeye hazırlanıyordu.

Barış zamanında sivil seferberliğe dair 1253 sayılı kararname rejime, ülkede tutmayı planladığı Türk ve Pomaklardan bir kısmının sindirilmesi için geniş imkanlar tanıyordu. Slivnitsa şehrindeki çalışma kampı ile Pernik ve Sofya çevresindeki bazı köylerde insanların zorla tutulmasının bu kararnameye aykırı olduğunun bilinmesi önemlidir. Kararnamenin 1. Maddesi şu şekildedir: “Barış zamanında sivil seferberlik, tarım ve ülke için önemli zorluklara yol açan olağanüstü koşullar veya afet durumu halinde gerekli olabilecek insan gücü ile araç-gereçlerin temin edilmesi için ilan edilmektedir.” Gerçekten de etnik Bulgarlar, sınır dışı olayından sonra boşalan köylerde tarım işlerine yardımcı olmak amacıyla göreve çağrılmış, yurtdışına seyahat imkanı veren pasaporta sahip Türkler hasadın toplanması için köylerde tutulmuştur. Güney Bulgaristan’dan Türkler ve Pomaklar tütün işinin en yoğun olduğu dönemde askeri birliklere gönderilmişler veya Sofya ve Pernik civarında yardıma ihtiyaç duymayan köylerde zorunlu ikamete tabi tutulmuştur. Daha önce atıfta bulunulan 8 Ağustos 1989 tarihli ve 85 sayılı “Ekspres” ibareli bilgi notunda şöyle yazmaktadır: “Gotse Delçev bölgesinden sefer görev emri için 59 kişi belirlenmiştir. Bu kişiler Sivil Seferberlik Kararnamesi uyarınca iki aylığına Sofya ve Pernik bölgelerine gönderilecektir. Kararname, belirlenmekte olan diğer bazı kişiler için de uygulanacaktır” (DS, cilt 1, 2013: 1315).

Söz konusu bilgi notunda, uygulamanın sivil halkın hangi kesimine yönelik olduğu hakkında çok önemli bilgilere yer verilmektedir. “110 kişi belirlenmiştir-liderler, kışkırtıcılar ve bilinen milliyetçiler. Parti organları ile birlikte yürütülmekte olan birçok faaliyete devam edilmektedir. 17 Ağustos günü Cuna-i Bala (Blagoevgrad) şehrinde Bulgaristan Komünist Partisi (BKP) Merkez Komitesi Politbüro üyesi Milko Balev ile BKP Blagoevgrad İl Komitesi Sekreteri Lazar Priçkapov’un katılımıyla ilin yöneticileriyle istişare toplantısı yapılmıştır (DS, cilt 2, 2013: 1315).

Aslında Kornitsa köyünden alıkonulanlar örneği, sivil seferberliğin kimlere yönelik olduğunu göstermektedir. Slivnitsa'da alıkonulanların ve köyden başka yerlere göç ettirilenlerin çoğunluğunu zorla Bulgarlaştırma kampanyasında zulme uğrayanlar oluşturmaktadır. Ali Aliyev Kiselov'un listesinde kayıtlı 6 kişiden 5'inin ya da babası 1973 yılında yargılanmış veya köyden göç ettirilmiştir. Slivnitsa Çalışma Kampına götürülen Kornitsalılarından sadece birisi (Mustafa Bimov) bu tanıma girmiyor, ancak o da gayri resmi oluşumlarla aktif olarak temasını sürdürmektedir.

1964 yılında isimlerin zorla değiştirilmesine karşı yapılan protestolara katıldığı için mahkûm edilen Ribnivo köyünden Ali Aliyev Kiselov 1989 yılında “seferberlik” hakkında çok değerli hatıralar bırakmıştır.¹³

Görev sefer emrinde 24800 numaralı birlik olarak kayıtlı olan Slivnitsa'daki¹⁴ çalışma kampına polis eşliğinde götürülen erkelerin isimlerini ve ikamet yerlerini içeren listenin hazırlanması ve kamptan dışarı çıkartılmasını Ali Kiselov kendisi örgütlemiştir. Slivnitsa'daki çalışma kampı, gerçekten var olan 24300 numaralı birliğin sahasında özel olarak bu amaç için açılmıştır.

¹³Ali Aliyev Kiselov, Yayınlanmamış Anılar, kişisel arşiv. Ali Kiselov (1946, Ribnovo köyü doğumlu) yanında defter, mektup zarfları ve kalem taşıyor, bu sayede her iki emri aynen kâğıda geçiriyor. Kişisel arşivini paylaşarak bana gösterdiği güvenden dolayı kendisine teşekkür ediyorum. Kendisi, notlarını ve Ağustos-Eylül 1989'da Slivnitsa Çalışma Kampında alıkonulan kişilerin isim listesinin birer kopyasını bana verdi, Ribnovo köyünde 25.08.2011'de yaptığımız görüşmede de yaşadıklarını paylaştı. Ayrıca, bu makaleyi yazarken telefonda yaptığımız görüşmede sorularıma cevap verdi.

¹⁴Ali Kiselov, liste oluşturma fikrinin Borino köyünden Recep Dryakov'a ait olduğunu, Dryakov'un, Batılı radyo istasyonlarına iletilmek üzere bu listeyi yakınlarına verdiğini anlatıyor. Kiselov, kendisinin tutulduğu bölükte bulunanların listesini çıkartıyor ve diğer bölüklerde kalanlar için de liste hazırlamaları için güvendiği kişileri ikna ediyor. Bundan sonra da listenin tamamını kendisi için bir kağıda geçiriyor. Hyuseyin Bimov'a göre, Sofya'dan bazı tanıdık hak savunucularının yardımıyla Mustafa Keleşov (Zafer) ve İsmail Tahirov, Kornitsa'dan seferberlik için alıkonulanlar hakkında “Free Europe” radyosuna bilgi veriyor. Bunun haberi ise yakınlarıyla görüşme sırasında kampta tutulanlara verilmiştir (Manisa'nın Karaağaçlı köyünde 25.11.2010'da Hüseyin Bimov (Hüseyin Aydın) ile yapılan mülakat.)

Ние ветераните от новик 89г.
Беше 22.VIII.1989г. към 18:30г. когато
престигнахме в лагера определен за
запасниците. Под 24:00 но след време се оказа
че партизаните ние със специална цифра 24:00
Под дъновед № 102/16.VIII.1989г. на основание
ст. 5, али 8т указ № 1253 от 1989г. на Върхов-
ния съвет на НРБ и Решение № 109 на Минни-
стерския съвет от 1989г. обявяване на граждан-
ския мобилизация Гражданска мобилизация. След като
се събрахме погити всички, бяхме облъгени
военни бяхме познати или познати но се
отпознахме. Първата сутрин от запаса имахме
физкултура (утринна гимнастика) бяхме три роти
общо 102 човека все македонци. Едни бяха
мобилизирани от къщи внезапно с мобилизаци-
онния предупредение. Превозното средство е
през данса на мобилизирани, заедно с кмет
и неговата вюръжено лице. Други бяха граж-
данска мобилизация, всички отишли от произве-
ството времето горе посетената запевед. Об-
явяването на посетеното място всички де по-
ешит с запевед за прекландривка и през
гетинка за Сливница под 24:00 (24-300) на
пелитна. Всени гасично мобилизиран бе за-
ран с джип или с такси до лагера Слив-
ни под конвой, имахме гувството че сме отне-
от свободния свят. Така и стана. На офи-
рите бе наредено че ние сме опасни хо-
убици, затворници и много, много с на-
да си взимат дошр.

Ali Kiselov'un yayımlanmamış hatıralarından bir sayfa.

Birçok Pomak ve Türk'e de yapıldığı gibi kendisine ilk bakışta anılan kararnameye aykırı olmayan sivil seferberlik görev emri verilmiştir. Ali Kiselov'a verilen çağrı veya emrin sayısı: "102/16.08.1989 Bulgaristan Halk Cumhuriyeti Devlet Konseyi'nin 1989 yılı 1253 sayılı Kararnamenin 5. maddesi 1. paragrafı ve Bakanlar Kurulu'nun sivil seferberlik ilanına dair 1989 yılı 109 sayılı karar"¹⁵. Yukarıda atıfta bulunulan kararnamenin 5. Maddesinin 1. Paragrafı şu şekildedir: "Vatandaşlar, bu Kararnamedeki usule göre, sürekli olarak çalışmakta oldukları fabrika, kurum ve kuruluşlarda veya başka fabrika, kurum ve kuruluşlarda görevlendirilebileceklerdir."¹⁶

¹⁵ Kiselov, A. A., Yayınlanmamış Anılar, kişisel arşiv, sayfa 1.

¹⁶ Aynı yerde.

Ali Kiselov'un verdiği bilgilere göre, başka Türkler ve Pomaklara da ilk önce iki ay için sivil seferberlik emirleri verilerek bu insanlar değişik köylere yerleştirilmiş, 2-3 gün sonra da bazıları askeri yedek çağrısı almıştır. Sadece Kornitsa köyünden bir gecede, aralarında bir kadının¹⁷ da bulunduğu 18 kişiye sivil seferberlik çağrısı verilmiştir. Slivnitsa'ya ilk aşamada polis gözetiminde 5 kişi götürülmüştür.¹⁸ Diğerleri köylerde bırakılmıştır. Askeri yedeğe çağrılma devam edilmekte ve ilk büyük dalgadan sonra Kornitsa'dan bir kişi daha götürülmüştür¹⁹. Ali Kiselov'un "askeri seferberlik" emrinde 24800 numaralı birlik yer almaktadır, ancak sonradan bunun gerçek olmadığı anlaşılmıştır. 100'den fazla Pomak ve Türk erkek (ki en büyük sayı Borino köyündendir) polis eşliğinde Slivnitsa'nın 24300 numaralı askeri birliğine götürülerek 10 asker ve 13 subaya teslim edilmiştir²⁰.

Talebi üzerine Ali Kiselov'a (zorla verilen Altay Altaev ismiyle) 14 Mayıs 2021 tarihinde Devlet Askeri Tarih Arşivi tarafından verilen belge adı

¹⁷Sibuşa İbrahimova Feyzulova (Şefki, 1950 Kornitsa doğumlu), Kornitsa köyündeki ikinci göç ettirme dalgası (birinci ve en kapsamlı olanı 28 Mart 1973'tedir) sırasında Atice Gıtseva, Fatma Amideyna (tek başına ailesiz gönderilmişlerdir) ve başka erkek ve kadınlarla (20 kişi civarında) birlikte 20 Mayıs 1973 tarihinde alıkonulmuşlardır. Hepsi yerleştirilecekleri yerlere kadar polis eşliğinde götürülmüştür. İki kızından – biri 2, diğeri 3 yaşında – ve kocasından ayrılarak, 23 yaşında Zıştovi'ye (Sviştov) yerleştirilmiş ve burada 3 yıldan fazla tutulmuştur. Tüm bu sürede ismini değiştirmeyi reddediyor. (Manisa, Karaağaç köyünde 24.11.2010'da yapılan mülakat)

¹⁸1973 yılında 8 yıl hapse mahkûm edilen İsmail Byalkov'a göre (1954 Kornitsa köyü doğumlu, Manisa Karaağaçlı'da yaşıyor), ilk seferberlik aşamasında Kornitsa köyünden 18 kişi evlerinden alınarak polis gözetiminde yerleştirilecekleri köylere götürülmüş ve bunlar arasında Feyzulova da varmış. Kendisi bundan sonra Slivnitsa'ya aktarılmış, kardeşleri İsmail Byalkov'un kardeşleri Sait ve İbrahim ile Yusuf Tahirov ve Mehmet Tahirov ise hep beraber yerleştirildikleri köylerde bırakılmışlardır. Hepsi 2 ay buldukları yerlerde tutulmuşlardır. (İsmail Byalkov ile 25.05.2022'de yapılan telefon görüşmesi). 25.11.2010'da yaptığımız mülakatta Hüseyin Bimov (Aydın) da Feyzulova'nın 1989 yılında alıkonulmasını dile getirmiştir. Başka köylerden başka kadınların olması da ihtimal dahilindedir.

¹⁹Örneğin Kornitsa köyünden Hüseyin Bimov, aralarında babası Sait Bimov'un da olduğu birinci grup alındıktan 3 gün sonra gece 02.00'da askeri seferberlik için evinden alınıp 15 Ağustos günü Gotse Delçev'e götürülüyor. Üç kişi ile birlikte-ikisi Dıbnitsa, biri Hvostyane köyünden-çipe bindirilerek Pennik'e bağlı Radomir'a götürülmüş, burada askeri kıyafet giydirilerek polis eşliğinde Slivnitsa'ya götürülmüşlerdir. Babası ise, yerleştirildiği köyde 2 ay alıkonulmuştur. (Hüseyin Bimov ile 25.11.2010 tarihli mülakat).

²⁰Ali Kiselov çalışma kampındaki komutanların rütbelerini ve soyadlarını veriyor: "Birliğin komutanı binbaşı Tomov, tabur komutanı yüzbaşı Geçev, birinci bölük komutanı yüzbaşı Tsekov, komutan yardımcısı yüzbaşı Georgiyev, ikinci bölük komutanı Tsvetkov, yardımcısı Yordanov ve bir astsubay, üçüncü bölük komutanı üsteğmen Mladençev, yardımcı komutan Yarbay Hacidimitrov, 1 büfeci, DS Karşı İstihbarat Şubesinden bir yüzbaşı". (Kiselov, Yayınlanmamış Anılar, kişisel arşiv, sayfa 2).

geçenin Slivnitsa zorla çalıştırılma kampına gönderilmesi ve serbest bırakılması konusunda bilgiler içermektedir. Belgede, adı geçenin “22 Ağustos 1989 tarihinde geçici askeri eğitim”²¹ için çağrıldığı ve 21 Eylül 1989 tarihinde serbest bırakıldığı yazıyor. Bu belgeyle seferberlik için alınanların “geçici eğitime” çağrıldıkları kayıtlı olup, bu husus da gerçek durumu yansıtmıyor. Ali Kiselov’un Gırmen köyünde aldığı ilk emirde “tütün üretiminde yardımcı olması için İhtiman’a” gönderildiği yazıyor ki kendisine göre İhtiman’da tütün yetiştirilmiyor. Ailesi 20 dekar tütün yetiştirmekte olduğu bir zamanda Ali Kiselov emeğe en fazla ihtiyaç duyulduğu bir dönemde tütün üretimi işinden uzaklaştırılmıştır²².

Slivnitsa kampında herhangi bir askeri eğitim yoktur. Askerlik hizmetini daha önce ordunun işçi birliklerinde yapmış olan 20 ile 56 yaş²³ aralığındaki Türk ve Pomaklara askeri üniforma giydirilmiş, bu insanlar burada hiçbir askeri eğitim almamışlardır. Sabah içtiması ve askeri yürüyüşün ardından saat 11.00’a kadar üç saat siyasi propagandaya maruz bırakılmışlardır. Geri kalan tüm zamanda siper kazmışlardır. Kısa bir süre sonra askeri yürüyüş bile yaptırılmamıştır²⁴. Silah yerine ikişer kişilik her grup kazma ve kürek taşımaktadır²⁵. Kampta tutulanların bazıları da civardaki çitleri onarmakla meşgul olmuşlardır. Ali Kiselov’a göre, ahırlar plan uyarınca gelmesi gereken diğer tutuklular için hazırlanmıştır.

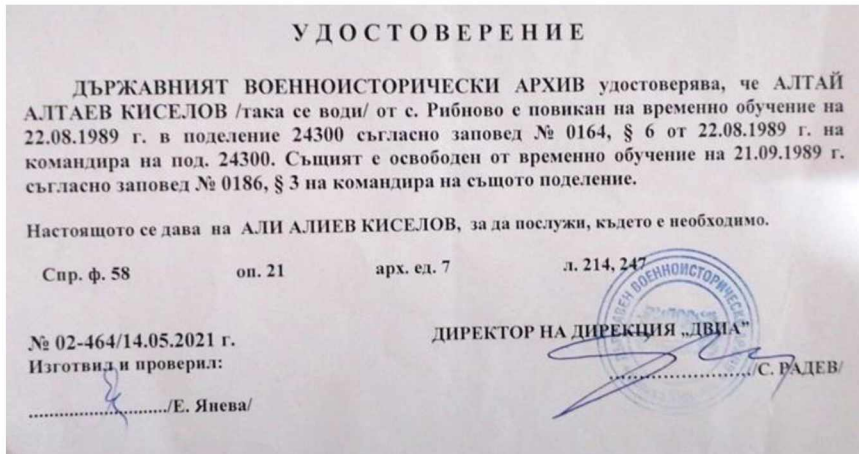
²¹ Başka bir erkekle birlikte kampa getirildiğinde alıkonuların büyük çoğunluğunu kampta buluyor, daha sonra başkalarının da getirildiğini görüyor. Bu da alıkonulmaların birkaç gün devam ettiğini gösteriyor.

²² Ali Kiselov ile 20.08.2011’de yapılan mülakat.

²³ Bunlardan biri sakattır.

²⁴ Kiselov, a.g.e. sayfa 2.

²⁵ Kiselov, a.g.e. sayfa 3.

Kampta tutulanlar ilk günden itibaren domuz eti içeren yemekleri yemeği reddediyor, sadece ekmek ve tatlıları alıp yemekhaneyi terk ediyor²⁶. Yemekler kurtlanmış, bu yüzden sadece ekmek ve meyveleri-genelde kırmızı elma-yiyorlar. Mektuplara 10 gün sonra izin veriliyor, görüşme yapmaları Devlet Güvenlik Teşkilatı'nın Dahili İstihbarata Karşı Koyma Biriminden²⁷ yetkililerin hazır bulunduğu ortamda mümkün olmaktadır, bazılarına görüşme yasağı konuluyor, başkalarına ise yemek verilmiyor. Bir süre sonra kimliği öğrenilen Devlet Güvenlik Teşkilatı yetkilisi²⁸ tarafından sorgulanıyorlar. Bu yetkilinin soruları Türkiye'ye gitmek isteyip istemedikleri ve neden gitmek istedikleri ile ilgili olup, yetkili ikna etmeye de çalışmaktadır. Faydasız iş, psikolojik baskı ve siyasi propagandayla işkence çektirilmektedir. Televizyonda sadece Türkiye'den dönenlerle ilgili taraflı programları izlemelerine izin verilmektedir. Kampta tutulmalarının nedenlerinin siyasi olduğundan eminler, bazıları ise fiziki olarak imha edilmeleri için hazırlık yapıldığına kanidir. Serbest bırakılmalarından bir gün önce meydana gelen bir olay bu kanaati güçlendirmektedir. Kamptan ayrılmak için bekleyen 60 kişinin bulunduğu yerin 200 metre yakınında 20 bomba infilak etmiş, etrafa saçılan taşlardan mucize eseri etkilenen olmamıştır. Olaydan sonra subaylar, kampa

²⁶Hüseyin Bimov, domuz eti içeren yemekleri yemeği reddetme girişiminin 1973 yılının başlarında Kornitsa köyünde yapılan zorla Bulgarlaştırma kampanyasına karşı başlayan protesto gösterileri nedeniyle 10 yıl hapse mahkûm edilen Lijnitsa köyünden İbrahim İsmailov Kisiov'a (İbrahim Şentürk, 1937-2020) ait olduğunu anlatıyor.

²⁷VKR – Dahili İstihbarata Karşı Koyma Birimi.

²⁸Kiselov, a.g.e. sayfa 4.

getirilmelerinin siyasi nedenlerinin bulunmadığını ve askeri eğitim için buraya getirildiklerine ikna etmeye çalışmışlardır.

Bölgeden Türk ve Pomakların seferberlik için alınmalarına dair karar, sınırın Türkiye tarafından kapatıldığı 21 Ağustos 1989 tarihinden önce alınmış, bu tarihe yakın bir zamanda ise hayata geçirilmiştir. Vize rejiminin uygulamaya konulması yönetimin intikam alma niyetini değiştirmemiş ve 22 Ağustos 1989 tarihinde başka köylere yerleştirilen veya “askeri seferberlik” için çağrılanların çoğu evlerinden alınmışlar, yarı aç tutulmuşlar, tarım işinden uzaklaştırılmışlar, psikolojik baskı altına alınmışlar ve zorla faydasız ve ağır işlerde çalıştırılmışlardır. Bu kişilerin tutulduğu yer belirlendiğinde Batılı radyolara Slivnitsa kampı ile ilgili bilgi ulaştırılmıştır. Ali Kiselov, bu hususun kampta tutulanların serbest bırakılmaları için rejime etki ettiğini düşünmektedir.²⁹

Sınırın Türkiye tarafından kapatılması ve vize rejiminin uygulamaya konulması, hatta dünya kamuoyunun bazı vatandaşların maruz kaldıkları baskı yöntemleri hakkında bilgilendirilmesi bile Slivnitsa kampının kapatılması için acil karar alınmasına yol açmamıştır. Başka köylere yerleştirilenler ise iki ay tutulmuştur. Bu, yukarıda anılan karamamede öngörülen süredir. Bölgeden Türk ve Pomakların göç etmesi konusu resmi makamları endişelendirmekte ve konu üst düzeyde ele alınmaktadır. İçişleri Bakanının da katıldığı 15 Ağustos 1989 tarihli toplantıda Plovdiv İli Emniyet Müdür Yardımcısı Yankov şu görüşleri paylaşmıştır: “Bu bölgeyle ilgili olarak, ki Türkleşmiş Müslüman nüfusun yaşadığı bölgelerden bahsediyorum, 1 Eylül tarihinden sonra pasaport verip vermeyeceğimiz, başka bir deyişle bu kişilerin dilekçelerinin kabul edilmesi konusunu kesin bir çözüme kavuşturmamız gerekmektedir. Ne anlatmak istedim. Kanunda, her Bulgar vatandaşının pasaport alma hakkının olduğunu söylüyoruz. Burada konu Türkiye’ye seyahat etme dilekçelerini kabul etmemiz değil, bu insanlara beş senelik pasaport düzenlenmesi için başvurularını kabul etmemizdir” (Baeva, Kalinova, 2009: 580)³⁰.

²⁹Ali Kiselov, bölge köylerine silahlı ve toplu Bulgarların gönderildiğini, Gotse Delçev bölgesinde ilan edilmemiş fiili bir askeri durumun mevcut olduğunu yazıyor. İlk önce bu gönderilen Bulgarlar yerli halktan korkuyor. Ancak insanları tanıdıkça onlarla yakınlaşmışlardır. Parti ileri gelenleri daha aydın olanları tehdit ediyorlar. (Kiselov, a.g.e. sayfa 5). Aynı zamanda köylerde, Pasaport Kanunu yürürlüğe girdikten sonra toplantılar yapıp yerli halka pasaport rejiminin liberalleştirilmesi planları hakkında bilgi verilmiştir.

³⁰Pasaport Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden aylar sonra Plovdiv ve Sofya İllerinde yaşayanlara da pasaport verilmeye başlanmış, ancak Türkiye'ye gidiş mümkün olmamıştır. Türkiye'den geri dönenlerden ve yürütülen propagandadan etkilenmeden bu bölgelerdeki Türkler ve Pomaklar gidiş yolları aramaya başlamışlar ancak göç vizesi hatta turist vizesi temin etmek çok zordur. Kişi veya gruplara ödenen büyük paralar karşılığında bazı kişiler

Birçok gayri resmi oluşum ve hak savunucusunun mevcut olduğu Ağustos-Eylül 1989 aylarını kapsayan dönemdeki bu unutulmuş kitlesel zulüm, uzmanlar tarafından bilinmediği gibi, bu döneme dair yapılmış ciddi bilimsel araştırmalarda bile zikredilmemektedir. Ribnovo köyünde 1964 yılında yapılan protestoda ve cezaevinde siyasi olarak olgunlaşan, tarihe karşı borçlu olduğu bilincine sahip Ali Kiselov, Slivnitsa'daki gizli kampta tutulanların listesini hazırlamayı ve kamp dışına çıkartmayı başarmıştır. Serbest bırakıldıktan kısa bir süre sonra da o günlere dair anılarını kaleme almış ve yazılı tanıklığını bırakmıştır. Slivnitsa'daki bilinmeyen çalışma kampı konusu kendisini üzmeğe devam etmekte, Devlet Askeri Tarih Arşivinden aldığı belge ise Güney Bulgaristan'da yaşayan Türk ve Pomaklara yapılan siyasi zulmün resmi kanıtını teşkil etmektedir. Kendisinin hazırladığı isim listesinin bilim insanlarının ilgisini çekeceğine ve daha kapsamlı araştırmalara yol açacağına inanmak isterim.

Ali Kiselov'un Listesi

Sofya İli

Belitsa Belediyesi

1. Mustafa Ahmedov (Krayişte köyü)	5. Mustafa Gorelski (Boyka köyü)
2. Ahmed Vračev ---	6. İsmail Yurukov (Lyutovo)
3. Murtaza Sviriyov ---	7. Ahmed Yurukov ---
4. Sabit Malunski ---	8. Salih Lyutov ---

458

Yakoruda Belediyesi

9. Kamber Hocov (Yakoruda)	13. Ali Hocov (Avramovo)
10. Sadık Gılev ---	14. Ali Hırlyov ---
11. Sabri Şolev (Yurukovo)	15. Salih Çalmov (Avramovo)
12. Hamdi Dagonov (Dagonovo)	16. İsmail Kungyov (Byal Kamık)

Türkiye'ye gidiş için turist veya sahte göç vizesi almayı başarmışlardır. Diğer bir kısmı, halen Bulgar vatandaşları için vize rejimini uygulamaya koymamış Batılı ülkelerde kurtuluşunu aramıştır. Türkiye'ye aile olarak gidişlerin sınırlandırılması için diplomatik temsilcilikler reşit olmayan çocuklara giriş vizesi vermeyi durdurduklarında ise çocuk ve gençlerin sınırdan yasadışı olarak geçirilmesine başlanmıştır. Bir şekilde Türkiye'ye turist olarak geçmeyi başaran "şanslılar", göçmen hakkına sahip olmadan senelerce kayıtsız yaşamış ve çalışmış, çocukları da eğitimlerine kayıtsız devam etmiştir. Bu kişiler üniversitelere kayıt olamamıştır. Türkiye'den sınır dışı edilenler de olmuştur.

Velingrad Belediyesi

17. Mustafa Macirov (Draginovo)	20. Mustafa Buhov ---
18. Camal Burikarov (Sveta Petka)	21. Faik Drangov (Medeni polyani)
19. Mustafa Gradev ---	22. Şukri Bozov (Sırnitsa)

Bansko Belediyesi

23. İsmail Tyufekçiye (Filipinovo)	28. Mehmed Mollov ---
24. Hasan Telyov ---	29. İbrahim Karançev ---
25. Hasan Mezinov ---	30. Salim Mustakliyev ---
26. Hasan Yazacıye (---)	31. Adem Hacıye (---)
27. Hasan Telyov ---	32. Arif Bloznakov ---

Gotse Delchev Belediyesi

33. İsmail Gyuzyumov (Breznitsa)	40. Hyuseyin Bimov (Kornitsa)
34. İsmail Bektaşev ---	41. Bayram Getov ---
35. Hyuseyin Mollov ---	42. İsmail Byalkov ---
36. Mustafa Kisyov (Lijnitsa)	43. Syulayman İbrayimov Amidein --- 459
37. İbrahim Kisyov ---	44. Syuleyman Syulaymanov Amidein ---
38. İbrahim Hacıye (---)	45. Mustafa Bimov ---
39. Hyuseyin Mollov ---	

Gırmen Belediyesi

46. Abdula Çauşev (Hvostyane)	54. Yusuf Çakalov ---
47. Necdet Boşnakov ---	55. Syuleyman Kadriye (---)
48. İrfan Çauşev ---	56. Şefket Galibov (Dıbnitsa)
49. Hamid Kemalov ---	57. Talip Galibov ---
50. Nedim Kemalov ---	58. Arif Kadiye (---)
51. Ali Kiselov (Ribnovo)	59. Halil Abdişev ---
52. Recep Meknov ---	60. Akif Rifadov ---
53. Ramiz Gurdalov ---	61. Halil Topalov ---

Hacidimovo Belediyesi

62. Mustafa Çauşev (Blatska)	63. Syuleyman Çauşev ---

Satofça Belediyesi

64. İsmet Daylav (Vilkosel)
65. Hasan Boşçobanov ---
66. Hamid Bakalov ---

67. Hamid Dautev ---
68. Asim Kehayov (Tuhovişte)

Plovdiv İli

Borino Belediyesi

69. Hasan Şerifov (Borino)
70. Recep Dranov ---
71. Cemal İdrizov ---
72. Cemal Aliyev ---
73. Ahmed Hasanov ---
74. Camal Çobanov ---
75. Mustafa İbişev ---
76. Hyuseyin Kuşlev ---
77. Camal Çavdarliyev ---
78. Mestan Karaaliyev ---
79. Cemal Terziyev ---
80. Osman Dryanov ---

81. Mustafa Karaulanov ---
82. Ramadan Karaulaov ---
83. Ramadan Hasanov ---
84. Ahmet Çavdarliyev ---
85. Ramadan Öavdarliyev ---
86. Camal Hyuseyinov ---
87. Bayram Karaaliyev ---
88. Recep Lyumanov ---
89. Neazi Paşov (Grohotno)
90. Tefik Kırtılov ---
91. Recep Çobanov (Gyovren)
92. Camal Şabanov ---

Batak Belediyesi

93. Tefik Erkekov (Nova Mahala)
94. Binialil Maçev ---
95. Mehmed Arifov ---
96. Mehmed Aşikov ---
97. Alim Tabakov ---

98. Kasim Tabakov ---
99. Osman Hacıyski ---
100. Sayfi Hacıyski ---
101. Mehmed Kuyukçiyev ---
102. Mustafa Erkekov ---

Община Белица
Крайце

о-д-л-а-с-т С-о-ф-и-й-с-к-а
Община Белица с. Крайце

1	Мустафа	Ахмедов	Сангуров	
2	Ахмед		Врагев	
3	Муртаза		Свирбов	
4	Сабит		Малунски	
5	Мустафа	Горелски	с. Бойка	
6	Исмаил	Община Якоруда	Яруков	Исмаил
7	Ахмед		Яруков	
8	Самх		Лютков	
9		Община Якоруда		
10	Кандер	Ходжев	Якоруда	
11	Седък	Гонев	—	
12	Сабрих	Гонев	с. Яруково	
13	Хамиди	Фатонев	с. Фатонев	
14	Ам	Ходжев	с. Аврамово	
15	Ам	Херлбов	—	

Hacı, S. (2022). Zeynep Zafer, Slivnitsa'daki Bilinmeyen Çalışma Kampı (Ağustos–Eylül 1989). ANKARAD, 3(6), 443–462.

- Avramov, Rumen 2016. “Soya dönüş süreci”nin Ekonomisi, Sofya: Akademik Araştırmalar Merkezi.
- Angelov, Veselin 2008. Çok Gizli! Bulgaristan’da Türk Azınlığa Karşı Asimilasyon Kampanyası 1984-1989, Sofya: “Liberal Entegrasyon” Vakfı.
- Baeva, İskra, Evgeniya kalınova 2009. “Soya Dönüş Süreci” – Bulgar Devleti ve Bulgaristan Türkleri, cilt 1, Sofya: Devlet Arşiv Ajansı.
- Devlet Güvenlik Teşkilatı (DS) 2013. İsimlerin Değiştirilmesi – Soya Dönüş Süreci (1945-1985), Belgeler Külliyyatı, cilt 1, Sofya: KRDOBPBGDSRSRBNA.
- Devlet Güvenlik Teşkilatı (DS) 2013. İsimlerin Değiştirilmesi – Soya dönüş süreci (1986-1990), Belgeler Külliyyatı, cilt 2, Sofya: KRDOBPBGDSRSRBNA.
- İvanov, Mihail 2014. Soya dönüş sürecinin” son suçu – 1. Kısım – Liberal Bakış. <http://www.librev.com/index.php/discussion-bulgaria-publisher/2305-2014-02-04-11-23-58> (11.02.2022).
- Kamusella, Tomasz 2019. Ethnic Cleansing During the Cold War. The Forgotten 1989 Expulsion of Turks from Communist Bulgaria, New York: Routledge.

BELGELER / DOCUMENTS

HARP'DE HASTA TEDAVİSİ*

Alman Etibba-yı Askeriyesinden Charite Tıbbi Müdürü Miralay Şaper'in (Hermann Schaper) Konferansı

Günümüz Türkçesine Çevirenler

Ökkeş NARİNÇ** & Ferdi AKALAN***

Öz: Harp'de hasta tedavisi başlıklı bu çalışma Alman Askeri Tabiblerinden ve Berlin'deki Charite Devlet Hastanesi'nin müdürü olan Hermann Schaper'in 1866 ve 1871 yılında Almanlar tarafından Fransa'ya yönelik gerçekleştirilen askeri hareketler sırasında yaşanan hastalıklar, yaralanmalar gibi tıbbi durumlara dair değerlendirmesini içeren konuşmasının günümüz Türkçesine çevrilmiş halidir. İlgili konuşma bir konferansta gerçekleşmiş ve aslının Almanca olduğu düşünülmektedir. İlgili konuşma metnini Almancadan Osmanlı Türkçesine tercüme eden kişi ise Operatör Binbaşı Ömer Lütfi'dir. 1330 (1914-1915) tarihinde İstanbul'da Matbaa-i Hayriye ve Şürekası tarafından basımı yapılmıştır. Metinde genel itibarıyla savaş sırasında ve savaşa ara verildiği süreçte hafif ve ağır yaralıların nasıl sevk ve tedavi edileceği, tedavi sırasında hastaların nerede ve nasıl tutulacağı, nelerle beslenmeleri gerektiği gibi oldukça teknik bilgiler verilmiştir. Diğer taraftan Osmanlı Türkçesinden günümüz Türkçesine çevirirken bilinmeyen kelimelerle ilgili kelimenin geçtiği sayfanın hemen altına dipnot şeklinde bir sözlük oluşturulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hermann Schaper, Ömer Lütfi, Savaş, Tedavi, Konferans.

* Belge TBMM dijital arşivinden temin edilmiştir.

** Doç. Dr. Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ABD., onarinc@nku.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9486-8956.

*** Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Tarih Bölümü Öğrencisi, akalanferdi@gmail.com.

Narinç, Ö., Akalana, F. (2022). Harp’de Hasta Tedavisi “Alman Etibba-yı Askeriyesinden Charite Tıbbi Müdürü Miralay Şaper’in (Hermann Schaper) Konferansı”. ANKARAD, 3(6), 463-481.

PATIENT TREATMENT IN WAR

Abstract: This study, titled Patient Treatment in War, includes the evaluation of Hermann Schaper, one of the German Military Doctors and the director of the Charite State Hospital in Berlin, on medical conditions such as diseases and injuries experienced during the military operations carried out by the Germans against France in 1866 and 1871. It is a translation of his speech into modern Turkish. The relevant speech took place at a conference and is thought to have been originally in German. The person who translated the relevant speech text from German to Ottoman Turkish is Operator Major Ömer Lütfi. It was published by Matbaa-i Hayriye ve Şürekasi in Istanbul in 1330 (1914-1915). In general, technical information is given in the text, such as how the lightly and severely wounded will be referred and treated, where and how the patients will be held during the war, and what they should be fed during the war. On the other hand, when translating from Ottoman Turkish to today's Turkish, a dictionary in the form of a footnote was created just below the page where the word about unknown words was found.

Key Words: Hermann Schaper, Ömer Lütfi, War, Treatment, Conference.

16 : aded

Gülhane seririyatı külliyat-ı mesaisi

464

Harbde Hasta Tedavisi

Alman Etibba-yı Askeriyesinden Şaritenin Tıbbi Müdürü Miralay
Paşer’in Konferansı

Mütercimi

Operatör Binbaşı

Ömer Lütfi

Dersaadet

Matbaa-i Hayriye ve Şürekası

1330

Harbde Hasta Tedavisi

Harbde hasta tedavisi tabibi vakt-i hazıriyeden daha müşkil ve mütelevvi vezaifin ifasına maruz bulundurur. Burada size tasvir etmek istediğim bu bahis her tabibin hasta başında öğreneceği usul-i tedavinin hususiyetini piş-i¹ nazara almak olmayub ale'l-umum hasta tedavisidir. Zamanımızda harbin pek karışık ve müşkil ahvali arasında erişmek istediğiniz gayenin –

¹ Huzur, ön, ileri, taraf.

Avusturya 1866 ve Fransa 1871 seferlerinde bi’z-zat gördüğüm birçok müşahedât² ile mütetevvic³ tafsilata⁴ binaen size bir icmal⁵ amelîyesini resmedeceğim.

Harbin tekâmül⁶ eden nukat-ı⁷ esâsiyesi nazar-ı mütalaaya alındığı halde meydân-ı harbde hasta tedavisinin aksam-ı asliye⁸ ve mühimmesi kendi kendine meydana çıkar. Biz başlıca üç devir tefrik ve kabul etmeliyiz.

- 1- Ordunun meşi⁹ ve hareketi esnasında
- 2- Kati’ vaka-yı harbiye esnasında
- 3- Bu münasebet ve vefayeden mütevellid¹⁰ ahval esnasında yani muharebeyi müteakip mamafih¹¹ bu devirleri birbirinden tamamıyla tefrik¹² etmek mümkün değildir. Bi’l-akis zaman ve mekanca birbirinin yanı sıra kabul etmek zaruridir.

Ordunun meşi ve hareketi esnasında hasta tedavisi vakt-i hazıriyede gene hemen müşabih¹³ olup kısm-ı azamı manevraların verdiği tecrübe ile sizce malum olub orada öğrenemediğiniz kısm-ı diğerini dahi “teşkilat-ı sıhhiye-i seferiye “nizamnamesinin mevad-ı¹⁴ aidesi arasında açık ve kati’ bir surette muharrer bulabileceğinizden müşkilata maruz kalmazsınız. Hasta tedavisinin taht-ı emniyete alınması icap eden en ehemmiyetli devir şüphesiz ikinci devri olup semeredar¹⁵ bir surette icra-yı faaliyet esaslı bir teşkilat ile müesses evamil-i muhtelifenin birbirini ve leyyan¹⁶ tatbik ve icrasıyla mümkün olur.

² Gözle görülen şeyler, görüşler.

³ Taç giymiş, taçlı, (bu cümlede önemli kıymetli anlamında kullanılır).

⁴ Açıklamalar, izahatlar.

⁵ Kısaltmak, hülâsa etmek, kısa anlatmak.

⁶ Olgunlaşma, olgunluluk.

⁷ Noktalar.

⁸ Asıl kısımlar, bölümler.

⁹ Yürüyüş, gidiş.

¹⁰ Doğan, ortaya çıkan.

¹¹ Öyle olmakla beraber.

¹² Ayırt etme, ayırma.

¹³ Benzeyen, benzer.

¹⁴ Maddeler, malzemeler.

¹⁵ Faydalı.

¹⁶ Sonraya bırakmak, tehir etmek.

Bu ser-i hâvin en güzide şakirdi olan Periwinkle Frederick zamanının harb etibbası¹⁷ bu Stromeyer Pirogov ve son zamanlarda Bergman von Coller gibi en mücerrib¹⁸ harb ittibâsının müttefiken kabul ettikleri vechle¹⁹ harbde hasta tedavisi doğru bir teşkilat ve şiddetli bir inzibat sayesinde mümkün olur.

En mücerrib ellerle yapılan ameliyatın cerha tedavisinin yani tedavi-yi müteahhirenin²⁰ teşkilatının fenalığı hasebiyle hakkıyla icra edilememesinden meş’um²¹ neticeler verdiğini gördüğüm gibi tecrübesiz ve mumarâsesiz²² ellerle ve nakıs²³ bir surette yapılan ameliyatın mahzan²⁴ tedavi-yi müteahhirenin hüsn-i icrası sayesinde güzel neticeler verdiğini dahi gördüm. Size doğruca büyük sargı mahalinde hasta ve mecruh tedavisinden bahsedeceğim.

Bu bahsi mösyö Bergman cerrahi nokta-i nazarından klasik bir surette tasvir ve izah ettiğinden ilaveten arz etmek istediğim nokta-i nazarım: sıhhiye bölüğü ser tabibinin büyük sargı mahalinde bolca içecek iyi su ve vesait-i ihrakiye²⁵ tedarik etmesi icap eder. Bu sayede gerek cerrahlık için ve gerekse kahve, çay tabhı²⁶ için icab eden su kâfi mevcut miktarda kaynatılmış olur. Vesait-i mefrahe çokça bulunması lazım geleceği gibi lüzumunda isti’mal²⁷ edilmek üzere çay, şarap ve konyak ve çorba dahi hazır bulundurulmalıdır.

Bir de Bergman’ın söylediği gibi kabil nakl-i mecruhiyenin hutut-ı²⁸ harbiyenin arka taraflarına sevklerinin lüzum ve ehemmiyetini der-hatır ettirir ve mecruhiyenin sür’at-ı mümkün ile icab eden mahallere ve uzun müddet nakle tahammülleri olmayanların seyyar hastahanelere sevk ve izamı zaruri ve elzem olduğuna nazar-ı dikkatinizi celb ve mecruhiyenin akıbetleri ilk yapılacak pansumana tabi olduğu gibi hasta ve mecruh tedavisinde muvaffakiyet dahi bunların seyyar, harb veyahut ihtiyat

¹⁷ Tabi olmak, ardından gitmek, itaat etmek.

¹⁸ Doktorlar, tabibler.

¹⁹ Yön, taraf.

²⁰ Sonra gelen, sonraki.

²¹ Kötü, uğursuz, bedbaht.

²² Bir iş ve sanatla devamlı meşgul olmanın kazandırdığı alışıklık, ustalık, maharet, hüner

²³ Eksik, noksan.

²⁴ Ancak, yalnız, sadece.

²⁵ Yakacak (odun, kömür gibi).

²⁶ Pişirme, pişirilme, ilaç kaynatma.

²⁷ Kullanmak, faydalanmak.

²⁸ Çizgiler, yollar.

hastahanelerine seri ve emin bir surette nakl ve yerleştirilmeleriyle alakadardır.

Fransa muharebesinde, hassa ordusunun üçüncü seyyar hastahanesinde ve daha evvel Danimarka ve Avusturya sefirlerine iştirak ve pek çok müşâhedat cemiiyle büyük bir nam iktisabına muvafık olan Oscar Frençel’in maiyyetinde bulundum. Frençel harbin ibtidasından itibaren ve bi’l-ahare fırsat düştükçe kabil-i sevk ve nakl-i mecruhunu der akıb gerilere sevk etti. İlk önce bu hareket bana lüzumsuz bir teannüd²⁹ gibi göründüyse de bi’l-ahare mumaileyhin haklı olduğunu gördüm. Çünkü sevkியatta vuku bulacak tehir ile mecruhun ve hastaların adedi artacağından imraz-ı sariyeye³⁰ karşı kapıları açmış oluruz. 1871 muharebesinde hastalık yüzünden vuku bulan telefâtımızın düşman mermisinin verdiği telefattan daha az olmasının sebebini hasta ve mecruhiyenin kemâl-i maharetle gerilere icra edilen nakillerinde aramalıdır.

Rusların Türkiye – Rusya muharebe-i ahiresinde imraz-ı sariye ve bi’l-hassa tifo yüzünden düşar³¹ oldukları zayıat-ı azimenin sebebini mecruh ve hastalarını vakit ve zamaniyla sevk ve hüsn-i tedavi edememeleridir. Çünkü Rusların iktihamına³² mecbur oldukları müşkilat bi’l-hassa Kafkasya’da pek büyük olup ordularının üç defa mürur³³ ettiği ararat-ı silsile-i cibali³⁴ İsviçre cibalinden pek ziyade mürtefi³⁵ ve mümteniü’l-mürurdur.³⁶ Gelelim sadede: büyük sargı mahalinin intihabi³⁷ fevkalade haiz-i ehemmiyet olup büyük çaplı mermi tesiratından masun³⁸ ve iyi suyun bulunduğu bir mevkide bulunması ve kabil-i mürur caddelerin mevcudiyeti nazar-ı dikkate alınmalıdır. Mecruhlar büyük sargı mahalinden meydan-ı harbde hasta tedavisine mahsus tertibattan en evvel seyyar hastahanelere götürülürler.

Bu hastahanelerde tabib hal-i hazırı hastahanelerden daha müşkil vezaife maruzdur. Zira hal-i hazırı hastahanelerinde mevcut ve hazır bulunan tertibatı seyyar hastahanelerde bi’z-zat tedarik ve ihdar etmeye mecburdu.

²⁹ Doğruyu bildiği halde tersini yapmak.

³⁰ İmraz-ı sariye: doğrudan hasta olan, hali hazırda hasta olan.

³¹ Yakalanmış, tutulmuş.

³² Hücum ve istila etmek. Dayanmak, tahammül etmek, göğüs germek.

³³ Geçmek, gitmek.

³⁴ Dağlar.

³⁵ İrtifa eden, yükselen, yükselmiş, yüce.

³⁶ İmkansız, mümkün olmayan bir geçiş.

³⁷ Seçmek, ayırıp beğenmek.

³⁸ Korunan, mahfuz, muhafaza olunan.

Seyyar hastahanelerin tesisinde nazar-ı itinaya alınacak: mevkinin ve kullanılacak mebaninin³⁹ intihabı çadır rekzi,⁴⁰ baraka kurulması iki yüz kişi istihabına⁴¹ kafi mahal tedariki ve ilh gibi nukat olup bunlarda teşkilat-ı sıhhiye-i seferiyye nizamnamesinde musarrâh⁴² ve mukkayyed⁴³ bulunduğundan burada yalnız bi’l-hassa mühim bazı nukat hakkında nazar-ı dikkati celb etmek isterim.

Mevkinin intihabına gelince: bu intihab ekseriyetle ser tabibden nez’⁴⁴ edilmiş olup hastahane kumandanlığının tayin edeceği bir mevkide tesis edilirse de hastahane ser tabibi dahi herhalde zeminin halini, etraf ve eknafi⁴⁵, kullanılacak mebani, kabil-i şirb-i su⁴⁶ hakkında tedkikat icra etmesi lazımdır.

Mebaninin mefkudiyeti⁴⁷ halinde sürat-i mümkün ile çadırlar rekzi ve barakalar kurulması bu günkü vesait-i nakliye sayesinde her rikkat⁴⁸ mümkünü’l-icradır. Mamafih bu gibi mevakide ne bulursanız istifade edebilirsiniz. Muharebât-ı ahirede her nevi’ mebani ve müsakkafatdan⁴⁹ evvelki muharebatda olduğu gibi seyyar hastahane tesisinde istifade edildiği tanzim edilen raporlardan anlaşılmaktadır.

Avusturya seferinde on dördüncü fırkanın hafif seyyar hastahanesiyle iştirak ettiğim “Königreich” muharebesinden sonra “Nehanik” civarında “Problokos”da bulabildiğimiz birkaç samanlıkta istifade ettiğimiz gibi bi’l-nisbe ziyadar olanını dahi ameliyathane ittihaz⁵⁰ ettik.

Meç⁵¹ önünde “Frençel” hassa ordusunun üçüncü seyyar hastahanesini San Mari kurbunda “Donkor”da kilise, mektep birçok hususi hane ve samanlıklarda tesis ettiği gibi Paris önünde de “Vilyelübel” denilem latif mevkide pek muvafık bir surette kız pansiyonlarında tesis etti. Problokos’da seyyar hastahanelerde tarz-ı mesai ve faaliyeti fırsat bulup öğrenemedim zira mukaddema hafif seyyar hastahane tabir edilen teşkilat

³⁹ Temel, yapı, bina.

⁴⁰ Dikme, yere saplayıp sabit kılma.

⁴¹ İçine almak, toplamak.

⁴² Açıklanmış, izah edilmiş, açıkça.

⁴³ Kaydedilmiş, kayıtlı, deftere geçilmiş.

⁴⁴ Ayrılmak, ayırmak, çekip koparmak.

⁴⁵ Yan, taraf, tuvalet anlamında kullanılır.

⁴⁶ Kabil-i şirb-i su: içilebilecek temiz su.

⁴⁷ Bulunmamak.

⁴⁸ Detay, incelik, hassasiyet.

⁴⁹ Üzeri damla örtülmüş yapılar.

⁵⁰ Almak, kabul etmek, kullanmak.

⁵¹ Keskin olmayan, süngü gibi batırılarak yaralamaya yarayan düz ve ensiz kılıç.

zamanımızda sıhhiye müfrezelerinin vezâifini ifa ile mükellef olduğundan muharebenin ikinci günü mecruhlarımızı ağır seyyar hastahanelere sevk ettik.

Hassa ordusunun üçüncü seyyar hastahanesi ağustosun on sekizinde bade’z-zeval saat beş buçukta Karadület Muharebesi esnasında Donkor’da tesis edilmiş ise de ben ancak iki gün sonra yetişebildiğimden suret-i mesaisi hakkında bir fikir veremeyeceğim. Şehr-i mezkurun on dördünde meşi ve hareket esnasında hastahänenin nısfıyla Lyon Amason ile Nancy arasında ve bulvar denilen küçük şehirde kalmak ve burada bir menzil hastahanesi tertip etmek için emir aldım. İleride bu hastahane hakkında size tafsilat vereceğim. Ağustosun yirminci günü akşamı 16 saatlik ta’ab-ı avr-ı meşiete⁵² müteakip Donkor’a muvasalatımda⁵³ hastahaneyi Fransız ambulansı ile beraber tesis edilmiş buldum. Mecruhların kısm-ı azâmı Fransız olmak üzere harb-i sıhhiye raporlarına nazaran beş yüzü mütecaviz olup Fransız etibbâsı dahi Cenevre Muahednamesi mucibince terhislerine kadar bize muavenet ettiler. Mühim Fizençelik hikayesine nazaran geçen iki gün zarfında mumaileyhin vazifesi fevkalade müşkil olduğunu öğrendim. Donkor pek mühim bir ordu caddesi üzerinde kain olduğundan mahal-i mezkurun ehemmiyeti Prens Frederik Karl’ın muharebeden sonraki günlerde karargah-ı umumiyi burada kurmuş olmasından da anlaşılır ve bidayetde⁵⁴ bir kıta askeriye bu havalide ileri geri la-yenkati’ hareket-ı askeriye icra etmiş olduğundan Fizençelik bana hikayesine nazaran uzun müddet mecruhlarla meşgul olmak kabil olamamış bi’l-akis muharebeyi müteakip bir çok müta’ab ve meşakka maruz kalan efrad-ı askeriye meşrubat bulmak ümidiyle malum bayrak rekziyle hastahane ittihaz edilen kiliseye tevacüm⁵⁵ ettiklerinden mumaileyh kilisenin kapısını bir kuvve-i inzibatiye ile müdafaaya mecbur olmuştur.

Fizençel burada mümkün olan her şeyi yapmış ise de şitaban⁵⁶ olan efrad-ı askeriyenin mikdarı pek çok olduğundan erzak ve levazım tükenmiş ve ancak işbu tevacümden sonra mecruhlara muntazam ve emin bir muavenet ve imdat temin edebilmiştir.

Sertabibin en mühim vazifesi sürat-i mümkin ile matbah ihtiyacını temin etmektedir. Problokos’da bu ihtiyacı bir köylü hanesinde Donkor’da belediye dairesinde Veyliyelob’da pansiyonlarda ifa ettik. Ve hakikaten hiç olmazsa bu mahallerin bazılarında köyde kalan ahali matbahın idaresini der-uhde ederek bize yardım etti. Mamâfih böyle münasip mahaller

⁵² Zorlu ve zahmetli bir yürüyüş.

⁵³ Varmak, ulaşmak.

⁵⁴ Başlangıç, ilk önce, evvel.

⁵⁵ Hücum etmek.

⁵⁶ Acele eden, çabuk olan, koşan.

bulunamadığı halde seyyar hastahaneler levazımat ve eşyası arasında bulunan kazan vesair vesait-i tabhiyye⁵⁷ ile def’-i ihtiyaca çalışmalıdır.

Teşkilat-ı sıhhiye-i seferiyye nizamnamesinde mevcut ta’rifat ta’minat hakkında esaslı mahteviyatı münderic⁵⁸ ise de bazen bi’l-hassa büyük muharebeleri müteakip bunların tamamen tatbiki mümkün olmadığını elde bulunabilenlerden sürat-i mümkün ile istifade etmek icap eder. Müsait bir surette yerleştiğiniz halde Fransa da olduğu gibi zengin bir memleketin vesait-i muavenesi mebzulen⁵⁹ emrinize amade olduğu vakit gerek mübaya’at⁶⁰ ve gerek zabt suretiyle tayinat ve eşya-yı lazımeyi tedarik ve ihzar edebilirsiniz. Fakir ve ahalisi az olan Bohemya’da bu gibi vesait tedariki kabil olmadığını kendi demirbaş vesaitimizi “birlikte taşıdığımız ta’minatı” isti’male⁶¹ mecbur kaldık. Fakat fevkalade muhtaç olmadıkça kendi vesaitimizi açmamalıyız. Müstakbel harplerde bu hususta mazide olduğu gibi o kadar büyük müşkilatı iktihama⁶² mecbur olmayacağız çünkü şimdi bizim depo idarelerimiz (levazım) otuz sene evvelkinden pek farklı olup manevralarda cesim⁶³-ı kıtaat-ı askeriyyenin işesi vazifesiyle iktisab-ı⁶⁴ mümarese⁶⁵ eden levazım memurları harb zamanında kendilerinden intizar edilen vazifeyi pek güzel bilirler. Fakat ta’minatda mevad-ı gıda’iyyenin daima tercih edilmesini nazar-ı im’ana⁶⁶ almak icap eder. Seyyar hastahane ser-tabibi her şeyden evvel et, taze bir et bi’l-hassa sığır eti tedarik etmeleridir. Çünkü hiçbir et sığır eti kadar fazla dayanamaz. Paris önünde bulunduğumuz sırada hükümferman olan veba bakrı⁶⁷ hasebiyle uzun müddet yalnız koyun eti kullanmaya mecbur olduğumuzu ihtimal ki der hatır buyurursunuz.

Fakat yalnız hastalarımız için civarda bulunan Veyliyelob’dan daima sığır eti gönderildiği gibi mahire bir Fransız aşçısı sayesinde yemekler dahi suret-i nefise de tabh ediliyordu. Sığırların Afrika’da tatbik edilen usul-i tedavi ile veba hastalığına karşı muafiyet istihsaline ümidvarız.

⁵⁷ Pişirme, pişirilme, ilaç kaynatma.

⁵⁸ Bir şeyin içine konulmuş olan, içinde bulunan.

⁵⁹ Bolca.

⁶⁰ Satın almak.

⁶¹ Kullanmak, faydalanmak.

⁶² Göğüs germe, karşı durma, tahammül etme.

⁶³ Kebir, ehemmiyetli, büyük.

⁶⁴ Kazanmak, elde etmek.

⁶⁵ El alışkanlığı kazanmak, alışma, yatkınlık.

⁶⁶ Dikkate almak, dikkat etmek.

⁶⁷ Genişleme, yayılma.

Narinç, Ö., Akalana, F. (2022). Harp’de Hasta Tedavisi “Alman Etibba-yı Askerisinden Charite Tıbbi Müdürü Miralay Şaper’in (Hermann Schaper) Konferansı”. ANKARAD, 3(6), 463-481.

Atların kabiliyet-i ekliyesinin⁶⁸ tayini zımnında harbde teşkilât-ı sıhhiye nizamnamesinde mevad-ı mahsusa mevcut olduğundan harb etibbasının bunları layıkıyla bilmesi elzemdir.

Fransa da birçok mevki’de hastaların tağdiyesi⁶⁹ için kolaylıkla tedarik edebildiğimiz taze sebzeler bizim için pek ziyade istifade-i bahş oldu her ne kadar kaynatmakla konserve haline ifrağ⁷⁰ edilen sebzevat pek mükemmel bir suret de kullanılabiliriyorsa da uzun müddet taze sebze yerine kaim olamaz.

Keza konserve etler dahi uzun müddet taze et gibi verilemez. Kuru sebzeleri dahi çorbaya karıştırarak kullanabilirsiniz. Nakhaya⁷¹ pek mühim bir vasıta-i gıdaiyye olan süt tedariki için bulunduğunuz mahalin civarında süt hane sahiplerini hastalara lüzumi olan sütü muntazaman vermeleri için mecbur tutturmanız zaruridir. Bu mümkün olamadığı halde taze süt yerine kaim olabilecek konserve sütleri kullanırsınız.

Keza mevâd-ı gıdaiyye meyanında şayan-ı zikr olan ekmek tedariki hususunda müstakbel harblerde mazide olduğu gibi müşkilata maruz kalmazsınız. Çünkü günden güne tekâmül eden tertibat-ı tabhiyye (Sahra ekmek fırınları) sayesinde arabalarla taşınan ekmeklerin bozulması mahzuri bir taraf edilmiştir.

Hatme⁷² olarak içecek su hakkında dahi bazı mülahazat-ı etyan⁷³ etmekliğime müsaade buyurunuz. Her ne kadar su muayenesi için seyyar hastahanelerde bi’l-umum vesait fenniye mevcut ise de bi’l-hassa muharebeleri müteakip fenni bir surette suyun muayenesi hiçbir zaman mümkün olamadığından ve ancak kabataslak ve eski usullerle mikroskopik bir surette muayene edilebileceğinden ser-tabib acilen mevcut çeşme ve kuyulardan hangilerinin ahali tarafından içmek için kullanıldığını sorub öğrenmeli ve bu suyu hastahanesinde kullanmalıdır. Bi’l-ahire hal ve mevki sükûnet bulunca suyun arzu edildiği vechle teftişi ve muayenesi kabil olur.

Keza pek ziyade şayân-ı ehemmiyet olan hastaların yerleştirilmesi ihtiyacı gelir ki bunun içinde ser-tabib süratle hastalar için me’va⁷⁴ tedarikini düşünmelidir. Yatak kılıflarını doldurmak için saman bulunabilirse insan

⁶⁸ Yemek yeme kabiliyeti.

⁶⁹ Beslenme, gıdalandırma.

⁷⁰ Bir halden başka bir hale sokma, dökme.

⁷¹ “Nun” “Kaf” “Güzel H” harfleriyle yazılmış bu kelime ya baskı hatası ya da katip hatası nedeniyle bu şekilde yazılmıştır. Nakh kelimesi baz alınarak: teftiş etmek, kontrol etmek anlamı çerçevesinde kullanılmıştır.

⁷² Baştan aşağı okuyup bitirmek.

⁷³ Öte, öte taraf.

⁷⁴ Mekan, sığınma yeri.

kendini hakikaten bahtiyar ad etmelidir. Mecruhlara yatak tedarik ve ihzarına kadar hemen şilteler üzerine yatırılır (mecruhların bu hususda ne derece muzdarip olduklarını bi’z-zat müşahede ettiğimden sizlere acilen yatak ihzarını kemâl-i ehemmiyetle tavsiye ederim) yataklık tedariki için teşkilat-ı sıhhiye-i seferiye nizamnamesinde muvazzah⁷⁵ ve mufassal⁷⁶-ı ta’rifat mevcut olup ser-tabib ol emirde gelib geçen kıtaat-ı askeriyeden doğramacı marangoz ve buna mümasil sına’i erbabını ve eline iş yakışır efradın muavenet ve mesaiyesiyle kıtaatta mevcut veyahut me’murin-i mahalliye tarafından bulunabilen mevâd-ı haşebbiye⁷⁷ ile lüzumu kadar yataklık yaptırır.

Harb-i sıhhiye raporlarından anlaşıldığı vechle Fizençel, Donkor, Jarnisis’de 49 saat zarfında mecruhları kerevetlere⁷⁸ yatırtmaya muvaffak oldu. Bu sür’at seyyar hastahänenin suret-i idaresindeki muvaffakiyete şüphesiz en belîğ⁷⁹ bir şahid ise de Donkor’un ordu güzergahında kain olmasını ve yukarıda zikr edildiği vechle Prens Frederik Karl’ın karargah-ı umumiye-yi Donkor’da kurduğu gibi hastaların muayenesinde ekseriyetle isbat-ı vücut ve ameliyat-ı cerrahiye icrasında ve sayâ-yı ilmiyesiyle bize daima muavenet eden muhterem ordu tabibimizin (Tabib Miralay Löfler) arzularımızı kemâl-i dikkatle icra ve is’af⁸⁰ ettiğini dahi nazar-ı te’emmüle⁸¹ almalıdır. Ordu güzergahından uzak bulunan diğer seyyar hastahaneler yataklık tedariginde bizim kadar mazhar-ı muavenet olamamışlar ve hastaları bazen sekiz gün ve daha uzun bir müddet yatak tedarik edilinceye kadar yer üstünde kalmışlardır. Veyliyelob’da fikr-i icad sahibi olan Freñçel başka suretle müşkilata galebe çaldı. Her biri 60-80 tâlibât-ı isti’abına kâfi ve demir karyolaları mevcut pavyon tarzında büyük koğuşları havi üç büyük kız pansiyonlarını tanzim ettirdi.

Fakat cesametleri kızlara göre hesap edilerek yaptırılmış ve dört tarafı demir parmaklık ile mücehhez olan karyolalar gelip geçen kıtaatta bulunan demirci efradın muaveneti ile bir vech-i âti ıslah edildi: ayak ve baş tarafındaki parmaklıkları ufki⁸² bir vaziyet alıncaya kadar eğdirilerek her biri en uzun hassa askerini isti’ab edecek bir hale ifrağ⁸³ ettirildi.

⁷⁵ Açıklanmış, izah edilmiş.

⁷⁶ Teferruatlı, detaylı

⁷⁷ Kereste kullanmak

⁷⁸ Üzerine şilte serilerek oturmaya yada yatmaya yarayan tahtadan yapılmış yüksek yer.

⁷⁹ Yeterli derecede, kafi olan.

⁸⁰ Birisinin arzusunu, isteğini yerine getirmek.

⁸¹ Dikkatlice, iyice düşünmek.

⁸² Yatık, düz, yatay.

⁸³ Bir halden başka bir hale sokma, kalıba dökme.

Seyyar hastahane tesisinde ser-tabibin nazar-ı dikkate alacağı mülahazat-ı sıhhiye: her şeyden evvel hasta koğuşlarının havalandırılması, müzahrefatın⁸⁴ ber taraf edilmesi, abdesthanelerin suret tertibidir bi’l-hassa ma’bedde tecdid-i havâ keyfiyetini nazar-ı dikkate almalıdır. Bu gibi binalarda ale’l-ekser alt pencereler açık bulundurulduğu halde yüksekde bulunan pencereler kapalı tutulur. Bu hal hiç şübhesiz tecdid-i havaya mani’ olacağından ve bi’l-hassa birçok efrad uzun müddet ikamet edecekse hava tamamıyla bozulacağından en evvel yüksek pencereleri açık bulundurmak lazımdır. Bunu derece-i imkana almak için üst pencere camlarını büsbütün kaldırmayı en iyi bir vasıta bulduk. Hastahane ittihaz edeceğiniz mektep, hususi evler, pansiyonlar, otel gibi sair binalarda dahi tecdid-i hava meselesini nazar-i ehemmiyete almalı, ma’bedde yapıldığı gibi hareket etmelidir ki hastalar ekseriya yaptıkları gibi tecdid-i havaya mâni’ olmaya muktedir olmasınlar.

Müzahrefatın ber taraf edilmesi pek ziyade şayan-ı ehemmiyet olup ameliyat ve pansumandan kalan mülevves⁸⁵ eşyayı der-akab⁸⁶ gömdürmeli veyahut en iyisi mümkün olursa bunları ihrak⁸⁷ etmelidir. Müzahrefat-ı saireyi de evvela hususi bir mahalde toplayıp sonra muntazaman yaktırmalıdır. Bi’l-hassa cenub ve garb memleketlerinde abdesthaneler en basit ve ibtida-i şerait-i sıhhiyeye bile tevafuk etmekten pek uzak olduğundan bunları imkân dahilinde hemen dezenfekte etmek veyahud kapanıp ağaçtan yapılmış abdesthaneler⁸⁸ ikame etmek lazımdır. Biz bu usulü kemâl-i muvaffakiyetle Fransa’da tatbik ettik ve yeniden yaptığımız abdesthaneleri 1:2 aydan fazla kullanmayarak yıktırıp başka mahallere nakl ettirdik evvelki çukuru dezenfekte ettirerek toprakla setr⁸⁹ ettirdik. Ve mevâd-ı gayta ile temasa gelen ağaç aksamı yaktırarak tekrar istimal etmedik. Eğer bir mevkide uzun müddet kalınmak mecburiyeti var ise o halde Pletçer’in harb hastahaneleri eserinde tarif ettiği abdesthaneler pek ziyade şayan tavsiyedir.

Mumaileyh fiçılı abdesthaneleri muhafazalı ve emin bir surette koğuşlara rabt etmek ve fiçıların lüzumunda tahliyesi ve “Süveren” usulünce dezenfekte edilmeleri için bunların girip çıkabileceği bir tarzda duvarın alt kısmında açılıp kapanır bir kapak bulunması suretiyle tertibatı teklif ediyor. Fiçılarda teraküm⁹⁰ eden mevâd-ı gayta çukurlara doldurulup

⁸⁴ Çöp, pislik.

⁸⁵ Kirli.

⁸⁶ Derhal, hemen, ardından.

⁸⁷ Yakmak.

⁸⁸ Herhalde sahra abdesthanelerini tercih etmelidir.

⁸⁹ Örtmek, gizlemek, kapatmak.

⁹⁰ Birikme, yığılma.

üzerleri toprakla örtülür. Abdesthaneler yanında basit bir surette yapılmış idrar helâları “mebal”⁹¹ ile hasta olmayan salim efrad için dahi ayrıca abdesthaneler yaptırtmak mucib-i muhasenattır.⁹² Hususat-ı idariyeye gelince burada mümkün olduğu kadar hal-i hazır hastahanelerinde suret-i tertibata nazaran hareket edilmeli ve malum olan şu’bât-ı tıbbiye⁹³ “istasyon” burada dahi teşkil ve tefrik edilmelidir. Nihayetlenmiş bir muharebeden sonra veyahud muhasara harblerinde emin ve muntazam bir suretde istasyonlar tesis etmek daha sühuletle kabildir. Fakat büyük muharebeler esnasında bu istasyonlar tertibatının alt üst olduğunu ve izdiham vukua geldiğini Paris önünde birçok defalar müşahede ettim yukarıda beyan ettiğim vechle Veyliyelob’da üç büyük pansiyonda yerleştiğimizden kendi kendine üç istasyon tesis etmiş oldu. En büyüğü 130 yataklı olup mecruhlara tahsis ve idaresi bana tevdi’ edildi. İmraz intaniye İstasyonunu bizzat Fizençel idare ettiği gibi üçüncü pansiyon dahi imraz-ı saireye tahsis ve idaresi en kıdemli asistan tabibe verildi. İleri karakol muharebeleri ve bi’l-hassa zayıat-ı azimeyi mucib olan Borza Muharebesi istasyonları ister istemez daima değiştirmiş ve mecruhin istasyonu mecrufları isti’ab etmediğinden muvakkaten diğer istasyonlara yatırtmağa mecburiyet hasıl olmuştu. (Diğer taraftan dahi bazen mecrufların diğer hastahanelere sevki veyahud taburcu edilmeleriyle veyahud dahiliye ve imraz-ı intaniye koşullarının pek izdihamlı olması hasebiyle dahili hastaların muvakkaten cerrahi koşullarına yatırıldıkları dahi vaki’ olmuştur. Bu gibi hâlât zuhurunda meşi ve harekete muktedir mecruflarla imraz-ı saire ile malul nefratın gerilere sevkine mecburiyet hasıl olmakta idi. Ordu ser-tabibi ve menzil memurları delaletiyle daima malumat alan Fizençel eğer birinci günden itibaren hastaların menzil mıntikasına sevk ve nakillerini derpiş ve te’emmül etmemiş olsa idi büyük muharebeleri müteakip hususuyla Borza muharebe-i müdhişesini müteakip ifâ-yı vazife edemeyecek bir halde bulunacak ve bu muharebelerden sonra bize gönderilen mecrufları kabul edemeyecek idik. İmraz-ı intaniye ve bi’l-hassa tifo musâbini⁹⁴ Paris önünde şayan-ı istisgar⁹⁵ olmadığından evvelce seyyar hastahanemiz tahliye edilmemiş olsa idi izdiham hasebiyle şüphesiz tifo meş’um⁹⁶ bir surette salgın yapacak ve binaenaleyh umumiyetle hasta tedavisinde iktisabına muvaffak olduğumuz netayic-i haseneyi elde edemeyecek idik. Müstahdemînin istasyonlara suret-i taksimi, gündüz ve gece hizmetleriyle hasta tablalarının suret-i tanzimi

⁹¹ İdrarın çıktığı yer.

⁹² Uygun ve faydalı iş.

⁹³ Tıbbi şubeler.

⁹⁴ Hasta, musibet.

⁹⁵ Küçümsemek, küçük görmek.

⁹⁶ Kötü, uğursuz, bedbaht.

hakkında burada beyanatda bulunmaya lüzum görmüyorum. Çünkü bunlar teşkilat-ı sıhhiye-i seferiyye nizamnamesinde musarrah olduğunu vechle hal-i hazırı hastahaneler geninden⁹⁷ hiçbir farkı yoktur şimdi ikinci sınıf hastahane tertibatına “harb hastahaneleri” gelelim:

Bu hastahaneler kıtaat-ı askeriyyeyi takib için terk-i mevki’ etmeğe mecbur olan seyyar hastahanelerin vazifelerini der-uhde veyahud muhasara zamanlarında doğrudan doğruya teşkil eyleyüb uzun müddet tedaviye muhtaç-ı mecruhin ve hastaları tedavi etmek vazifesiyle mükelleftir.

Bu hastahanelere havale olunacak mecruhlarda seyyar hastahanelere gönderilenler gibidir. Bundan başka serian şıfası me`mul ve binaenaleyh hafif hastalar ictimagahına yahut doğruca taburlarına gönderilecek hastalar da bu meyana dahildir.

Harb hastahaneleri bi`n-nisbe uzun müddet payidar olduğu için mecruhîne ilk imdadı icra vazifesiyle mükellef olan seyyar hastahanelerden daha ziyade tekemmülât-ı sıhhiyeyi haiz olmalıdırlar. O halde mebani mektep, köşk, kışlalardan mümkün mertebe sarf-ı nazar edilerek elverişli mebani bulunmadığı halde hal-i hazırda suret-i tertip ve idaresini pek güzel öğrendiğiniz barakalar tesis etmelidir. Bunun için en iyisi teşkilat-ı sıhhiye-i seferiyye nizamnamesinin tar`ifatını tamamen icra ile bir taraftan aynı çatı altında bir izdiham-ı muhtemelin önünü almağa diğer taraftanda hastaları na-bi-mevsim ve lüzumsuz yere dağıtmakla emr ve idareyi işgal etmemeğe çalışmalıdır.

Seyyar hastahanelerde mesela Donkor’da olduğu gibi hastahane binalarının birbirinden oldukça müteba`id bulunması Veyliyelob’da dahi olduğu gibi hastahane ittihaz ettiğimiz üç pansiyonun cadde vasıtasıyla birbirinden ayrı olması ve bu caddelerden suret-i daimada kıtaat-ı askeriyye müruru hasebiyle uzun müddet birinden diğerine geçmek mümkün olamaması gibi muhazırı ref` etmek kabil olamamış idi. Bu gibi mahzurlar seyyar hastahanelerde ber-taraf edilemez ise de harb hastahanelerinde ekseriyetle büyük bir sükûn içinde bi`l-umum istihzârâtı tesbit ile men`-i kâbildir. Sair hususatda harb hastahaneleri teşkilatı seyyar hastahanelerinin yine aynıdır.

Üçüncü sınıf hastahaneler: menzil hastahaneleri olup vazifeleri kısmen diğer hastahaneler geleneğine meşabe⁹⁸ ise de esasen başka maksadları ifa ile mükellefdirler seyyar ve harb hastahanelerinin veyahut doğrudan doğruya büyük sargı mahalinden gönderilen ve meşi ve harekete gayr-ı muktedir hasta ve mecruhların seyahate muktedir oluncaya kadar tedavileri ve ilerleyen kıtaat ile bizzat menzil müfettişliğine mensup kıtaatin

⁹⁷ Eski suret.

⁹⁸ Yol, tarik.

hastalarını tedavi vazifesiyle mükelleftir. Birinci halde bir mürur istasyonu ikinci halde dahi harb hastahanesi vazifesini ifa etmiş olacağından tertibatı dahi buna göre tanzim etmelidir. Menzil caddelerinin değişmesiyle menzil hastahanelerin vezaifi dahi bi’t-tabi’ değişerek muvakkaten seyyar hastahane vezaifini ifa ederler. Bu babda kendi müşâhedâtımdan size bir misal irat edebilirim. Evvelce zikr ettiğim vechle 1780’de ağustosun on dördünde seyyar hastahanemiz Pon Amosonun cenubda ve Yolvar civarında Muzel Bruka’yı tam geçtiği bir sırada birkaç ağır hasta ile yüz kadar hafif hastayı tedavi etmek ve bir tabibin taht-ı nezaretinde bir menzil hastahanesi tesis etmek üzere seyyar hastahanenin nısfının “Diyolvar”da kalması hakkında baş kumandanlıktan bir emir aldım. Fakat bi’l-ahare muharebe-i kıt’iyyenin vukui karib olduğundan büyük bir ihtiyaç olmadıkça mümkün mertebe levazımata ilişmeyerek vezaifimizi süratle ifa ve acilen hastahanenin büyük kısmını takip etmek üzere ikinci emir aldık. Bu son vazifemiz hakkında evamir-i lazime dahi bi’l-ahare geldi. Menzil kumandanlığı ağustosun on beşinde teşkil edilebildiğinden muvakkaten tertibat-ı askeriyyeden mahrumiyetimiz hasebiyle der-akıb memurin-i mahaliye ile temas ettim. Diyolvar ahalişi şimal cihetinde Prens Frederik Karl ordusunun ve cenub cihetinde veliahtın muzaffer ordusunun Nancy civarında karargâh-ı umumide bulduklarını bi’t-tabi’ tamamen biliyorlardı.

Bu sayede nahiye (beldeye) tababetini ifa eden ve pek münevver bir zat olan belediye reisini gerek bizim emniyet-i şahsiyemizin temini ve gerekse muntazırı olduğumuz hastalarımızın yerleştirilmesi için tedabir-i lazimenin icrasından mesul tuttum der-akab⁹⁹ beraberce 60 kadar ağır ve yüz kadar hafif hastanın kabulü için tedarikât-ı lazimeye tevessül¹⁰⁰ ettik bir gün sonra menzil kumandanı yüzbaşı von Kluzeviç bir çok hastaları ve ayaklarından muzdarip efradı iskana mecbur olduğumuzu haber verdiğinden birkaç büyük haneleri ağır hastalar ve otellerin eğlence salonlarını dahi yüz kadar hafif hasta ve birçok samanlıkları dahi yorgun efradın yerleştirilmesi için hazır bulundurmak suretiyle tertibat ittihaz ettik. Plençer’in Nancy’de idare ettiği hastahanesi hakkında tasvir ettiği hal aynen bize de vaki’ oldu. Plençer’in hikayesine nazaran ihbarat-ı telgrafiye hastaların adedini mu’tedil bir halde gösterdiği halde her geçtikleri mahalde bi’l-a’kis tezayüd¹⁰¹ ettiği ve ekseriya hastaların resmen bildirilen miktarın on misline balığ olduğu görülmüştür.

Nancy’de tedrici bir surette hazırlık görüldü burada hastahaneye duhul eden mecruh ve hastaların mecmu’i 144,950’dir.

⁹⁹ Hemen, derhal.

¹⁰⁰ Sarılmak, başvurmak, inanmak.

¹⁰¹ Artma, çoğalma.

“Diyolvar”da ağustosun on altıncı günü akşamı 768 hasta ve mecruh efradın vürudunda mu’avenet-i lâzimeyi ifâda müşkilata düçar olmuşken menzil kumandanının ve belediye tabibinin mu’avenet-i fi’liyelere sayesinde bütün efrada akşamdan me’va¹⁰² ve yiyecek tedarik edebildik.

Ertesi günü hava pek sıcak olduğu halde meşiye muktedir olanlarını caddede yürüttüm maksadım hastalar hakkında bir fikir edinmek idi. Fi’l-hakika kısm-ı azâmının büyük bir yorgunluktan ve hafif surette ayaklarından muzdarib olduklarını ve kıt’alarına iltihak edebilmek için istirahatla muhtaç olduklarını anladım.

Harb-i sıhhiye raporundan anlaşılacağı vecihle ayın on dokuzuncu akşamına kadar 585 efrad kıt’alarına gönderildiği gibi bende hastahaneyi takip etmek üzere Zarinsi’dan Donkor’a hareket etmeğim için emir aldığımdan mütebaki 143 hastayı belediye tabibine tevdi’ ettim.

Tabib mumaileyh Alman memurlarının dahi tasdik ve itiraf ettikleri vechle hastalarımızın tedavisine pek alicenabâne ihtimam etti. Bu misal size teşkilat-ı sıhhiye-i seferiyye nizamnamesinin menzil memurlarının bu gibi mevaki’de etibbâ-yı mülkiyenin mu’avenet ve istirahatlarını temin etmelerini amir mevâdın isabetini izah eder. Bundan sonra Fransız tabibine mu’avenet etmek üzere ayrıca bir Alman tabibi terfik¹⁰³ edilmedi ise de mumaileyhe de başkaca hasta gönderilmedi.

Bi’l-umum hastalar malumunuz olduğu vechle ve menzil karargah-ı Umumisi ittihaz edilen ve hastaların gerek muvakkaten ve gerekse devamlı ve uzun müddet tedavileri için gayet vasi’ bir sahada tertibata da mâlik bulunan Nancy’e gönderildi.

Muhtelif sınıf-ı mirzanın tedavi ve gerilere sevkini teminen gecelemeleri ve tağdiyeleri için bir taraftan seygar ve harb hastahanelerinden çok miktarda eşya-yı lazime alıp şimendöfer istasyonları yakınında ve el altında bulundurmak üzere büyük bir menzil merkezi tesisleriyle lazım olduğu gibi diğer taraftan da bir harb hastahanesi vazifesini görmek üzere tanzim edilmiş bir menzil hastahanesi lazımdır. Eğer mevzu’ bahis mevki’de hastahane ittihaz edilecek bir bina yoksa bi’t-tabî bilâ müşkilat birçok barakalar tesis etmek mümkündür. İfâ-yı hizmete ‘ait tasfsilat teşkilat-ı sıhhiye-i seferiyye nizamnamesinin mevâd-ı a’idesinden anlaşılacağından burada sizlere menzil hastahanelerinde hasta tedavisi seygar ve harb hastahanelerindeki gibi aynı olup yalnız menzil hastahanelerinde bi’l-ahire kıt’alarına iltihak edecek nekahe¹⁰⁴ için ayrıca koşullar bulundurmamak lazım olduğunu beyan ile iktifa ederim. Teşkilat-ı sıhhiye-i seferiyye nizamnamesine nazaran menzil hastahaneleri ve bi’l-

¹⁰² Mekan, mesken.

¹⁰³ Birinbi yanına katma, arkadaş etme.

¹⁰⁴ Hastalıktan yeni iyileşmiş.

Narinç, Ö., Akalana, F. (2022). Harp’de Hasta Tedavisi “Alman Etibba-yı Askeriyesinden Charite Tıbbi Müdürü Miralay Şaper’in (Hermann Schaper) Konferansı”. ANKARAD, 3(6), 463-481.

hassa bu gibi menzil mevki’leri tertibatında hasta nakliye kolları veyahut şu’beleri bulunmak icab eder.

Bu kollar veyahut şu’beler Fransa harbinin verdiği tecârîbe istinaden teşkilat-ı sıhhiye-i seferiyye nizamnamesince kabul edilmiş olup münferit şu’beleri bir menzil hattı üzerinde tahliye hizmetini ifâ edecek bir surette teşkil edilmiştir. Bir misal bunu size pek güzel izah edecektir. Fransa muharebesinde ehemmiyetli bir menzil hattı olan “Vapemay” üzerinden geçmek üzere Layni’den Nancy’ye mümted¹⁰⁵ hat üzerinde üç şehir bulunduğundan Plençer’in teklifi üzere üç nakliye kolu teşkil edildi. Bunlardan her birisi ait oldukları menzil kumandanlıklarının kumandasında bulunurlar. Hastaların yol ile sevk ve iskanını temin için seyyar hastahane ser-tabibi menzil ser-tabibi ile muhabere eder ve hastaların nakli nakliye kolu vasıtasıyla icra olunur.

Evvelce dinlediğiniz derslerden ve size hastaların muntazam ve esaslı bir surette taksim ve gerilere sevkinin ehemmiyeti hakkında söylediklerimden istidlâl edeceğiniz vechle meydan-ı harbde hasta tedavisi hususunda hasta nakliye kollarının ehemmiyet-i ‘azimesi vardır.

Hasta nakliye kolları hastaların sevk ve nakli için icab eden vesait-i nakliyyeyi ne şekil ve ne suretle olursa olsun ya doğruca mensup olduğu menzil müfettişliğinden alır veyahut sahra sıhhiye müfettişliği delâletiyle tedarik eder. Sahra sıhhiye müfettişliği sahra şimendöfer idaresi ile vesâit-i nakliye-i sıhhiye üzerine bi’l-muhabere kolordu ser-tabiblerine ve seyyar hastahane ser-tabiblerine ma’lumat verir. Bu sayede hasta nakliye kolları bi’l-ahire askeri şimendöfer müdüriyetiyle veyahut hat kumandanlığıyla tesis-i münasebât eder.

Son derslerden harbde vesâit-i nakliye hakkında ma’lumat-ı mükemmele istihsal ettiniz. Biliyorsunuz ki biz tertibatlarına nazaran vezâif-i mütenevvi¹⁰⁶ icrasıyla mükellef iki nev’ sıhhiye katarları (sıhhiye treni) tefrik ve kabul ediyoruz. Bundan dolayı hasta, mecruh tedavisi dahi suver-i¹⁰⁷ muhtelifede icra ediliyor.

Hastahane katarları (tren): hal-i hazırda sabit müstahdemin ve levazımata malik olup hal-i seferide müteharrik¹⁰⁸ seyyar hastahaneler teşkil ederler ve aynen seyyar hastahanelerin nizamâtına tabi olup bi’l-hassa halleri iyi bir nezarete muhtaç olan hasta ve mecruhları nakleder. Ser-tabib tayinat¹⁰⁹

¹⁰⁵ Uzanmış, uzayan, sürekli, devamlı.

¹⁰⁶ Çeşitli, türlü.

¹⁰⁷ Suretler.

¹⁰⁸ Hareket eden.

¹⁰⁹ Yiyecek, erzak.

ile içecek iyi su tedarikine, vagonların taharat ve nezafetine ve kışın dahi teshinat ve tenvirata itina etmelidir.

Mu’avin hastahane katarları: ihtiyaç halinde hasta nakliye komisyonları tarafından teşkilat-ı sıhhiye-i seferiyye nizamnamesine göre tertib edilip müstahdemîn ve eşya-yı lazıme gönüllü (i’ane suretiyle) vesaitle ihzar edilir. Harb-i ahirden sonra her sınıf ahali büyük ve mütezaïd¹¹⁰ bir gayret ve faaliyetle hasta tedavisini ta’limine sarf-ı mesa’i ettiğinden gerek mu’avin-i hastahane katarlarına ve gerekse sair gönüllü tertibat-ı sıhhiyeye kemâl-i emniyet ile i’timat edebiliriz. Gönüllü sıhhiye müfrezeleri hal-i hazırın bu maksatla şimendöfer trenlerinin ahval-i idaresini ta’lim ve mümârese¹¹¹ peyda ediyorlar. Mukaddema bu kabil-i sıhhiye müfrezeleri mevcut olmadığı veyahud ‘adedlerin pek az ve teşkilatları nâkıs olduğu halde bugün Alman muharibler cemiyetinin 640 kadar sıhhiye müfrezesine malik olduğunu nazar-ı dikkatinize ‘arz ederim. Vagonlar yekdiğerine bir yol ile merbut olmadığından hareket esnasında vagonlardan birinden diğereine geçmek mümkün olmayıb yalnız mevküflarda¹¹² kabil olacağından etibbâ tedavi-yi mirzâ hususunda bunu nazar-ı dikkatten dur (uzak) tutmamalıdır. Bundan başka katarlarda matbuh¹¹³ olmadığından ati’me¹¹⁴ yalnız mevküflarda tedarik edilebileceğinden etibbâ bunu nazar-ı dikkate alıb lüzumi olan vesait-i mu’avene ile me’kulât¹¹⁵ ve meşrubatın vagonlara getirilmek üzere hazır bulundurulmaları için işa’ratda¹¹⁶ bulunmalıdırlar. Geceleri işbu trenler seyr etmeyib mu’ayyen geceleme mevakifında kalırlar.

Hasta katarları: namıyla ma’ruf üçüncü sınıf katarlar ise her sınıf vagonlardan teşkil edilebilib hafif hasta ve mecruhların bi’l-hassa oturabilecek bir halde olanların nakline mahsustur. Bu katarlar için dahi müstahdemîn ve levazimat gönüllü teşkilattan¹¹⁷ alınıp ifâ-yı hizmet muavin-i hastahane katarlarındakinin ‘aynı olub bunlarda yalnız etibbâ bulundurulmaz, trenleri sevk ve idare edenler hastalara icab eden müdavâtı ifâ ve bi’l-hassa teftişat-ı lazıme-yi icra etmek üzere geceleme mahallerinde ve müdavât mevküflarında bir tabibin daima hazır bulundurulmasını istasyon kumandanlarına vakit ve zamanıyla iş’ara mecburdurlar. Son istasyonlarda ‘avdetten evvel tekmil-i birlikte bulunan eşyanın ve bi’l-

¹¹⁰ Gittikçe artan, çoğalan.

¹¹¹ Çalışarak maharet kazanmak, ihtisas sahibi olmak.

¹¹² Durmak, durdurulmak, hapsedilmek, alıkonulmak.

¹¹³ Pişirilmiş yemek.

¹¹⁴ Yiyecekler, taamlar.

¹¹⁵ Gıda maddeleri.

¹¹⁶ Tebliğ, bildirme, işaret.

¹¹⁷ Gönüllü teşkilat-ı sıhhiye Hilal-i Ahmer ve Salib-i Ahmer teşkilatı demektir.

hasa hasta yorganlarının tebdil suretiyle tekrar alınmasına ve vagonların esaslı bir surette tathir¹¹⁸ ve dezenfekte edilmesine pek ziyade dikkat ve ‘itina edilmelidir.

Fransa muharebesinde hastaların bahren icra kılınan nakillerinde istihsal edilen şayân-ı memnuniyet-i netayice müstenid ve muntazamın esaslar üzerine gayet vasi’ istihzârâtı¹¹⁹ icra edilerek muharebat-ı müstakbele için hastahane ve hasta gemileri hazır bulundurulması esbabının istikmâl¹²⁰ kılındığını ilk derslerde öğrendiniz. Bunlar da hasta tedavisi sıhhiye ve hasta katarlarındaki ‘aynı esas üzere icra edilip hastahane gemisi olmak üzere tehziz edilen sefa’inde hizmet tıbbı seyyar hastahanelerde olduğu gibi olub nekahe ve hafif hastaların nakline tahsis edilen sefa’inde ise müdâvât¹²¹ ve geceleme mahallerinin ta’yini hasta katarlarının ‘aynı olub bunlar için dahi icab eden tıbbi vesair ihtimamât evvelceden temin olunmalıdır.

Zikr edilen vesait-i nakliye ile hasta ve mecruhlar memleket ihtiyat cemiyetleri (harb cemiyetleri) binalarına ve hususi hastahanelere yerleştirilirler. Buralardaki tarz-ı hareketde bir hususiyet olmayıb vakt-i sulhde hastahanelerde yapılan tedâbir ‘aynen tatbik olunur.

Efendilerim: işte harb-i tibbinin harbde hasta tedavisinde pek vâsi’ ve müşkil ‘aynı zamanda pek şerefli olan vezâifinin nâkıs bir krokisini işbu muhtasar takririmle tasvir edebildim evvelki harblerde iktifat¹²² edilen netayic ve tecâribin esas ‘itibarıyla gayet kıymetdâr olduğunu son zamanlara kadar daima tekemmül ederek rehber-i harekâtımız olan teşkilat-ı sıhhiye-i seferiyye nizamnamesinin mütala’ası isbat eder.

Harbde hasta tedavisi için ittihaz edilen bütün tertibat gayet mebzul¹²³ ve fûnûn-ı cedidenin tekemmülâtına nazaran ihzâr edilmiş olub büyük muharebelerin ‘akabinde mecruh ve hastaların izdihamını ma’ çareleri teshil edildiği gibi meydan-ı harbde suvar-ı muhtelifle ile sıhhi muayenelerin icrasını temin ve imrâz-ı sâriyenin men’ ve isarını Fransa muharebesine nazaran daha ziyade kâfildir.

İmrâz-ı sâriye hastahaneleri teşkili için teşkilat-ı sıhhiye-i seferiyye nizamnamesinde pek mükemmel kava’id-i mündericdir. Avusturya seferinde iki defa’ hastahanemden ileri gidib Avusturya’nın Huren ve Nuyhavs şehirlerinde kolera hastahanesi tesis etmek için emir aldım. Son şehirde mükemmel bir askeri hastahanesi mevcut olduğu halde buraya pek

¹¹⁸ Temizleme, yıkayıp ak pak etme.

¹¹⁹ Hazırlıklar.

¹²⁰ İkmal etme, tamamlama.

¹²¹ Tedavi etme, deva bulma.

¹²² Sözün özünü almak.

¹²³ Bol, ucuz, çok.

Narınç, Ö., Akalana, F. (2022). Harp’de Hasta Tedavisi “Alman Etibba-yı Askeriyesinden Charite Tıbbi Müdürü Miralay Şaper’in (Hermann Schaper) Konferansı”. ANKARAD, 3(6), 463-481.

az hasta gelmiş fakat hastalığın menba’ına yakın olan Huren şehrinde hastahaneye yüz kişilik olduğu halde az bir müddet zarfında 400 hasta gelmiş bu hususta tesadüf edilen müşkilat her nevi’ tavsifin haricine çıkmıştır. İstikbalde teşkilat-ı sıhhiye-i seferiyye nizamnamesinin mevâd-ı ‘aidesinin tatbiki ve imrâz-ı sâriyenin men’ ve itfâsı hususunda vasıl olduğumuz terkiyât-ı ‘azime sayesinde bu gibi halâtın men’ ve tahdidi kemâl-i emniyetle icra edilebilir. Harbde hasta ve mecruhîn tedavisi hususunda gösterilen arzu isfâr-ı sâlifede olduğu gibi görüşülmeyerek bi’l-‘akis halkın tabakât-ı muhtelifesinde daima tezâyüd etmiştir. Bu sayede istikbaldeki harblerde daha güzel hazırlanmış ve emre amâde daha çok gönüllü kuvvetler bulabileceğimizi kemâl-i emniyetle arz edebilirim.

Fransa harbinde mecruh ve hastalara mu’avenet eden heyet-i sıhhiyemiz seferi kuvvetinde bir kolordu yekununa muadil idi. Menâfi’ vatani müdafa’ için tekrar bir sefer açılrsa arz ettiğim gibi yalnız hükümetin resmi heyet-i sıhhiyesi bu yekuna baliğ olur. Gönüllülerde dahil hesap edilirse bu kuvvetin za’findan fazla bir yekûn tutar.

Alman milletin bu kuvvetin meydan-ı harbde büyük bir kıymeti olacağını takdir ve bu yolda pek büyük muvaffakiyet istihsâl edileceğine emin olabiliriz.

Sayı / Number : 6	Kış / Winter 2022
e-ISSN: 2717-9052	ankaradergisi06@gmail.com

ANKARA ANADOLU VE RUMELİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ YAYIN İLKELEİRİ

1- Yayınlanması istenen makalenin Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi Yönetim Kurulu tarafından belirlenen yazım kuralları çerçevesinde yazılmış olması şarttır. Eserdeki imlâ ve bilgi hatalarını düzeltmek yazarın sorumluluğundadır.

2. Yayınlanması için gönderilen makaleler ilk önce ön değerlendirmeden geçirilir. Daha sonra intihal taraması yapılarak dergide yayımlanması noktasında uygun olup olmadığı kontrol edilir.¹ Daha sonra makale Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi Editör Kurulu tarafından incelenmek üzere hakemlere gönderilir.

3. Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi Editör Kurulu hakemlerden gelen raporları inceleyerek makalenin yayımlanıp yayımlanmayacağına karar verir. Editör Kurulu hakem raporlarından bağımsız olarak makaleyi yayımlamama hakkını saklı tutar.

4. Hakemler tarafından düzeltme istenen makaleler yazarlarına geri gönderilir. İstenen sürede geri dönmeyen yazarların Editör Kuruluna ulaştırılmayan çalışmaları yayından düşürülür.

5. Editör Kurulunda onaylanan çerçeve dâhilinde düzeltmesi yapılan makaleler Yönetim Kurulu'na sevk edilir.

6. Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi Yönetim Kurulunca yayımlanması onaylanan makaleler yayımlanmak üzere sıraya alınır.

7. Yazar, Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi Editör Kurulu tarafından kendisine tebliğ edilen (makale düzeltme süresi, yazım kuralları vs.) hususlarını zamanında yerine getirmek zorundadır. Aksi takdirde makale basım süreci durdurulur ve o tarihe kadar tahakkuk eden (dizgi ve mizanpaj giderleri. vs.) harcamalar yazardan tahsil edilir.

YAZIM KURALLARI

Yayın Dili: Derginin yazım dili Türkçedir. Bununla birlikte İngilizce, Almanca, Fransızca, ve Rusça yazılar da yayımlanabilir.

Yazım kuralları: Dergimize gönderilecek yazıların aşağıdaki biçimsel özellikleri taşıması yayım birliği açısından zorunludur.

¹ İntihal süreci hakkında bilgi almak için www.ankaradergisi06.com sitemizdeki "İntihal Raporu" sayfasına bakınız

Türkçe Başlık: İçerikle uyumlu, 10-12 sözcüğü geçmeyecek biçimde büyük koyu harflerle, yazılmalı ve sayfa ortasında yer almalıdır. Başlık 11 Punto , Aralık önce 20 nk, sonra 12 nk olmalıdır. Sağ ve sol 1cm içeride yazılmalıdır.

İngilizce Başlık: İçerikle uyumlu, 10-12 sözcüğü geçmeyecek biçimde büyük koyu harflerle Türkçe Öz'ün altında, 11 punto, önce ve sonra 3 nk boşluk bırakılacak şekilde sağ ve sol 1 cm içeride yazılmalıdır.

Yazar adı ve adresi: Yazar(lar)ın adı (küçük) ve soyadı (büyük), başlığın altında ortalanmış olarak 11 puntuyla yazılmalı; unvanı, çalıştığı kurum, haberleşme, e-posta adresleri ve ORCID ise normal karakterde harflerle dipnot olarak belirtilmelidir.

Örnek:

**İKİ KOMŞU'NUN İLK İTTİFAKI 1915-1918
(OSMANLI DEVLETİ-BULGARİSTAN)***

Ökkeş NARİNC **

Öz: Birinci Dünya Savaşının yaklaştığı süreçte Bulgaristan ve Osmanlı Devleti savaşa girmeyi düşünmeyip, tarafsız kalma politikası takip etmekteydi. Zaten tarafların birbirlerine savaş ilan ettiği dönemde de (Temmuz-Ağustos 1914) her iki ülke tarafsız kaldıklarını dünya kamuoyuna ilan etmişti. Fakat savaşın başlaması ile aralarındaki pozitif diplomatik iletişimin de etkisi ve devlet erkani içerisinde gerek askeri alanda gerekse de diplomasi alanında görev yapan üst

484

* Bu Makale 24.10.2018-26.10.2018 tarihleri arasında Kahramanmaraş'ta gerçekleştirilen "Mondros Mütarekesi'nin 100. Yılı I. Dünya Savaşı'nın Sonu, Mütarekeler ve Barış Antlaşmaları, Uluslar arası Sempozyumu"nda sunulan bildiri metninin düzenlenmiş halidir.

** Dr. Arş. Gör., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, onarinc@nku.edu.tr. ORCID: 0000-0002-9486-8956.

** Arş. Gör. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Tarih Bölümü, email: onarinc@nku.edu.tr

düzyer görevlilerin de katkısı ile Almanya, Osmanlı Devleti'nin savaşa giriş sürecini hızlandırmıştır (2 Ağustos 1914 gizli anlaşma). Osmanlı Devleti 11 Kasım 1914 tarihinde Padişah Mehmed Reşad'ın manifestosu ile de savaşa resmen katılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti, Bulgaristan.

THE FIRST ALLIANCE OF TWO NEIGHBOURS 1915-1918 (OTTOMAN STATE-BULGARIA)

Abstract: In the process of the First World War, Bulgaria and the Ottoman State did not consider entering the war, but followed the policy of neutrality. Already in the period when the parties declared war on each other (July-August 1914), both countries declared to the world public that they were neutral. However, when the battle began, Germany accelerated Ottoman State's entry into the war with the effect of positive diplomatic communication among them and the contribution of senior officials working in the field of military affairs as well as diplomacy with in the state enterprise. (August 2, 1914 secret agreement) The Ottoman State officially participated in the war with the manifesto of Sultan Mehmed Reşad on 11 November 1914. Bulgaria extended the process of neutrality until 6 September 1915 in order to provide the best conditions.

Key words: First World War, Ottoman State, Bulgaria.

Genişletilmiş İngilizce zet: Genişletilmiş İngilizce zet 750-1000 kelime arasında olmalıdır. İngilizce metin yazı tipi **Times New Roman**, **11 punto**, önce ve sonra **3 nk** boşluk bırakılmalı, paragraf girintisi olmadan, tüm kenarlar 2,5 cm olmalı ve "**Extended Abstract:** İngilizce Metin" Şeklinde hazırlanmalıdır.

Extended Abstract içerik itibarıyla çalışmanın (makalenin) "**Sonuç**" kısmı ağırlıklı olmak üzere 750-1000 kelime arasında bilgiler içermelidir. "**z**"-"**Abstract**" kısmında makale hakkında genel bilgiler verilmeli,"**Extended Abstract**" kısmında ise yapılan çalışma üzerinde yazar tarafından elde edilen bulgular 750-1000 kelime arasında sunulmalıdır. Bu kısım çalışmanın uluslararası tanınırlığını artırarak makalenin etki faktörünü daha üst seviyelere çıkarması bakımından nemlidir

Örnek

Extended Abstract: Orders that are given to Turkish soldier send to front line and to squadron leader and above degree people are categorized three groups. These are Chivalry Order, Saint Aleksander Order and distinguished Military Service Community Order. These orders are categorized grades in itself according to level of rank and duty was discharged. These are classified as follows.

Military Order “For Bravery”

Big cross

First Class Brilliant

First Class Matte

Second Grade

Third Grade

Third Grade First Class

Third Grade Second Class

Fourth Grade First Class

Fourth Grade Second Class

Royal Order of Saint Aleksander

Necklace

Big Cross

First Grade Big Cross

Second Grade Big Military Cross

Third Grade Commander Cross

Fourth Grade Military Officer Cross

Fifth Grade Cavalry Cross

Sixth Grade Silver Cross

National Order of Civil Merit

Big Cross

First Grade Big Cross

Second Grade Big Military Officer Cross

Third Grade Commander Cross

Fourth Grade Military Officer Cross

Fifth Grade Cavalry Cross

Sixth Grade Silver Cross

Even if orders that are given by Bulgarian Charism are classified as six different types, in this study, it is tacked three types of orders.

Orders given to Turkish soldiers are as the following.

First Grade Brilliant Military Order "For Bravery": Ottoman Sultan Mehmed Reşad V

First Grade Matte Military Order "For Bravery": Deputy of Chief Commander Enver Pasha

Second Grade Military Order "For Bravery": 1 Marshall, 1 Admiral, 4 Lieutenant Generals, 1 Major General

Third Grade Second Class Military Order "For Bravery": 1 Staff Colonel

Fourth Grade Second Class Military Order "For Bravery": 11 Sultan's Sons, 2 Lieutenant Colonels, 4 Squadron Leaders

Royal Order Saint Aleksander Big Cross: Marshall Liman von Sanders
Second Grade Royal Order Saint Aleksander with Silver Saber: 4 Major Generals, 1 Staff Colonel and 1 Squadron Leader

Third Grade Royal Order Saint Aleksander with Silver Saber: 2 Admirals, 26 Lieutenant Generals, 1 Major General, 1 Brigadier General

Second Grade National Order of Civil Merit: 1 Lieutenant Colonel, 7 Colonels

Third Grade National Order of Civil Merit: 5 Lieutenant Colonels, 24 Squadron Leaders

Forementioned sum of people are 116. These are 42 Squadron Leaders, 34 Lieutenant Colonels, 11 Colonels, 1 Brigadier Leader, 6 Major Generals, 7 Lieutenant Generals, 11 Son of Sultan with different rank 2 Marshalls, 1 Deputy of Chief Commander, 1 Full General, 1 Sultan. These data show that squadron, above degree military officers and Ottoman statesmen.

1138 orders given to Turkish military officers and Ottoman statesmen constitute of highest rank of symbols. In these orders there are also Germany military officer contacting to relationship Turk-Bulgaria. Looking at the dates of the orders, it is understood that they were generally after military operations against Romania. Issued on orders are on 21 February 1915, 03 December 1916, 17 April 1917, 19 May 1917, 21 September 1917, 16 October 1917, 07 December 1917, 10 February 1918.

Orders are granted as an indicator of concrete pleasure with reference to support of Turkish soldiers. Third Grade Royal Order Saint Aleksander with Silver Saber was granted to Lieutenant Colonel Mustafa Kemal Bey on 21.02.1915. This order was granted in consequence of military attache that he carried out in Sofia and his good relationships.

Ana metin: Yazı Microsoft Word yazılım programı ile boyutları 17 / 24 cm olan sayfa üzerinde Times New Roman 11 punto ile tek satır aralıklı ve üstten 2,5 cm, alttan 2,5 cm, soldan 2,5 cm, sağdan 2,5 cm kenar boşlukları ve 30 sayfayı geçmeyecek biçimde tek sütun halinde hazırlanarak teslim edilmelidir. Paragraflar 0 cm girinti ile başlamalıdır. **Ana metin**, özet bölümünün hemen altından 3 nk boşluk bırakılarak başlamalıdır.

Bölüm başlıkları: Yazıda yer alan konu başlıkları Giriş, Sonuç ve Kaynakça hariç, numaralandırılarak koyu ve sol marjdan başlamak üzere yazılmalıdır.

Şekil ve Tablolar: Şekil adı, şeklin altında, tablo başlığı tablonun üzerinde yer almalıdır. Şekil ve tablo numaraları 1, 2, 3, ... gibi verilmelidir.

Alıntı ve Göndermeler: Chicago usulünde (klasik usulde) sayfa altı numaralandırılmış dipnot şeklinde yapılmalıdır. Özetleme biçiminde yapılan alıntı ve aktarmalarda sayfa numarası belirtilmez; sayfa numarası ya da numaraları, yalnızca doğrudan alıntılarda tam olarak verilir. 3 satırı geçen alıntılara, ana metne göre sadece soldan 1 cm girinti verilmelidir. Dipnotlarda ise kaynak ilk kez kullanıldığında isim soyisim, eser adı, varsa cilt ve sayı, varsa çeviren adı, yayınevi, basım yeri, basım tarihi ve söz konusu bilginin alındığı sayfa numarası şeklinde yapılmalıdır. Aynı eser bir çok defa kullanılacak ise yazar soyadı, a.g.e (adı geçen eser)- a.g.m. (adı geçen makale), ilgili sayfa numarası şeklinde dipnot düşülmelidir. (Örn: Kayapınar, a.g.e., s. 356).

Ana Başlık Boyutu 11 pt, ortalanmış, kalın

Kağıt Boyutu 17 x 24 cm

Ana Metin Üst Kenar Boşluk 2,5 cm

Alt Kenar Boşluk 2,5 cm

Sol Kenar Boşluk 2,5 cm

Sağ Kenar Boşluk 2,5 cm

İlk satır girinti 0 cm

Yazı Tipi Times New Roman

Yazı Tipi Stili Normal

Normal Metin Boyutu 11 pt
Paragraf Aralığı 3 nk
Satır Aralığı Tek
Dipnot Metni Boyutu 9 pt
Alıntı Metni Boyutu 10 pt
Alıntı Kenar Boşlukları Soldan 1 cm
Öz Yazı Tipi Times New Roman
Öz Yazı Tipi Stili Normal
Öz Kenar Boşlukları Sağdan- Soldan 1 cm
Öz Metin Boyutu 10 pt
Öz Başlığı 10 pt, İki Yana Yaslı, Kalın

Örnekler:

Kitap: Halil İncalcık, Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs., s. 115.

Sonraki atıflarda: İncalcık, a.g.e., s. 123.

Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda:

İncalcık, Klasik Çağ, s. 123.

Makale: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, Belleten, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), s. 101.

Kaynakça: Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

İNALCIK Halil, Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, Belleten, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), ss. 99-106.

Çeviriyazı Metinlerde Uyulacak Esaslar

Çeviriyazı bir metnin Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi yayınları arasında yer almadan önce aşağıdaki hususlara riayet edilerek hazırlanmış olması veya bunlara göre düzeltilmiş olması gerekmektedir.

a) Tanzimat sonrası matbu metinlerde:

1. Bu tür metinlerde ilmî transkripsiyon değil transliterasyon veya başka bir deyişle “hafifletilmiş transkripsiyon” uygulanır. Bundan sonra kullanılacak olan “transkripsiyon” kavramı Türkçede kullanılmayan harfler de dâhil bütün harfleri aynen bir başka alfabe ile yansıtmayı;

transliterasyon ise daha çok kelimenin bütünlüğünü koruyarak herhangi bir sadeleştirme yapmadan aktarmayı anlatmaktadır.

2. Uzun bütün heceler â, û, î harfleriyle yazılmalıdır.

Ör. hâkimiyet; rûberû; cerîde ... Kalın okunması gereken ve anlam karışıklığına da yol açabilecek kelimelerde bulunan uzun a sesi için, bu durumu önlemek üzere “â” şeklindeki imlâ tercih edilebilir.

Ör. Gâzî; mukâyese; tekâbül , kânûn... Bu durum, benzer yazılışa sahip Arapça ve Farsça kelimelerdeki okuma yanlışlarını da önleyecektir.

Ör. “Yasa” anlamındaki “kânûn” ile “Ocak ayı” anlamındaki “İkincikânûn” (Kânûnisânî) kelimelerinde olduğu gibi...

3. Kelimelerin orijinal sesleri korunmalı, transkripsiyondaki hafifletme işlemi imlâ ile sınırlı kalmalıdır.

Ör. Aptülhak Hamit (-) → Abdülhak Hâmid (+)

4. Arapça terkiplerin yazımında İSAM DİA’nde ve MEB. İslâm Ansiklopedisi’nde benimsenen yazım kuralları uygulanmalıdır.

Ör. Muhîtü’l-Maârif; Muînü’d-devle ...

5. Farsça terkiplerde terkip tiresi her seferinde yazılmalıdır. Ör. Devlet-i Aliyye; hüsn-i muâmele, müdür-i umûmî ... Farsça terkiplerdeki terkip - i’si “-ü” şeklinde yazılmamalıdır.

Ör. müdür-ü umûmî (-); hüsn-ü muâmele (-); umûr-u mâliye (-) → umûr-ı mâliye (+) ... “Ve” kelimesine karşılık gelen “ü”ler ise aynen korunur ve kendisinden önceki ve sonraki kelimeye bitleştirilmeden yazılır.

6. Osmanlıca matbu metinlerde Batı sahasına ait şahıs ve şehir adları genellikle okunduğu gibi yazılmaktadır. Tanzimat sonrasında ait bir metnin çeviriyazısında bu tür kelimeler orijinal dildeki imlâsına uygun yazılmalıdır.

Ör. “Mısır’da kalan Fransızların umûr-ı mâliye müdür-i umûmîsiPosiyelk’a gönderdiği mektup (...)” (-). “Mısır’da kalan Fransızların umûr-ı mâliye müdür-i umûmîsiPoussielque’a gönderdiği mektup (...)” (+) Türkçede yaygın olarak kullanılan yabancı yer ve şahıs adlarında ise Türkçe kullanımı esas alınır.

7. Masdar-ı ca’liler -günümüz Türkçesinde sık kullanıldığı için tek y ile yazılanlar hariç- çift y ile yazılmalıdır.

Ör. Osmâniyye; Cülûsiyye; şahsiyye ... Sık kullanılanlara ör. Bahriye; Mülkiye...

8. Nisbet -î'si ile biten kelimelerin sonuna Türkçe olarak ismin -e hâli geldiğinde masdar-ı ca'lılarla karışmaması için "î" şeklinde yazılmalı fakat bu imlâ masdar-ı ca'lılarda kullanılmamalıdır:

Ör. "Âmâl-i millîye uygun olarak ..." (Burada millî kelimesinin sonundaki -ye, ismin -i hâlini gösterir). "Âmâl-i millîyeye uygun olarak ..." ("Âmâl-i Millîyeye" imlâsı yanlıştır).

9. Osmanlıca matbu eserlerde vurgulanmak istenen kelimeler ve özel adlar çoğunlukla parantez içine alınarak vurgulanır. Oysa bugün bunun yerine çift tırnak içine alarak vurgulama tercih edilmektedir. Bu bakımdan;

a) Sadece vurgulanması gereken bir (veya birkaç) kelime varsa parantez yerine tırnak içinde yazılmalıdır.

Ör. "(...) nâm-ı âfleri (Nizâm-ı Cedîd) tesmiye olundu." (-) "(...) nâm-ı âfleri "Nizâm-ı Cedîd" tesmiye olundu." (+)

b) Vurgulanmak istenen bir kitap adı ise sadece italik yazılması vurgu için yeterlidir.

Ör. "Tameşvarî (Hadîkatü'ş-Şu'arâ) / "Hadîkatü'ş-Şu'arâ" nâm eser-i bîhemtâsında (...)" (-). "TameşvarîHadîkatü'ş-Şu'arânâm eser-i bîhemtâsında (...)" (+).

c) Osmanlı alfabesinde büyük - küçük harf ayrımı olmadığı için şahıs, kurum veya yer adı cinsinden özel isimlerde ayrıca tırnak içine almak biçiminde özel bir vurguya gerek yoktur; baş harflerinin büyük yazılması yeterlidir.

Ör. "Şeyhülislâm'inüstâdı (Münîr Efendi) de çağırılıp meydâna getirildi." (-) "Şeyhülislâm'inüstâdıMünîr Efendi de çağırılıp meydâna getirildi." (+) Dolayısıyla bu gibi durumlarda Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmış metinlerde kullanılan parantezler hiç kullanılmamalıdır. Elbette açıklama ve ek bilgi mahiyetindeki cümle veya kelime gruplarında parantez kullanılacaktır.

10. Ana metin içinde geçen Türkçe dışındaki dillerden iktibas edilmiş cümlelerin, metin içine tercüme aktarılmalı, gerekiyorsa dipnotlarda orijinal yazılışları kaynak bilgisinden önce verilmelidir.

11. Günümüz Türkçesinde kullanılmayan Farsça kelimelerin imlâsında, günümüzde kullanılanlarda olduğu gibi Türkçe telâffuz esas alınmalıdır.

Ör. nohoft (-) → nühüft (+); dovvom (-) → düvvüm (+) ...

12. Osmanlı Türkçesiyle basılı bir metinde geçen her tür Arapça kelimenin yazımında da yaygın Türkçe telâffuz esas alınmalıdır.

Ör. Rasûl (-) → Resûl; a'yân → âyân ...

13. Arapça kelimelere mahsus bir ses olan ayn harfi, anlam karışıklığına veya okuma hatasına sebep olmadıkça imlâyâ yansıtılmamalıdır.

14. Tanzimat sonrası matbu metinlerde transkripsiyon değil transliterasyon esas alınacağı için isimleşmiş veya çok kullanıldığı için âdetâ birleşmiş Arapça, Farsça terkiplerde kullanılacak apostrof ve tire işaretleri kaldırılmalıdır.

Ör. Abdü'l-Hamîd (-) → Abdülhamîd (+)

Kânûn-i sâni (-) → Kânûnisâni (+);

Teşrîn-i sâni (-) → Teşrînisâni (+);

Rebû'l-evvel → Rebûlevvel

Cemâziye'l-âhir → Cemâziyelâhir;

Zi'l-ka'de → Zilkâde

Şeyhü'l-İslâm (-) → Şeyhülislâm (+) vb.

15. Türkçe kelimelerin -özellikle fiil kökenli kelimelerin- sonlarında Osmanlı metinlerinde genellikle b harfi ve diğer bazı kelimelerde c ve d harfleri kullanılırsa da çeviriyazı çalışmalarında p, ç, t şeklindeki sertsessiz harfler kullanılmalıdır. Yine özellikle fiil kökenli kelimelerde Eski Türkçeye ait telaffuzun Anadolu sahasındaki bir devamı olarak Osmanlı imlâsına yansıyan “ü” sesleri “i”, “ı” sesleri ses uyumuna göre düzeltilmeli; kapalı e harfi de denen ve genellikle “i” harfiyle yazılan ses ise “e” harfiyle yazılmalıdır.

Ör. idüb (-) → edip (+); konub (-) → konup (+); bitüb (-) → bitip (+); içün (-) → için (+); ağac (-) → ağaç (+); yiğid → (-) yiğit (+); geçid (-) → geçit (+) ...

b) Tanzimat sonrası yazma Arşiv belgelerinde: Bu tür metinlerde ilmî transkripsiyon usûlü uygulanır.

c) Tanzimat öncesi matbû veya yazma metinlerde:

Bu tür eserlerin çeviriyazıları hazırlanırken İSAM DİA ve MEB İslâm Ansiklopedisi'nde uygulanan ilmî transkripsiyon usûlü kullanılmış olmalıdır. Bu iki Ansiklopedi arasında herhangi bir uyumsuzluk olursa DİA esas alınır. Kuruma Tanzimat öncesi bir metnin yayını teklif edilirken transkripsiyon alfabesine mahsus harfler bir liste hâlinde eserin başında gösterilmeli; metin boyunca da özellikle Türkçede bulunmayan harflerin yazımında bu alfabe esas alınmalıdır.

d) Rusça, Bulgarca, Yunanca vb. alfabesi farklı dillerde transliterasyon kullanılmalı, kelimelerin aktarımı Türkçe telaffuza göre olmalıdır.²

² Yayın ilkeleri Belleten Dergisi örneğinden hazırlanmıştır

ANKARA ANADOLU VE RUMELİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

ANKARA'S JOURNAL OF ANATOLIA AND RUMELIA STUDIES